

TALLINNA ÜLIKOOL  
HUMANITAARTEADUSTE INSTITUUT

Rita Mets

**ARVED VIIRLAIU „RISTIDETA HAUAD“:  
LUGEMISMUDELID AJAS JA RUUMIS**

Magistritöö

Juhendaja: lektor Anneli Kõvamees

Tallinn 2017

*" Olen koostanud lõputöö iseseisvalt. Kõik selle kirjutamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud."*

*/Allkiri/.....*

# SISUKORD

|  |     |
|--|-----|
| SISSEJUHATUS.....  | 4   |
| 1. RETSEPTSIOONIESTEETIKA KUJUNEMINE JA LUGEMISMUDELITE<br>TEORIA .....            | 9   |
| 1.1. RETSEPTSIOONITEOORIA/ESTEETIKA EELKÄIJAD.....                                 | 9   |
| 1.2. RETSEPTSIOONIESTEETIKA TEOREETILISED SEISUKOHAD.....                          | 13  |
| 1.3. LUGEMISMUDELITE TEOORIA.....  | 17  |
| 2. ARVED VIIRLAIU ELUKÄIK JA ÜLEVAADE LOOMINGUST.....                              | 21  |
| 2.1. ARVED VIIRLAIU ELUKÄIK.....   | 21  |
| 2.2. ARVED VIIRLAID KIRJANIKUNA.....   | 23  |
| 2.3. ÜLEVAADE ARVED VIIRLAIU LOOMINGUST.....                                       | 27  |
| 2.3.1. LUULELOOMING.....   | 27  |
| 2.3.2. PROOSALOOMING.....  | 31  |
| 2.4. NÄITEID „RISTIDETA HAUDADE“ PÕIMUMISEST VIIRLAIU TEISTE<br>TEOSTEGA.....      | 42  |
| 3. „RISTIDETA HAUDADE“ LUGEMISMUDELID AJAS JA RUUMIS.....                          | 49  |
| 3.1. „RISTIDETA HAUDADE“ RETSEPTSIOON AASTATEL 1952–1990.....                      | 52  |
| 3.1.1. RETSEPTSIOON NÕUKOGUDE EESTIS – FAŠISTLIK<br>PROPAGANDAKÕSU.....            | 52  |
| 3.1.2. RETSEPTSIOON PAGULUSES – KANNATAVA KODUMAA LÄKITUS<br>VABALE MAAILMALE..... | 59  |
| 3.1.3. VÕÕRKEELNE (VAHENDATUD) RETSEPTSIOON .....                                  | 66  |
| 3.1.3.1. ROOTSIKEELNE RETSEPTSIOON – ROMAAN EESTI RAHVA<br>KANNATUSTEST.....       | 67  |
| 3.1.3.2. PRANTSUSKEELNE RETSEPTSIOON – TÕEND KOMMUNISMI<br>KURITEGUDEST.....       | 70  |
| 3.1.3.3. VENEKEELNE RETSEPTSIOON – VIHAROMAAN.....                                 | 76  |
| 3.1.3.4. SOOMEKEELNE RETSEPTSIOON – UUDISRAPORT<br>METSAVENDLUSEST .....           | 77  |
| 3.1.3.5. INGLISKEELNE RETSEPTSIOON – ROMAAN INIMESTE<br>KANNATUSTEST.....          | 79  |
| 3.1.4. „RISTIDETA HAUDADE“ LUGEMISMUDELID PERIOODIL 1952–1990 ....                 | 83  |
| 3.2. „RISTIDETA HAUDADE“ RETSEPTSIOON PÄRAST TAASISESEISVUMIST....                 | 91  |
| 3.2.1. EESTIKEELNE RETSEPTSIOON – ROMAAN KUI POLIITILINE RELV ....                 | 91  |
| 3.2.2. VENEKEELNE RETSEPTSIOON – TÕDE VIIRLAIU NOORUSAJA<br>KOHTA.....             | 104 |
| 3.2.3. „RISTIDETA HAUDADE“ LUGEMISMUDELID PERIOODIL 1991–2017...107                |     |
| KOKKUVÕTE.....   | 111 |
| KASUTATUD ALLIKAD.....   | 120 |
| SUMMARY.....   | 128 |

## SISSEJUHATUS

Arved Viirlaid on üks tuntumaid väliseesti kirjanikke ning tõlgituim pagulasautor (Veidemann 2011: 98). Ta on üks viljakamaid väliseesti autoreid ning teda peetakse vaieldamatult rahvuskirjanikuks (Valmas 1990: 218). Pärast Viirlaiu surma kirjutas Eesti Kirjanike Liit (EKL) oma järelhüüdes, et Viirlaid on üks suurimaid eesti kirjanikke üldse, kuid tema loomingut pole veel lähemalt käsitletud. Arvatava põhjusena toob EKL välja, et kuna Viirlaid oli nõukogude ajal kõige keelatum pagulasautor, on võimalik, et midagi tollaegsest eelhoiakust on edasi kandunud ka tänapäeva (Arved Viirlaid 2015: 1206). Kirjandusteadlane Sirje Kiin väidab, et Viirlaiu kohta ei ole tehtud ühtki ülevaatlikku uurimust ning ei leidu ka põhjalikke artikleid tema elu ja loomingu kohta. Paguluses on kirjanik pälvinud neljal korral Henrik Visnapuu kirjanduspreemia, kuid Eestis pole teda tunnustatud ühegi kirjandusauhinnaga. Kiin tõstatabki küsimuse, miks ei väljendatud Viirlaiule austust tema eluajal? (Kiin 2015). Ei saa aga öelda, et Viirlaid oma eluajal Eestis üldse tunnustust ei pälvinud. Näiteks määras Eesti Vabariigi president talle 1997. aastal Riigivapi III klassi teenetemärgi (Arved Viirlaid 2015: 1206) ning nii mõnigi on teda suureks pidanud juba enne tema surma (nt Mart Laar 2009; Talvet 2009). Rein Veidemann on koondanud kogusse „101 Eesti kirjandusteost“ (2011) teosed, mida tema peab läbi aegade märkimisväärseks ning sinna on ta valinud ka Viirlaiu „Ristideta hauad“. Seega ei saa öelda, et Viirlaidu poleks tema eluajal hinnatud, vaid pigem on ta lihtsalt pälvinud vähem tähelepanu ja tunnustust, kui ta seda väärrib.

Kõige enam leidub infot Viirlaiu ja tema loomingu kohta peamiselt lühikeste ülevaateartiklite ning arvustuste näol ajakirjades või ajalehtedes. Enamus Viirlaiust kirjutatud artikleid aga piirdub sellega, et tuuakse lühidalt välja kirjaniku elulugu ja bibliograafia ning midagi uut lisatakse vähe. Arvustused on ka enamasti lühikesed ja pinnapealsed, vaid üksikutes tekstides analüüsitakse mõnd teost või Viirlaiu loomingut veidi sügavamalt. Mitmeid artikleid on Viirlaiust kirjutanud Mall Jõgi (1994, 2007), Anne Valmas (1990, 1992, 1994, 2009, 2012), Jüri Talvet (2006, 2009) ning Eerik Purje (2010, 2012). Viirlaiust kui kirjanikust ja tema loomingust annab veidi pikema ülevaate Asta Willmann (1982) ning kirjaniku proosat on analüüsinud näiteks Martin Neithal (1997). Samuti räägitakse Viirlaiust põgusalt ka pagulaskirjandust käsitlevates teostes ja kirjutistes

(nt Arvo Mägi 1973, 1989; Sirje Olesk 1999, 2014). Viirlaiu luulest on kirjutanud Jüri Talvet (2005) ja kirjaniku luule tõlkimist on käsitlenud Kudrun Tamm (2013) oma magistritöös. Jüri Püvi (1995) on uurinud Viirlaiu loominguga põhjal tema kasvatuslikke vaateid.

Arved Viirlaiust on kirjutatud ka mitmetes kirjandusülevaadetes, kuid enamasti antakse neis lühiülevaade tema eluloost ning on piiratud vaid tema teoste loetlemisega (nt „Väike eesti kirjanike leksikon“ (1998), „Eesti kirjanike leksikon“ (2000), „Eelmise sajandi eesti kirjandus“ (2006)).

Arved Viirlaiu teostest on tuntuim „**Ristideta hauad**“, mis ilmus esmakordselt 1952. aastal Rootsis Lundis ning on tõlgitud üheksasse võõrkeelde, millest uusim on tõlge vene keelde (2005). Kuna romaan oli nõukogude võimu perioodil rangelt keelatud, siis ilmus see Eestis esmakordselt 1991. aastal ning aasatatel 2009 ja 2015 ilmusid kordustrukid. (Arved Viirlaid 2015: 1206)

Bernard Kangro toob välja, et Viirlaid on oma loominguga andnud eesti kirjandusele ajaliselt pideva ja tõetruu pildi eestlaste saatusest Teise maailmasõja ajal ja järel (Kangro 1978: 131) ning „Ristideta hauad“ on tuntuim osa sellest pildist hõlmates perioodi 1944–1946. Kuna teost on tõlgitud paljudesse võõrkeeltesse, on see aidanud laias maailmas tutvustada Eestit, eestlasi ja eesti kirjandust. Prantsuse retseptsioonis on Viirlaidu selle teose tõttu võrreldud koguni Ernest Hemingwayga (Üks vapustav 1963). Rein Veidemann leiab, et Viirlaiu teosed ei teeni vaid „kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta“ mõtet, vaid neil on sügav ja aegumatu sõnum – „usk omaenda jõusse ja eneseväarikus“ (2015). Asta Willmanni (1982: 188) järgi on Viirlaiu teosed eelkõige selleks, et lugejad lahti raputada „mõtte-ja tundeloidusest“ ning seda eesmärki täidab traagiline „Ristideta hauad“ suurepäraselt.

Antud **töö eesmärk** on uurida „Ristideta haudade“ retseptsiooni erinevatel aegadel ja erinevates kultuuriruumides ning analüüsida, kuidas ja miks teoses peituvate tähenduste olulisus on ajas ja ruumis muutunud. Selle põhjal saab järeldada, mis on teoses see, mis on suutnud kõnetada paljusid rahvaid ja millised on teoses peituvad püsivad väärtused. Kuna

Viirlaiu ja tema loomingu kohta ei leidu põhjalikke käsitlusi, siis on töö alaeesmärgiks anda lähem ülevaade ka kirjaniku elukäigust, teostest ja loomingu olemusest.

**Retseptsooniuurimuses** uuritakse, kuidas lugejad teost vastu võtavad ning selle aluseks on retseptsooniteooria, mis rõhutab lugeja olulisust lugemisprotsessis. **Retseptsooniteooria** puhul liigub rõhk autorilt ja tema töölt lugejale, kuid seda tuleks eristada teisest lugejat tähtsustavast suunast – lugeja-vastumõju teooriast/kriitikast (*reader-response theory/criticism*). Nimelt kujunes lugeja-vastumõju teooria 20. sajandi keskpaigas Põhja-Ameerikas ja Inglismaal vastukaaluks teosekesksele uskriitikale (Davis, Womack 2002: 51–52). Retseptsooniteooria tekkis aga Euroopas vastandudes positivismile ning olles lugeja-vastumõju teooriast palju sidusam ja kollektiivsem ettevõtmine. Laiemas mõttes võib retseptsooniteooria all mõista 1960. aastatel Lääne-Saksamaal tekkinud reaktsiooni poliitilistele, sotsiaalsetele ja intellektuaalsetele oludele (Holub 1984: 7). Konstanzi Ülikooliga seotud retseptsooniteoreetikute (eelkõige Hans Robert Jaussi ja Wolfgang Iseri) teoreetilisi seisukohti nimetatakse aga **retseptsooniesteetikaks**. Retseptsooniesteetika järgi ei saa teose ajaloolist olemust selgitada ainuüksi teost kirjeldades või selle loomisprotsessi uurides, sest lugemisprotsess on tugevalt mõjutatud lugejast ja teda ümbritsevast (Holub 1984: 57). Seega on retseptsooniesteetika olulisteks küsimusteks, kuidas lugemine toimub ja kuidas teoste tõlgendused sõltuvad lugejast, ajast ja ruumist.

Lugejakeskset retseptsooniteooriat pole eesti kirjandusuurimuses eriti palju kasutatud, kuid sellele on näiteks tuginenud Jaanus Vaiksoo (1994a, 1994b) ning Maarja Vaino (2015). Retseptsooniteooriast lähtub oma magistritöös ka Liis Ots (2012), kes analüüsib Jaan Krossi „Keisri hullu“ lugemismudeleid. Mari-Liis Tammiste (2014) uurib oma magistritöös Mats Traadi „Minge üles mägedele“ retseptsooni ning aja- ja ruumipoeetikat. Liana Allas kasutab retseptsooni uurimist oma bakalaureusetöös (2014) Viivi Luige ja Erik Tohvri teoste võrdlevaks analüüsiks.

Lugemismudelite teooria, millele tugineb ka käesolev töö, on retseptsooniesteetika alavaldkond. Detlef Krumme järgi (1981) on **lugemismudel** teose põhitähendustasand, mis sõltub ühe lugeja huvidest või ühe põlvkonna enamiku huvidest. Kirjandusteosel võib olla

palju erinevaid tähendustasandeid ning sõltuvalt lugejast ning tema ajastust on mõni tähendustasand teistest olulisem. (Vaiksoo 1994c: 173)

„Ristideta hauad“ on huvitav teos, mille puhul selle erinevaid tähendustasandeid ehk lugemismudeleid uurida. Kuna seda on tõlgitud paljudesse keeltesse, siis võimaldab see uurida teose vastuvõttu erinevates kultuuriruumides. Tõlked on ilmunud erinevatel aegadel ning Eestis anti teos välja pea nelikümmend aastat pärast selle esmailumist Rootsis. Alles siis oli võimalik Eestis teost vabamalt tõlgendada, sest varasemal ajal oli lubatud teose käsitlemine vaid lähtudes nõukogude ideoloogiast. Tavaliselt tegeletakse teoste arvustamise ja hindamisega mõne aasta jooksul pärast selle ilmumist, mistõttu võib öelda, et teoste aktiivne retseptsioon ja teoste väärtuse kindlaks määramise aeg on suhteliselt lühike. „Ristideta haudade“ puhul aga on see periood väga pikk – enam kui pool sajandit. Selle aja jooksul on nii maailmas kui ka Eestis toimunud suured poliitilised ja ühiskondlikud muutused, mistõttu võib eeldada, et ajas ja ruumis liikudes on ka retseptsioon muutunud. Samuti võib öelda, et „Ristideta hauad“ on kogu selle pika perioodi jooksul olnud elujõuline, mida kinnitavad näiteks arvukad kordustrükid ja mitte ainult eesti keelde, vaid ka näiteks soome keelde (Eesti kirjanike 2000: 670). Teose elujõulisuse tagab see, kui ta suudab kõnetada erinevaid põlvkondi ja erinevaid rahvaid, kuid seda suudab ta vaid siis, kui temas on palju tähendustasandeid, millest osad peavad olema ka püsiväärtuslikud. Kui „Ristideta hauad“ on nii kaua suutnud elada, siis peab see teos pakkuma palju võimalikke lugemismudeleid. Erinevate tähendustasandite välja toomise ja analüüsimise kaudu avatakse teose olemus ning seeläbi ilmnevad ka teoses peituvad püsivad väärtused. Kordustrükkide väljaandmine näitab, et „Ristideta haudadel“ lugejaskonda justkui on, kuid puudub hääl, kes kõneleks sellest teosest ja üldse Viirlaiu loomingust. Rein Veidemanni järgi ei rikasta mingi konkreetse teose tõlgendamine mitte ainult seda teost, vaid kaudselt kogu kirjaniku loomingut (Veidemann 2000: 84). „Ristideta haudade“ retseptsiooni uurimine võib seega rikastada kogu Viirlaiu loomingut ning seeläbi „Ristideta haudade“ ja üldse Viirlaiu loomingut elu meie kultuuris pikendada.

Eelnevast lähtudes on **uurimisküsimused**:

- Milliseid lugemismudeleid ja miks on teosele aja jooksul erinevates kultuuriruumides pakutud?

- Kuivõrd ja milliste tegurite tõttu on teose retseptsioon aja jooksul muutunud?
- Millised välja toodud lugemismudelitest võiksid olla aegumatud nii ajas kui ruumis?
- Miks „Ristideta hauad“ pole Eestis saanud eriti suurt kõlapinda?

Esimeses peatükis annan ülevaate retseptsiooniesthetika kujunemisest – selle eelkäijatest ja teoreetilistest seisukohtadest ning samuti ka lugemismudelite teooriast. Teises peatükis annan ülevaate Arved Viirlaiu elukäigust ja loomingust ning avamaks Viirlaiu loomingu sügavust toon näiteid „Ristideta haudade“ ja Viirlaiu teiste teoste vaheliste seoste kohta. Kolmandas peatükis toon välja erinevatel aegadel ja erinevates kultuuriruumides „Ristideta haudadele“ pakutud lugemismudelid ning võrdlen neid. Retseptsiooni uurimisel võtan aluseks erinevad sekundaarallikad: teose kohta ilmunud arvustused, artiklid, kirjandusülevaated, järelsõnad ja eessõnad teoste erinevatele trükkidele jms.

Pärast Teist maailmasõda jagunes eesti kirjandus kaheks – nõukogude- ja eksiilkirjanduseks ning rahvuskirjandus toimus korraka kahes kontekstis kuni Eesti taasiseseisvumiseni 1991. aastal (Olesk 2001b: 343). Pagulaskirjanduse levikut Eestis piiras range kord ning paljude väliseesti autorite teosed olid keelatud kuni Nõukogude režiimi lõpuni (Olesk 1999: 746-747). Nii oli ka Viirlaiu looming Eestis keelatud, sest ta oli Nõukogude Eestis tuntud kui „kõige nõukogudevastasem kirjanik“ (Jõgi 2007a: 269). „Ristideta hauad“ levis enne 1991. aastat peamiselt välismaal, mistõttu lähtun lugemismudelite analüüsimisel kahest ajaperioodist:

- teose retseptsioon Nõukogude okupatsiooni perioodil aastatel 1952–1990;
- teose retseptsioon pärast Eesti taasiseseisvumist aastatel 1991–2017.

Mõlema perioodi puhul uurin eestlastepoolset otsust vastuvõttu, kuid ka võõrkeeltest eesti keelde vahendatud retseptsiooni. Toon välja erinevates kultuuriruumides teosele pakutud lugemismudelid ning lähtudes erinevatest ajaperioodidest loon lugemismudelite hierarhiad. Analüüsin retseptsiooni muutumist ajas ja ruumis ning selgitan välja lugemismudelid, mis võiksid teosele püsiväärtust lisada. Üritan vastata ka küsimusele, mis võiksid olla need põhjused, miks „Ristideta hauad“ või ka Viirlaiu looming üldiselt ei ole Eestis saanud väga suurt kõlapinda?

# 1. RETSEPTSIOONIESTEETIKA KUJUNEMINE JA LUGEMISMUDELITE TEOORIA

## 1.1. RETSEPTSIOONITEOORIA/ESTEETIKA EELKÄIJAD

Kuigi retseptsiooniteooria kujunes välja Euroopas 1960. aastate teisel poolel, on lugejat oluliseks peetud ka varem ning selle teooria eelkäijaid võib leida juba kaugemast minevikust. Varasemad seisukohad ja ideed lihtsalt ei ole saavutanud domineerivat positsiooni ning on jäänud justkui teisejärguliseks. Näiteks illustreerib vastuvõtja olulist rolli juba vanakreeka filosoofi Aristotelese (384 eKr–322 eKr) idee katarsisest ehk siis tragöödia pealtvaatajates toimuvast hingelisest puhastumisest. Katarsise ilmnemise eelduseks on ju kommunikatsioon kunsti ja vastuvõtja vahel, mis toob selgelt välja retsiptendi olulisuse. Tegelikult võib kogu retoorika traditsiooni ja selle suhteid poetilise teooriaga vaadelda kui retseptsiooniteooria eelkäijaid juhul, kui on keskendunud kommunikatsiooni mõjule lugejatele või kuulajatele. (Holub 1984: 13)

Robert C. Holub (1984: 14) toob retseptsiooniteooria eelkäijatena välja vene formalismi, Praha strukturalismi, Roman Ingardeni fenomenoloogia, Hans-Georg Gadameri hermeneutika ja kirjandussotsioloogia. Holubi järgi on need teooriad või koolkonnad tugevalt mõjutanud retseptsiooniteooria arengut, mida tõendab see, et retseptsiooni-teoreetikud on neile palju viidanud.

**Vene formalism** levis Ida-Euroopas 20. sajandi esimestel kümnenditel, kuid hakkas koolkonnana hajuma juba 1920. aastate keskel ning lakkas toimimast 1930. aastate alguses. Läände levisid formalistide välja töötatud kontseptsioonid aga pärast Teist maailmasõda. Formalismi nimetuse alla koondus lai ring ühe põlvkonna teadlasi, kellel polnud küll ühtset doktriini, kuid keda hoolimata sellest võib pidada mõttekaaslaste ringiks. Lähtudes keeleteadusest hakkasid formalistid uurima kirjanduse olemust, selle eritunnuseid ja kirjanduslikkust ning tähelepanu hakati pöörama ka kirjandusteose seostele teiste süsteemidega. (Väljataga 2014: 340–344)

Tähelepanu liikus autorilt ja tekstilt hoopis lugeja ja teksti vahelistele suhetele, mis ilmneb kõige selgemalt **Viktor Šklovski** varasemates töödes (Holub 1984: 16–17). Oma essees

„Kunst kui võte“ (1916/1917) toob Šklovski välja, et kõige tavalisem tõlgendamine on seotud praktilise keelega ja on liiga harjumuspärane ning selline automatism ei lase objekte näha. Kunsti eesmärgiks peab ta inimese taju äratamist ja vabastamist automatismist, et objekt saaks justkui ellu ärgata. Teos on kunstiliselt kvaliteetne, kui ta suudab läbi „kummastamise“ inimese taju automatismist äratada (Šklovski 1993). Seega on teose vastuvõtja väga oluline, sest just temast sõltub teose kunstiline kvaliteet. Kui aga inimese taju äratamine panna vaid teose ülesandeks, siis ei ole tegelikult ju lugejal muud tähtsust kui lihtsalt olemas olla ja teksti lugeda, sest lugeja enda aktiivsust ei eeldata. Seega ei toimu formalismi puhul lugeja ja teose vahel veel dialoogi, vaid uuritakse pigem, kas ja kuidas tekst suudab lugejat kui objekti kõnetada.

Vene formalismi jätkuks võib pidada Praha strukturalismi. **Strukturalism** oli peamiselt Euroopas 20. sajandi keskpaigas laialt levinud lingvistikast alguse saanud intellektuaalne vool. See oli tekstikeskne lähenemisviis, mis uuris elementide vahelisi tähenduslikke suhteid tervikus nii lingvistiliste, sotsiaalsete kui kultuuriliste tekstide puhul. Šveitsi keeleteadlase **Ferdinand De Saussure**’i järgi on keel iseseisev abstraktne süsteem, mis moodustub erinevatest omavahel seotud märkidest, mida mingi keele kõnelejad jagavad. Keel on tema järgi pigem sotsiaalne nähtus kui individuaalne. (Org 2009: 647–649)

**Praha strukturalismi** puhul on olulisteks teoreetikuteks **Jan Mukařovský** ja **Felix Vodička**. Mukařovský jätkas vene formalistide traditsioone, kuid arendas edasi nende retseptsioonile orienteeritud aspekte. 1930. aastate keskel tema teoreetilised vaated muutusid ning ta leidis, et kirjandusteos on liiga keeruline selleks, et seda teksti sisemise analüüsi kaudu käsitleda. Tema järgi on kunstiteos ajaloost sõltuv struktuur, mis on kui kompleksne märk, „semiootiline fakt“, mis on autori ja adressaadi vaheliseks meediumiks. Märk aga on sotsiaalse loomusega ning ka vastuvõtja on sotsiaalsete suhete produkt. Seega rõhutab ta retseptsiooni kollektiivset olemust ning liigub sotsioloogilistest teguritest mõjutatud retseptsiooniestetika suunas. Mukařovský tööd muutusid 1960. aastate teisel poolel ja 1970. aastate alguses Saksamaal üheks retseptsiooniteooria domineerivaks jõuks (Holub 1984: 29–32). Vodička oli Mukařovský õpilane ning formuleeris ideed, millega tema õpetaja oli tegelenud. Ta üritas põimida Roman Ingardeni fenomenoloogilist lähenemist Mukařovský strukturalistliku mudeliga ning jõudis järeldusele, et retseptsioon

võib väga laias ulatuses varieeruda, sest see sõltub ajast, kohast ja sotsiaalsetest tingimustest (Holub 1984: 35). Siinkohal ilmneb, et erineval ajal, erinevates kohtades ja erinevates ühiskondlikes oludes elavad lugejad võtavad kirjandusteost vastu erinevalt. Seega rõhutavad juba Praha strukturalistid ruumi ja aja olulisust teose retseptsioonis.

**Kirjandussotsioloogia** peab oluliseks uurida kirjanduse retseptsiooni mingites konkreetsetes sotsiaalsetes gruppides või indiviidide seas, sest see aitaks analüüsida ja mõista ka ühiskonnaelu protsesse laiemalt. Saksa sotsioloogi **Leo Löwenthali** järgi kuulub kirjandusteose retseptsioon tema olemise juurde ning ta rõhutab autorit, kirjandusteost ja vastuvõtjat hõlmava kolmnurga psühhosotsiaalse aspekti tähtsust. (Holub 1984: 45–46)

**Julian Hirschi** järgi on lugeja mõjutatud ka kirjanduslikest traditsioonidest, mida antakse eelnevatelt põlvkondadelt edasi järgnevatele põlvkondadele ja sellise sotsiaalse pärandi mõjutuste eest on võimatu põgeneda, sest seda protsessi ei pruugita tajuda. Inimese hinnang mineviku teosele sõltub hinnangust, mida see teos on minevikus pälvinud. Näiteks kui läbi aegade on rõhutatud mingi teose või autori geniaalsust, siis on inimesel väga raske mitte samamoodi arvata ning see mõjutab seda, kuidas ta teost vastu võtab. (Holub 1984: 48–49)

**Levin L. Schücklingi** järgi tuleks kirjanduse ajaloo mõistmiseks uurida kirjanduslikke eelistusi ja nende kujunemist. Tema järgi on kirjandusajaloo väga olulisteks elementideks need jõud, mis säilitavad ja kujundavad lugemiseelistusi (nt koolid, ülikoolid, raamatuklubid, raamatukogud, kirjastajad, raamatupoed) ning kaanonid on vaid väikese võimu omava grupi valik. (Holub 1984: 50–51)

Seega toob kirjandussotsioloogia kirjandusteose retseptsiooni oluliste mõjuritena välja psühhosotsiaalsed aspektid, traditsioonid ning kirjanduslike eelistuste kujundajad.

**Fenomenoloogia** tähistab eelkõige meetodit filosoofias, mille rajaks võib pidada Edmund Husserli. Fenomenoloogia uurib fenomene ehk siis asju nii nagu inimene neid tajub ja kogeb, mitte nii nagu need tegelikkuses inimese kogemustest sõltumatult on. Uuritakse, kuidas kogemus end näitab ning milline on kogetava asja tähendus ühe kogemusakti

raames. Inimese teadvus on suunatud teadvusest väljaspool asuvate objektide poole, mis võimaldab tal maailma objektiivselt kogeda. 1930. aastatel hakkas see meetod levima ka teistesse sotsiaal- ja humanitaarteadustesse ning seda on väga palju kasutatud ja arendatud kogu maailmas. Näiteks on mõjukas olnud Roman Ingardeni fenomenoloogiline esteetika. (Viik 2009: 215–225)

**Roman Ingardeni** järgi on kirjandusteos keeruline skemaatiline struktuur, milles on lüngad ja määramatuskohad, mille täidab lugeja, mistõttu saab teos oma täieliku eksistentsi alles lugemisel. Lugeja täidab määratlemata alad „konkretisatsioonidega“, kuid kirjandusteost on võimalik tabada vaid osaliselt sõltuvalt lugemissituatsioonist. Konkretisatsioonid peavad sisaldama teose tuuma ja määramatuskohad tuleb täita viisil, mis vastavad teoses olevatele seletustele, kuid tihti sisaldavad konkretisatsioonid ka vööraid elemente. Konkretisatsioonide vahelised individuaalsed erinevused lubavad kindlaks teha, mis kuulub teosele endale ja mis kuulub konkretisatsioonile. Nii nagu konkretisatsioonid annavad teosele elu, võivad teose baasstruktuuriga seotud konkretisatsioonid teose ka hoopiski hävitada, kui nad on ebaadekvaatsed (Ingarden 1976). Siinkohal aga ilmneb juba selgelt, et eeldatakse lugeja aktiivsust ning teksti ja lugeja vahel toimuvat kommunikatsiooni. Enam ei ole tegemist pelgalt mingi sõnumiga, mille autor tahab lugejale teksti kaudu saata ja mille viimane peaks esitatud kujul ka vastu võtma. Samas on Ingardeni teooria järgi teos olemas ka ilma lugejata ning lugeja ja teose vahelise kommunikatsiooni tulemusena ärkab ta lihtsalt ellu.

**Hermeneutikal** on mitu erinevat vormi ja tihti nende elemendid põimuvad, kuid üldiselt seisneb see tekstide ja teiste märgisüsteemide tõlgendamises ja mõistmises. **Hans-Georg Gadamer** esindab hermeneutilist filosoofiat, mis käsitleb filosoofilisi probleeme tõlgitsevalt. Nimelt on maailma võimalik tõlgendada erinevatel viisidel, kuid ei saa otsustada, milline neist tõlgendustest on reaalsuse endaga kooskõlas ehk siis tõene (Tool 2009: 379–383). Gadamer peab igasuguse mõistmise tingimuseks hermeneutilist ringi. Selle põhimõtteks on, et teost kui tervikut tuleb mõista tema üksikosadest lähtudes, teksti üksikosi aga tekstist kui tervikust lähtudes. Iga lugeja läheneb tekstile mingite eelarvamustega, mingite ootustega, mis on mõjutatud traditsioonidest. Kui teksti loetakse mingite kindlate ootustega, siis ilmneb teksti esmane tähendus, mille põhjal saab visandada

terviku tähenduse. Uute tähenduste ilmnemisel tehakse selles visandis muudatusi, mis lõpuks viibki mõistmiseni. Lugeja eelarvamused kujundavad tema mõistmise piiri, mida Gadamer nimetab „horisondiks“ ning mõistmiseks peab lugeja horisont ühte sulama teose horisondiga. Eelarvamused võivad aga olla eksitavad, mistõttu tuleks neist teadlik olla ning suunata pilk „asjadele endile“. Kui inimene tahab teksti mõista, siis laseb ta tekstil endale midagi öelda, milleks ongi vaja uute tähenduste ilmnemisel visandis muudatusi teha. Gadameri hermeneutikas on oluline ka ajaline distants ja tema tähendus mõistmise jaoks. Tihti võimaldab ajaline distants eristada tõesed eelarvamused vääratest ja hermeneutiline teadvus sisaldab seega ajaloolist teadvust. (Gadamer 1997: 187–193)

Võib öelda, et 20. sajandi algusest peale on kirjandusteoorias hakatud järjest enam tähelepanu pöörama teksti ja lugeja vahelisele interaktsioonile ning vähenenud on autori tähtsus. Prantsuse kirjanduskriitik Roland Barthes väitis koguni oma 1968. aastal ilmunud essees „Autori surm“, et „lugeja sünni hinnaks on autori surm“ (1968: 125). Nimelt ei ole tema meelest enam teoses kõnelejaks mitte autor vaid keel ning lugeja kogeb teksti kaudu keelesolemist. Tekst on „erinevatest kultuuridest pärinevate tsitaatide kogum“ ning lugeja on justkui „ruum, milles need üksteisega dialoogis olevad kirjutised kokku saavad“ (Barthes 2002: 119–125). Seega ei ole enam autor see, kes tekstile tähenduse annab, vaid teose tähenduse üle otsustab hoopis lugeja.

## 1.2. RETSEPTSIOONIESTEETIKA TEOREETILISED SEISUKOHAD

Retseptpsiooniesteetikaks nimetatakse Konstanzi Ülikooliga seotud retseptpsiooniteoreetikute teoreetilisi seisukohti (Saro 2004:9). Konstanzi Ülikooli professor **Hans Robert Jauss** pani oma 1967. aastal peetud ametisseastumise loenguga aluse Konstanzi koolkonnale ning lülitas kirjandusteadusesse retseptpsiooniesteetika. (Vaiksoo 1994: 164)

Kui retseptpsiooniteooria eelkäijad keskendusid eelkõige retseptpsiooni filosoofilistele, psühholoogilistele ning sotsiaalsetele aspektidele, siis Jaussi huvitas eelkõige see, kuidas on retseptpsioon seotud kirjanduse ja ajaloo vaheliste suhetega. (Holub 1984: 53)

Jaussi järgi keskendutakse kirjandusajaloo puhul liigselt faktidele ja autorite biograafiatele, mistõttu jääb tagaplaanile teose retseptsioon. Kirjandusteos ei ole objekt, mis mõjub kõikidele lugejatele kõikidel aegadel ühtmoodi, mistõttu tuleks tekste aeg-ajalt üle lugeda ja nendega dialoogi astuda. Kirjandusajalugu on retseptsiooniprotsess, mis leiab aset kirjandusteose jätkuval käsitlemisel lugejate, kriitikute ja autorite poolt ning kirjandusajalugu peaks hõlmama ka teoste ja lugejaskonna vahelist interaktsiooni. (Jauss 1970: 10)

Eesti kirjanduslugu on suures osas olnud just kirjanike elu- ja loominguloo keskne ehk biograafiline. Nimelt on Eestis alates 20. sajandi algusest olnud üheks kirjandusuurimises levinud meetodiks just positivismist lähtuv kirjeldav uurimine, mille tulemuseks ongi kirjanike elulood ja biograafiad. Samas on biograafilist meetodit tihti seotud ka teiste meetodite ja suundadega. Nõukogude perioodil aga peeti sellist kirjeldavat lähenemist koguni ainsaks täielikuks kirjandusuurimise meetodiks. (Hennoste 1999: 298)

Kirjandusteose ajalooline tähtsus ja selle esteetiline väärtus määratletakse esimeste lugejate hinnangute kaudu, mida edasised põlvkonnad retseptsiooni kaudu pidevalt ja jätkuvalt rikastavad. Teos elab edasi vaid siis, kui selle retseptsioon veel või uuesti aset leiab ehk siis vaid juhul, kui leidub lugejaid, kes minevikuteost uuel moel tõlgendavad või kui leidub autoreid, kes seda teost jäljendada või ületada soovivad. Jaussi meelest tuleks aeg-ajalt üle vaadata ka kirjanduskaanonitesse kuuluvad teosed, et uurida, kuidas minevik ja olevik suhestuvad, sest minevikuteos on justkui mineviku ja oleviku vaheline meedium (Jauss 1970: 8–10). Eestis hakati 1980. aastate lõpul perestroikaga kaasnenud vabama õhkkonna tõttu kirjanduskaanonit läbi vaatama. Sel ajal pääses ka väliseesti kirjandus erifondidest välja ning sellest sai oluline uurimis- ja arutusobjekt. Kaanonisse sisse või kõrgemale positsioonile tõsteti mitmed seni keelatud või tõrjutud autorid (nt August Gailit, August Mälk jt) ning mitmed nõukogude autorid arvati sellest välja (nt Juhan Smuul) (Hennoste 1999: 299–300). Kui osa teoseid loeti uuesti üle juba nõukogude perioodi lõpul, siis Arved Viirlaiu „Ristideta hauad“ ilmus Eestis 1991. aastal ning siis lugesid seda paljud ilmselt esimest korda.

Jauss tugineb oma retseptiooniestetikas Gadameri hermeneutilisele filosoofiale võttes üle Gadameri arusaama mõistmisest kui lugeja ootushorisoni ja teose horisoni ühtesulamise protsessist. Jaussi järgi koosneb lugeja ootushorison kolmest komponendist (Jauss 1970: 14):

- lugejale tuttavad žanrireeglid ja -normid;
- eelnev kirjanduskogemus ehk siis tuttavad teosed, teemad ja vormivõtted;
- poeetilise ja argikeele (fiktsiooni ja reaalsuse) eristamise pädevus.

Ootushorisoni ja teose horisoni vaheline distants võib olla suurem või väiksem ja seda saab mõõta lähtudes sellest, kas teos saavutab kiire edu, šokeerib lugejat, seda laidetakse või saavutab see heakskiidu pikema aja jooksul. See, kuidas mingi teos mingil ajal lugejatele mõjub, paneb paika teose väärtuse. Distantis ootushorisoni ja teose horisoni vahel väljendub selles, kuidas suhestuvad omavahel lugejale varasemast tuttav ning teosega kaasnev tundmatu ja uudne. Kui distants on suur, siis suunab teose horison lugejat oma harjumuspäraseid tähendusootusi korrigeerima nii, et tema horison seeläbi avardub. Mida rohkem lugeja ootushorison lugemise käigus muutub, seda väärtuslikum ja kunstilisem on teos. Lugemine ongi Jaussi järgi pidev horisondiloomise- ja muutumise protsess, mida juhivad teoses sisalduvad struktuurid. (Jauss 1970: 15)

Retseptiooniteooria edasiarendaja on teine Konstanzi koolkonna esindaja **Wolfgang Iser**, kes lähtub Roman Ingardeni ideedest. Iseri järgi (1970) pole tähendused mingid teksti peidetud üksused, vaid need tekivad lugemisprotsessi käigus ning on seega teksti ja lugeja vahelise dialoogi saadus. Kirjandusteose kunstiline poolus seostub autori loodud tekstiga ning esteetiline poolus lugeja poolt tehtava konkretiseeringuga. Teos on enam kui tekst, sest tekst saab elavaks alles siis, kui lugeja on seda konkretiseerinud, kuid viimane sõltub omakorda lugeja individuaalsusest. Seega tekib teos teksti ja lugeja ühildumise tagajärjel. Ingardeni järgi aga on tekst olemas ka siis, kui mitte keegi seda ei loe. Selleks, et teos omaks lugejale mingit mõju, peaks ta olema huvitav, mistõttu ei tohiks lugejale kunagi kõike valmiskujul pakkuda, vaid tekstis peaks leiduma piisavalt määratluskohti ja lünki, mis aktiveeriksid lugeja kujutlusvõime (Iser 1990: 2090–2096). Oma teoses „S/Z“ (1970) jagab Roland Barthes tekstid kirjutatavateks (*the writerly*) ja loetavateks (*the readerly*). Esimesi peab ta väärtuslikuks, sest need annavad lugejale võimaluse kasutada oma

fantaasiat ja olla looja, mitte ei ole lugeja pelgalt tarbija. Loetavad tekstid aga on justkui valmistoodang, mis ei jäta lugeja aktiivsusele ruumi ning tal on vaid võimalus pakutav vastu võtta või siis tagasi lükata. Mida mitmepalgelisem on tekst, seda vähem on ta enne kirjutatud, kui lugeja seda loeb (Barthes 1990: 4–5). Teksti ja kujutlusvõime kohtumisel tekib „virtuaalne mõõde“, mis annab lugeja poolt teksti põhjal loodud maailmale reaalsuse. Sama tekst võib erinevaid lugejaid erinevalt mõjutada, mis viitab sellele, et lugemine on loov protsess ning tegemist ei ole vaid teksti tajumisega. (Iser 1990: 2090–2096 )

Kui lugeja määramatuskohtasid ja lünkasid täidab, peab ta mõtlema iseenda kogemustest erinevate kogemuste taustal, sest vaid oma tuttavast maailmast lähtudes võib tekst liiga igav tunduda. Inimene tegutseb lugedes mitmel tasandil ja tema isiksuses toimub justkui kunstlik jaotus, sest ta võtab endale mõtteaineks midagi, mis ei ole tema ise, kuid samas ei kao ta ise täielikult. Seega on lugemisel kaks taset – „võõras mina“ ja tegelik ehk „virtuaalne mina“, mis pole aga kunagi üksteisest ära lõigatud. Lugeja peab avastama iseenda aspekte, et kogeda tegelikkust, mis tema omast erineb. Teksti kogemise viis kajastab lugeja enda hoiakuid ning seega on kirjandustekst mingis mõttes nagu peegel. (Iser 1990: 2100–2115)

Kui üht teost mitu korda lugeda, siis avaneb teksti mitmekesisus, kuna lugeja loob seoseid mineviku, oleviku ja tuleviku vahel. Pärast esimest lugemist talletub midagi inimese mällu, kuid kuna mälu ja taju ei ole identsed, siis järgnevatel lugemistel ärkab mällu salvestatu küll ellu, kuid ta ei ilmne enam esialgsel kujul. Samuti võib inimene enda olukorra või hoiakute muutumise ning täienenud teadmiste tõttu teksti teisiti tajuda. Seetõttu asetatakse tekst uuel lugemisel justkui uuele taustale, mis omakorda tekitab keerukamaid ootusi ning märgataksegi teoses teistsuguseid aspekte. See aga viitab sellele, et kirjandustekst on palju rikkalikum kui mistahes tema individuaalne konkretiseering ja seega ei saa ükski lugemine ammendada kogu teose potentsiaali. (Iser 1990: 2096–2100)

Ka Ameerika kirjanduskriitikud René Wellek ja Austin Warren toovad välja (1968), et iga inimene kogeb teost erinevalt. Igal teose kogemisel lisatakse sellele midagi välispidist, alati jääb midagi välja ja alati lisandub midagi uut, mistõttu jääb teose täielikust tähendusest alati midagi puudu (Wellek, Warren 2010: 203). Küll aga on mõne teose puhul

võimalik sellele täielikule tähendusele lihtsamini ja kiiremini lähemale jõuda, kui mõne teise teose puhul. Tekstidele, mida Barthes nimetab loetavateks, jõutakse täielikule tähendusele ilmselt kiiremini lähemale.

Lugemine on loov protsess ning üks ja sama teos võib lugejaid erinevalt kõnetada. Teose vastuvõttu mõjutab lugeja individuaalsus, aeg, milles ta elab ja tema eelnevad lugemiskogemused. Samuti on lugeja mõjutatud teosele minevikus antud hinnangutest, kuid samas võivad arvamused teosest aja jooksul muutuda. Teos, mis mingil ajal suudab lugejale pakkuda harjumuspärasest erinevat, võib pakkuda seda ka järgmistele põlvkondadele, kuid ei pruugi seda ilmtingimata teha. Samas võib oma kaasajal laidetud või märkamata jäänud teos äratada hoopiski järgnevate põlvkonde huvi, mistõttu tuleks teoseid aeg-ajalt üle lugeda. Teose elujõulisuse aluseks on selle jätkuv retseptsioon ja teos elab, kui ta suudab erinevatel aegadel elavaid lugejaid kõnetada. Eelpool välja toodud ideed on aluseks lugemismudelite teooriale, mis üritab teost käsitleda võimalikult terviklikult ja objektiivselt, mõistes, et selle täielikku tähendust pole võimalik tabada.

### **1.3. LUGEMISMUDELITE TEOORIA**

Lugemismudelite teooria on retseptsiooniteooria alavaldkond ja käsitleb seda, kuidas saaks teost tõlgendada võimalikult täielikult ja objektiivselt erinevate lugemiste konkretiseerimiste summana. Iga originaal on keerulise struktuuriga ja seega ei ole inimene võimeline selle kõike aspekte eristama, mistõttu ei suuda ta objekti tervikuna haarata. Mudel on originaali lihtsustatud struktuur ning on seega abivahend originaali mõistmiseks. Lugemismudel on mõtlemise abivahend, mis aitab lugejal tekstidele ligi pääseda ja neid mõista. (Vaiksoo 1994c: 168)

Lugemismudeli mõiste ei ole retseptsiooniesthetika koolkonna leiutis, vaid selle võttis 1960. aastatel kasutusele saksa kirjanik **Arno Schmidt** selleks, et kirjeldada oma uurimustes lugejate ja tekstide vahelisi keerukaid seoseid. Ta on seda mõistet kasutanud kahes 1960. aastatel ilmunud uurimuses, mis käsitlevad Karl May ja James Joyce'i teoseid ning toob välja vaid selle, et lugemismudel tähendab seda, et lugeja otsustab lugemisel

vastavalt meeleolule mingi kindla eelduse kasuks. Lisaks leiab Schmidt, et lugemismudel peab avama suurema osa tekstist, olema sisukas ning iseseisev. Kuigi ta mõtles lugemismudelite mõiste välja, ei anna ta sellele konkreetset definitsiooni. Sellest hoolimata juhatab ta kätte suuna, kuidas võiks teksti mitmekesisust võimalikult terviklikult hõlmata. (Vaiksoo 1994c: 167–170)

Lugemismudelite taasavastaja on saksa kirjandusteoreetik **Detlef Krumme**, kes defineeris 1981. aastal lugemismudelit kui kunstiteose põhitähendustasandit, mis on vastavuses ühe lugeja huvidega või siis ühe põlvkonna enamiku huvidega. Kirjandusteosel võib olla palju erinevaid tähendustasandeid ja sõltuvalt lugejast ning tema ajastust on mõni tähendustasand olulisem kui teine. (Vaiksoo 1994c: 172)

Arno Schmidt esitas 1963. aastal Karl May loomingu edufenomeni uurides neli lugemismudelit, mis kehtivad tema meelest kõikide May teoste puhul. Samas ei üritanud ta mingit konkreetset teooriat luua, vaid kasutas mudeleid selle fenomeni selgitamiseks. Need mudelid on hierarhilised ning esitavad lugejatele erisuguseid nõudmisi, kuid on siiski üksteisega seotud. Esimene lugemismudel on kõige üldisem, ning lugejad, kes küündivad ka järgmiste lugemismudeliteni, loevad teost ka esimest mudelit kasutades (Vaiksoo 1994c:169)

Schmidt tõi välja järgnevad mudelid, mis on tuletatud sekundaarkirjandusest, lugemistraditsioonist või on loodud tema enda huvidest lähtudes (Vaiksoo 1994c: 169–170):

- lugemismudel I: reisikirjeldus, mis on kõige pinnapealsem ja justkui enesestmõistetav.
- lugemismudel II: S-soovid ehk seksuaalsusega seotud soovid. Mudel ootab lugejalt seostamisvõimet.
- lugemismudel III: autobiograafia, mis eeldab lugejalt huvi teoste tekketausta kohta.
- lugemismudel IV: spiritism, mis nõuab lugeja sügavamast sisseelamist May religioossesse mõttemaailma.

Detlef Krummel valmis 1981. aastal Berliini Tehnikaülikoolis lugemismudelitealane dissertatsioon. Võrreldes Schmidtiga arendab ta välja palju põhjalikuma teooria ning

osutab teose analüüsi uutele võimalustele. 1983. aastal ilmus dissertatsioon raamatuna „Lesemodelle. Elias Canetti. Günter Grass. Walter Höllerer.“ Selles püüab Krumme lugemismudeli mõistele anda argumenteeritud põhjenduse ning leida vastuse küsimusele, mida lugemismudelid teksti jaoks tähendavad? Ta selgitab raamatu pealkirjas olevate autorite romaanide näitel lugemismudeleid võttes aluseks sekundaarkirjanduse, teksti või teose autori arvamuse oma loomingu kohta. (Vaiksoo 1994c: 167–170)

Krummet huvitas, mis tingib kirjandusteose erinevate lugemismudelite laia ulatuse? Kirjandusteos on mitmekihiline, selles on paju seoseid ja tähendusi, mistõttu ongi lugejate elamused erinevad. Nimelt otsib iga lugeja üles ühe kindla tähendustasandi olles mõjutatud oma eelteadmistest teose suhtes ning ka ühiskondlikest oludest (Vaiksoo 1994c: 171). R. Wellek ja A. Warren (1968) leiavad, et lisaks juba mainitud lugeja meeleolule, eelteadmistele, ajastule ja ühiskondlikele oludele mõjutavad teose vastuvõttu veel ka lugeja isiksus, haridus ja maailmavaade (Wellek, Warren 2010: 203). Lugeja ei pruugi sugugi lugemisel vaid ühest tähendustasandist lähtuda, sest üks domineeriv tähendustasand ei välista teiste tähendustasandite olemasolu sama lugeja teadvuses. (Vaiksoo 1994b: 47)

Krumme järgi sõltub teose sisu lugejate koguhulgast. Mida rohkem on teoses tähendustasandeid, seda rohkem suudab teos kõnetada uusi põlvkondi, mis aga tagab teose elujõulisuse läbi aegade. Erinevatel aegadel leitakse teosest erinevaid tähendusi ja seda fenomeni põhjendab Krumme ajalooliste lugemismudelite olemasoluga. Seega võib lugemismudelit määrata ajalooliselt ehk siis loevad erinevad põlvkonnad ja ka iga üksikisik teost erinevalt. (Vaiksoo 1994c: 171)

Krumme esitab lugemismudelite liigituse (Vaiksoo 1994c: 173):

- kollektiivne lugemismudel, mis on seotud teose aktuaalsusega mingil ajajärgul ja mida tunnetab kogu põlvkond
- hierarhiline lugemismudel, mis sõltub lugeja tundlikkusest ja tema intellektuaalsuse astmest
- individuaalne lugemismudel, mis sõltub indiviidide isiklikest kogemustest ja tunnetest

Need mudelid ei esine kunagi lugeja kujutluses nii puhtakujuliselt, sest need on ikkagi

mingis mõttes abstraktsioonid, mille eesmärgiks on keeruliste mitmekihiliste tekstide avamine. Need mudelid on pigem suunatud uurijalt lugejale, mitte niivõrd uurijalt uurijale. (Vaiksoo 1994b: 49)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et iga lugemiskogemus on erinev ning sõltub nii lugeja individuaalsusest kui ka tema ajast, ühiskondlikest oludest ja ruumist ning ühegi teose tähendust pole võimalik täielikult ja ammendavalt tabada. Lugemismudelite analüüs toob välja teose erinevad tõlgendusvõimalused ning võimaldab teost mõista võimalikult terviklikult ja objektiivselt ning seeläbi teost rikastada. „Ristideta haudade“ arvukad tõlked võimaldavad uurida teose vastuvõttu erinevates kultuuriruumides ning kuna tõlked on ilmunud erinevatel aegadel, siis on see pikendanud teose retseptsiooni. Nimelt on pärast teose esmatrükki rohkem kui poole sajandi jooksul ilmunud teose tõlkeid võõrkeeltesse või kordustrukke eesti keeles. Sellest võib järeldada, et „Ristideta hauad“ on suutnud kaua elada ja peab seetõttu sisaldama paljusid tähendustasandeid. Teose elujõulisuse tagab ju see, kui teos suudab kõnetada erinevaid põlvkondi ja erinevaid rahvaid ning seda tundub „Ristideta hauad“ olevat suutnud.

## **2. ARVED VIIRLAIU ELUKÄIK JA ÜLEVAADE LOOMINGUST**

### **2.1. ARVED VIIRLAIU ELUKÄIK**

Arved Viirlaid sündis 11. aprillil 1922. aastal Harjumaal Padise vallas Kasepere külas talupidaja pojana (Valmas 1990: 218). Aastatel 1919–1927 sündinuid nimetatakse „reedetud generatsiooniks“, sest nad kasvasid üles Eesti Vabariigi ajal ning olid harjunud vabaduse ja demokraatiaga. Seetõttu tabas Teine maailmasõda neid väga rängalt purustades nende ideaalid ja usalduse inimese vastu (Kangro 1978: 130). Eesti Vabariigi aegsele haridusele oli omane isamaaline, pere- ja rahvuskeskne kasvatus ning ka Arved Viirlaid kasvas selles vaimus, mis kajastub tugevalt ka tema loomingus. (Püvi 1995: 114–116)

Aastatel 1930–1936 õppis Viirlaid Kloostri algkoolis, misjärel jätkas ta haridusteed Tallinna Rakenduskunstikoolis, kus ta õppis aastatel 1937–1941 (Eesti kirjanike 2000: 669). 1940. aastal liitus Viirlaid metsavendadega, et mitte alluda Nõukogude Liidu mobilisatsioonikäsule (Veidemann 2011: 98) ning metsavennaajast on kirjanik saanud ainek ka oma loomingu jaoks. 1941. aastal visati Viirlaid koolist välja, kuna ta oli osalenud koolis toimunud Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamise üritusel. Üritusest osavõtmise tõttu võeti ta peagi okupatsioonivõimude poolt kinni ning talle said osaks ülekuulamised, misjärel pääses ta siiski vabadusse (Jõgi 2007a: 270–273). 1941. aastal võttis ta osa Suvesõjast Nõukogude Liidu armee vastu, mis kestis kuni Saksa okupatsiooni alguseni 1941. aasta oktoobris (Veidemann 2011: 98). Saksa okupatsiooni ajal töötas Viirlaid Tallinnas Eesti Kirjastuses tehnilise toimetaja abina. (Eesti kirjanike 2000: 669)

1943. aasta mais põgenes Viirlaid Saksa sundmobilisatsiooni eest Soome ja astus vabatahtlikuna Soome armee eesti rügementi ning võttis osa Jätkusõjast (Eesti kirjanike 2000: 669). Soomes koolituse saanud ohvitseride rahvuslik meelsus oli väga tugev, mistõttu tulid paljud neist 1944. aastal tagasi kodumaale, et kaitsta isamaad Punaarmee eest. Eestisse otsustas tagasi tulla ka Viirlaid ning ta saadeti Kloogale väljaõppelaagrisse, kus ta oli tunnistajaks juutide põletamisele Saksa eriüksuste poolt (Laar 2009: 516). Juutide põletamise teemat on ta puudutanud romaani „Tormiaasta“ (1949) esimeses köites. Kui Viirlaid sai punaarmee mobilisatsioonikutse, hakkas ta taas otsima võimalusi Soome

pagemiseks. 1944. aasta oktoobris õnnestuski tal pääseda üle lahe ning novembri lõpus jõudis ta juba Rootsi (Lillepuu 2005: 84). 1945. aastal purjetas ta Göteborgist Inglismaale, et saada seal eriväljaõpe, et hiljem langevarjurina Baltikumi jõuda (Oinas 1986: 128). Mitmed Viirlaiu kaaslased luurekoolist jõudsid Eestisse, kuid sattusid kohe ka NKVD seatud lõksu, mistõttu said neile osaks, nagu paljudele teistelegi eestlastele, ülekuulamised, piinamised, vangilaager ja sunnitöö. Viirlaiul aga oli õnne, sest ta ei jõudnud oma eesmärgini (Jõgi 2007a: 270). Nimelt otsustati Inglismaale purjetades plaanitud reisiteekonda muuta ja satuti tormi kätte, misjärel merehädalised küll päästeti, kuid nad saadeti Suur-Londoni interneeritute laagrisse. Kinni võetud mehed arvasid, et neid ootab ees väljaandmine Nõukogude Liidule (Oinas 1986: 128–131), kuid nii see õnneks ei läinud.

Kuigi Viirlaid oli juba 1940. aastal Eestis oma luuletusi ja proosapalasisid ajakirjanduses avaldanud, hakkas ta laagris kirjutamisega tõsisemalt tegelema (Eesti kirjanike 2000: 669). Nimelt hakkas ta aja täiteks varem kirjutatud näidendit romaaniks kirjutama ning Viirlaid ise on arvanud, et just sellele vangistusele võlgnes ta oma kirjanikukarjääri. Laagris oli tal aega kirjutada ning seal valmis suur osa tema esimesest romaanist „Tormiaasta“. (Oinas 1986: 128–131).

Pärast interneeritute laagrist vabanemist pidas Viirlaid Londonis mitmesuguseid ameteid nagu näiteks pansioniteenindaja, maaler, madrus ning lõpuks omandas ta trükitöölise ameti. 1953. aastal siirdus ta elama Kanadasse ning töötas alates 1954. aastast kuni pensionieani Toronto trükikojas. (Eesti kirjanike 2000: 669)

Alates 1950. aastast oli Viirlaid Välismaise Eesti Kirjanike Liidu liige ning pikka aega oli ta ka loomeinimesi koondava Eesti PEN-klubi esimees (Eesti kirjanike 2000: 669). Viirlaid asutas Kanadas Eesti Tõlkefondi (Arved Viirlaid 2015: 1206), et aidata teistel kirjanikel teoseid tõlkida ning seeläbi soodustada väikerahvaste kirjanduse levikut, sest tema jaoks oli oluline Eesti pagulaskultuuri püsijäämine. (Valmas 1990: 218)

Pärast pagulusse siirdumist külastas kirjanik Eestit esimest korda alles 1994. aastal (Jõgi 2007a: 269). 1997. aastal määras Eesti president Viirlaiule Riigivapi III klassi

teenetemärgi, kuid kirjanik keeldus seda vastu võtmast (Arved Viirlaid 2015: 1206) põhjendades seda rahulolematusega vabariigi juhtkonna poliitikaga, milles nägi ohtu Eesti rahva tulevikule. (Tonts 2008: 185).

Viirlaid oli üks neist, kes pääses Teise maailmasõja ajal Läände ja on oma loominguga üritanud reedetud generatsiooni nägu elus hoida. Hoolimata sellest, et ta sattus elama heaoluühiskonda, jätkas ta kirjutamist kodumaad tabanud õudustest (Jõgi 2007a: 276). Viirlaid ise ütles (1994), et ta lihtsalt ei saanud minevikusündmusi selja taha jätta sest see, et just tema oli üks pääsenutest, tekitas mingi sisemise sunduse seda temaatikat oma teostes käsitleda (Jõgi 2007a: 276). Tema südamesse jäi tunne, et võitluses ellujäänud olid justkui hukkunute võlgased, kes pidid edasi sõdima ja tema tasus seda võlga oma loominguga. Eestlastele osaks saanud üleelamised kujundasid Viirlaiu teoste aineringi ja probleemistiku, millele jäi ta truuks oma kirjanikukarjääri lõpuni (Tonts 2008: 181). Arved Viirlaid suri 21. juunil 2015. aastal Kanadas. (Arved Viirlaid 2015: 1206)

## **2.2. ARVED VIIRLAID KIRJANIKUNA**

Eesti pagulaskirjanduse kese kujunes välja Rootsis ning selle keskmeks olid Lundis 1951. aastal loodud kirjastus Eesti Kirjanike Kooperatiiv ja ajakiri Tulimuld. Kirjanduselu keskuseks oli Lundi-Stockholmi telg, kuna kõige olulisemad autorid elasid just kummaski neist linnadest (nt K. Lepik, K. Ristikivi, G. Suits, M. Under, B. Kangro, V. Uibopuu jt). Nemad olid ka eesti pagulaskirjanduse hierarhia tipuks. Need autorid, kelle teoseid Eesti Kirjanike Kooperatiiv mingil põhjusel ei avaldanud, kuulusid automaatselt pagulaskirjanduse perifeeriasse (Olesk 2014: 136). Arved Viirlaid lahkus Rootsist juba 1945. aastal ega kuulunud seega Lundi-Stockholmi telje kirjanike ridadesse, kuid siiski võib teda pagulaskirjanduse keskmesse kuuluvaks pidada, sest mitmed tema teosed ilmusid esmakordselt just Lundis Eesti Kirjanike Kooperatiivi vahendusel.

Arvo Mägi jagab paguluses proosat kirjutanud autorid viide põlvkonda ning Viirlaiu paigutab ta sõjameeste generatsiooni, kuhu kuuluvad veel Ilmar Talve, Ilmar Jaks, Raimond Kolk, Arvi Kork ja Heino Susi, kes kõik kirjutasid sõjaga seotud teemadel. (Mägi 1989: 982). Viirlaiu loomingus on läbivateks teemadeks sõda, okupatsioon,

metsavendlus ja pagulus (Kangro 1978: 131). Sirje Kiini sõnul on suurema osa Viirlaiu loomingu keskpunktis Eesti sõdur, millega on kirjanik justkui loonud omaenda sõja- ja vastupanukirjanduse žanri (Oja 2016). Pagulusest ja kohanemisest uues keskkonnas on kirjutanud veel näiteks Valev Uibopuu, Bernard Kangro, Gert Helbemäe. (Mägi 1989: 983)

Kui Ülo Tonts (2008: 180–181) rõhutab Viirlaiu loomingu mälulist tähendust, siis Asta Willmanni järgi pole Viirlaiu teosed mitte ainult „poliit-ajalooliseks selgituseks ja meeldetuletuseks“, vaid pigem selleks, et raputada lugeja lahti automatismist. (Willmann 1982: 188)

Viirlaiu eripäraks on ehk see, et kui mõne autori sõnad on justkui surnult sündinud ega tee vähimatki häält, kõnelevad Viirlaiu paberile pandud sõnad väga tugeva ja traagilise häälega, seda eriti „Ristideta haudades“ (Kruusvall 1994: 17), mis on eesti pagulaskirjanduse enim tõlgitud ja rahvusvaheliselt kõige rohkem kõlapinda leidnud teos (Veidemann 2011: 98). Seetõttu võib öelda, et Viirlaiul on eesti pagulaskirjanike seas väga oluline koht. 1982. aastal sai kirjanik kogu oma loomingu eest Kanada Eesti Kunstide Keskuse kirjandusauhinna (Valmas 1994: 124). Eesti kirjanduses ta ilmselt sellist kohta ei oma ja ta pole saanud Eestis kunagi nii tuntuks kui näiteks nõukogude ajal kodumaal tegutsenud kirjanikud või mõni teine pagulasautor. Üheks põhjuseks võibki olla see, et ta oli Nõukogude Eestis vähemalt kuni perestroikani kõige keelatum pagulasautor ja võib-olla on midagi sellest suhtumisest üle kandunud ka praegusesse aega (Arved Viirlaid 2015: 1206). Ka Jüri Talvet on arvanud (2006), et Arved Viirlaiu looming on 21. sajandil Eestis vähem tuntud, kui see võiks olla. Talvet ise peab Viirlaiu loomingut koguni väärtuslikumaks kui nii mõnegi teise tänapäeval eesti kirjanduskaanonisse kuuluva autori oma. (Talvet 2009)

Viirlaiu proosateoste tegevus toimub kindlates geograafilistes paikades ja kindlaks määratud ajal: peamiselt Eestis, Siberis ja Kanadas, kuid ka Inglismaal ja Rootsis. Ta kujutab tõestisündinud olukordi ja ajaloolisi sündmusi realistlikus võtmes, kuid vahel esineb ka romantikule omast liialdamist, mis võib koguni grotesksena tunduda (Kangro 1978: 134). Janika Kronberg rõhutab Viirlaiu loomingut ühe väärtusena kirjaniku lüürilist talenti, mis proosateostes avaldub kõige paremini looduskirjelduste näol. (Kronberg 2012)

Kõiki Viirlaiu romaane iseloomustab põnevus ja karakteriseerimisoskus. Kirjanik ei kujuta enamasti ajalooliselt tuntud isikuid, vaid kujutab ajalugu väljamõeldud tegelaste kaudu (Kruus 1998:7). Need on loodud tema enda või kellegi teise jutustuste järgi ning ta püüab nende kaudu tabada päriselt olemasolevaid inimesi, kuigi mõnikord on tegelastele omased jooned liialt sümboolsed (Kangro 1978: 134). Võib öelda, et Viirlaiu loomingus on oluline koht ka usul. Nimelt on tema teoste tegelastest kõige kindlameelsemad ja vastupidavamad tõsiusklikud inimesed. (Püvi 1995: 119)

Mitmed pagulasautorid analüüsivad oma teostes inimeseks olemist (Kangro 1978: 135) ja ka Viirlaiu teosed peegeldavad tema kirglikku soovi inimest mõista (Uustalu 1991: 249). Jaan Undusk märgib artiklis „Ideetud eestlased“, et sõda on alamate füüsiliste tungide väljaelamine, millele on omane füüsiline vägivald ja selle nautimine ning sõjas ei saa keegi õilsaks jääda (2000: 106–107). Asta Willmann aga nimetab Viirlaiu loomingus selgrooks just veendumust, et olgu olukorrad kuitahes äärmuslikud, leidub alati ka neid, kes kõigest hoolimata suudavad inimeseks jääda (1982: 185). Viirlaid justkui tahaks uskuda inimesse ning vastupidiselt Unduskile usub, et ka sõjas on võimalik õilsaks jääda.

Jaan Undusk väidab eesti sõjakirjandusklassikale tuginedes, et eestlased pole mitte kunagi sõtta läinud idee eest ja nad ei idealiseeri sõda. Eestlaste kui väikerahva jaoks pole sõda ideeliselt võimalik ja eestlane on alati sõdinud vaid oma maa eest. Ta toob välja ka selle, et hoolimata sellest, et muistse vabadusvõitluse (1206–1227) ja Vabadussõja (1918–1920) nimetused sisaldavad küll mõistet vabadus, olid need ikkagi pigem võitlused maa kui vabaduse idee eest (Undusk 2000: 105–107). Janika Kronbeg (2012) aga vaidleb Unduskile vastu ja väidab, et just mitmetele Viirlaiu teostele on omane lähtumine vabaduse, humanismi ja demokraatia ideedest. Veelgi enam – ta ütleb, et ka kirjaniku enda „sõna ja sulega peetav sõda“ tugineb ideedele. Ehk siis on just idee see, mille tõttu Viirlaid üldse on kirjutama hakanud.

Ülo Tonts iseloomustab Viirlaiu teoste tegelasi, kui „suurriikide kokkupõrgetes vallandunud vägivalda ohvreid“, kes oma kodumaa ja väärikuse eest võideldes ei anna alla ka kõige lootusetumates olukordades (2008: 180–181). Ka Jüri Püvi leiab, et Viirlaiu teoste „kangelased on ideesõdurid“, kellele on omane mehisus, eneseohverdamine ja isamaa-

armastus (Püvi 1995: 121). Viirlaiu loomingus on ilmekaks näiteks eestlaste ideelisusest sõjas tema esimene romaan „Tormiaasta“, milles esineb mitmesuguste maailmavaadetega tegelasi, kellest mitmed on väga idealistlikud. Näiteks leiab noor haritlane Valdu Peepre: „Ülevaim maailmas on sangarlikkus!“ (Viirlaid 1949a: 58). Viirlaid aga ei idealiseeri sõda, vaid tahab justkui hoiatuseks näidata, mida sõda tegelikult tähendab. Mitmed idealistlikud tegelased satuvad olukordadesse, kus nad on sunnitud silmitsi seisma reaalsusega, mis on täiesti erinev varasemast ideede najale ehitatud illusioonide müürist, mis lõpuks kildudeks puruneb. Näiteks muutub Valdu Peepre suhtumine „Tormiaasta“ teises osas, kui ta võtab osa otsesest lahingutegevusest. Tema sangarlikkuse ülistamine muutub seguks surmahirmust ja eluihast ning üllas suremine kodumaa eest ei tundu talle enam sugugi ahvatlev. Valdu ideedemüüri lagunemist näitlikustavad tema mõtted ja tunded kaevikus:

/.../ „Ta ei näinud midagi, kõik oli hall ja ebamäärane; ta kuulis ainult metsikuid plahvatusi, tundis maa vappumist. Issand Jumal! – lennata veriste tükkidena laiali! Ta süda iiveldas. Ta pidi minema!“ (Viirlaid 1949b: 57)

Piret Kanguri järgi protesteerib Viirlaid oma teostega stalinliku vägivallasüsteemi vastu, mistõttu on tema teostes palju poliitilist kirge (1991: 62). Ka Arvo Mägi rõhutab kirjaniku loomingu poliitilist külge ja võtab Viirlaiu loomingu kokku kui „kommunismivastase võitluse eepose“ (1989: 982), kuid Kalju Lillepuu kasutab pigem väljendit „vabadusvõitluse eepöa“ (2005: 84). Viirlaid on üritanud oma loominguga võidelda eestlaste vabaduse ja inimõiguste eest ning ühtlasi tahtnud sellega koputada ka „maailma südametunnistusele“ (Valmas 1994: 125). Tema loomingu taotluseks on tõe kuulutamine (Kangro 1978: 134) ning Kalju Lillepuu leiab, et Viirlaiu loomingu motoks võiks olla mõte romaanist „Kes tappis Eerik Hormi?“ – kirjanik on „inimhingede kroonik“, oma aja jäädvustaja ja südametunnistus ning vaikimine on tema suurim kuritegu. (Lillepuu 2005: 86)

## 2.3.ÜLEVAADE ARVED VIIRLAIU LOOMINGUST

### 2.3.1. LUULELOOMING

Arved Viirlaiult on ilmunud seitse eestikeelset ja üks ingliskeelne luulekogu. Tema luule on vormilt mitmekülgne: rohkesti leidub vabavärssi, rahvalaulu stiilielemente ning leidub ka graafilist piltluulet. Lühemate luuletuste kõrval on ta kirjutanud ka pikemaid värsslugusid. (Eesti kirjanike 2000: 669)

Esimene luulekogu „**Hulkuri evangeelium**“ ilmus Londonis 1948. aastal ning köitis tähelepanu eelkõige oma karmi väljenduslaadiga nn sõdurilauludega (Eesti kirjanike 2000: 669) ning Viirlaidu võibki pidada üheks sõduriluule algatajaks paguluses (Tonts 2008: 181). Jaan Kruusvalli järgi on selles luulekogus väga palju kurbust, üksindust ja ebaõigluse tunnetamist ning lähtudes teoses valitsevast masendusmeeleolust kõrvutab ta Viirlaidu koguni Juhan Liiviga. (Kruusvall 1994: 17)

„Hulkuri evangeelium“ räägib kannatustest, sõjakoledustest, surmast, ebaõiglusest, julmusest ja kohanemiskustest võõral maal ning kannab endas kaotusvalu, kodumaaigatsust, ahastust ja tühjustunnet. Melanhooliat ja süngust mitmekordistavad luuletustes esinevad lüürilised looduspildid. Värsikogus domineerivad hall ja must värvus ning isegi valgus on must või „varimust“. Autor pöördub oma luulega ka Jumala poole, et too halastaks vähemalt väetitele ega laseks sõjal jätkuda. Samuti pöördub ta inimeste poole, et nad tõmbaksid maskid eneste nägudelt, kui nad tegelikult on loomad. Ta heidab inimestele ette nende vaikimist ning süüdistab „maailma kurte kõrvu“ ja „maailma kivist südant“ (Viirlaid 1948: 67). Viirlaid on justkui kaotanud usu inimesse, kuid sellest hoolimata ei jäta tema otsimist. Lisaks inimesele otsib Viirlaid selles luulekogus ka iseennast ja oma südant. Ta oleks justkui iseendast kusagile maha jäänud, mida ilmestavad näiteks luuletuse „Sa ei mahu“ viimased värssid:

/.../ Sa ei mahu iseendasse,  
sa ei mahu maa peale  
ega taeva alla,  
ja isegi päike on sul ees.

Ja ometi  
oled sa väikesem  
kui üksik liivatera  
suures, vaikivas kõrves. (Viirlaid 1948: 23)

Samas leidub kogumiku viimases tsükliis „Valge ratsanik“ ka veidi positiivsemaid meeleolusid. Nimelt sümboliseerib valge ratsanik usku ning lootust parema aja ning õigluse saabumisse.

1949. aastal ilmus Londonis Viirlaiu teine luulekogu „**Üks suveõhtune naeratus**“, mis sisaldab peamiselt armastusluulet (Eesti kirjanike 2000: 669). See kogu on eelmisest märgatavalt helgemate meeleoludega ning enamasti kõneleb autor looduse kaudu. Enam ei domineeri hall ja must, vaid hoopiski valge ja sinine ning korduvateks motiivideks on päike, valgus, lilled, liblikad, linnud, viljapõllud ning esineb muinasjutulisuse rõhutamist. Peamiselt rändab autor selles kogus mööda oma mälestusterasid ning ammutab elujõudu oma lapsepõlvemälestustest. Luuletused algavad enamasti ilusate ja muinasjutuliste piltidega ning kohati on need lausa kirglikud pulbitsedes õnnest ja rõõmust ning vaimustusest. Paljudes luuletustes aga liigutakse lõpusalmis ikkagi mingi kannatuse või süngema meeleolu poole. Ilmneb justkui kõige ilusa katkemine või lõppemine, liigutakse kaunist hommikust õhtu või öö poole, päike asendub tormi, äikese või pilvedega. Selles helgete ja melanhoolsete piltide vaheldumises ilmneb autori rusutusetunne, kaotusvalu ja kodumaaigatsus. Ka Aarne Merilai toob välja, et Viirlaiu kahes esimeses luulekogus ilmneb väga selgelt pagulaskirjanikele omane „traumajärgne bipolaarsus“, mille puhul vahelduvad „eufooriline võitlusenergia“ ja lüüriline hellus või masendus. (Merilai 2012: 10)

Viirlaiu kaks esimest värsikogu on justkui protest eestlasi tabanud vägivalda ja ebaõigluse vastu ning on kantud võitluspaatosest (Lillepuu 2005: 85). Järgmises luulekogus „**Jäätanud peegel**“ (1962, Lund) on autor rahulikum ning tema isiklik protest on justkui laiali valgunud üldinimlikesse probleemidesse (Vaher 1991: 1571). Kogu sisaldab luuletusi aastatest 1944–1961 ning koosneb neljast tsüklist, millest kolm esimest meenutavad tema varasemat luuleloomingut. Valitsevad enamasti sünged meeleolud ja rusutusetunne ning kõik hea on justkui jäänud minevikku. Öö domineerib hommiku üle, silmad on kustunud,

hing väsinud ning süda karjub. Ilmnevad kahetsus kodumaalt lahkumise pärast, raskused kohanemisega võõral maal ning paljud luuletused räägivad kodumaaigatsusest. Samas leidub ka värse, mis kannavad endas tugevat võitlusvaimu, usku ja lootust ning positiivsemate luuletuste puhul on märksõnadeks õnn, päike, kevad ja südamevalgus. Ivar Grünthal (1962:164) leiab, et võrreldes eelnevate värsikogudega on märgata autori sisemist rikastumist ning poeetilist arengut. Luulekogu viimane tsükkel „Liivaterade mäng“ on kõige kõrgemasemelisem, sest sealsed värssid on tugevamad ja hoogsamad ning „esineb vabadus vormis ja uljus pildistikus“. Luuletuste seas leidub ka eepilist žanri, millest Grünthali meelest väärub märkimist ballaad „Karutapja“ (Grünthal 1962: 164). Kui luulekogu kolme esimese tsükli puhul on esikohal sõnumi edastamine, siis „Liivaterade mängu“ värsside puhul on olulisem pigem sõnamäng.

1968. aastal Kanada eestlaste kultuuriauhinna pälvinud **„Hõllalaulud“** (1967, Lund) (Valmas 1994: 124) koosneb neljast tsüklist, milles kirjanik toetub peamiselt mälestustele nii sõjast kui ka lapsepõlvest. Ta kasutab palju rahvalauludele omast vormi ning seda jätkab ta ka järgmistes värsikogudes (Vaher 1991: 1571). Selles teoses aga ei ole meeolud enam nii sünged ja melanhoolsed, kui varasemates luulekogudes, kuigi endiselt ilmnevad paljudes värssides surm, kalmistud, hauad ja veri. Samas on aga korduvateks motiivideks ka hommik, valgus, päike, taevast, tähed ja kuu. Esineb palju sõnamängu ning viimane tsükkel „Elulugu“ sisaldab ka pikemad poeeme. Selles värsikogus ei edasta kirjanik oma sõnumeid aga enam nii otseselt kui varasemates.

**„Käsi käes“** (1978, Lund) koosneb viiest tsüklist ning sisaldab luuletusi aastatest 1968 – 1977. Luulekogu pälvis 1979. aastal Henrik Visnapuu nimelise auhinna (Valmas 1994: 124). Teose meeolud väljendavad eelkõige pettumist maailmas, inimestes ja Jumalas. Esile kerkib lääneriikide süüdistamine, reetmise ja tõe temaatika ning inimeste süüdistamine selles, et nad on „kurdid, pimedad ja tummad“ (Viirlaid 1978: 57). Pettumust väljendavad kõige paremini fraasid erinevatest luuletustest:

Kivi süda on pehmem kui maailmal. (Viirlaid 1978: 55)

Ent Jumala veskid  
jahvatavad halli vilja –

Jumala veskite jahu on muld. (Viirlaid 1978: 58)

Mina tulen sellest maailmast,  
kus kivid kisendavad,  
kuid inimesed on tummad. (Viirlaid 1978: 60)

Kas oli see vastu  
looduse seadust,  
et maailmas  
otsisin headust? (Viirlaid 1978: 82)

Need suhtumised ilmnevad ka Viirlaiu proosas, mistõttu on see luulekogu kõige enam seotud „Ristideta haudadega“. Tsükkel „Figuraalfilosoofia“ sisaldab ka graafilisi luuletusi (nt ringi- ja ristikujulised värssid) ning tsükkel „Napperidu“ koosneb peamiselt lühikestest värsivormis mõtteteradest. Sarnased meeleolud valitsevad ka järgmises luulekogus „**Igaviku silmapilgutus**“ (1982, Lund), mis koosneb neljast tsüklist ning sisaldab luuletusi aastatest 1965–1981. Selles kogus aga pööratakse rohkem tähelepanu pagulasteemale ning pöörduakse kaasvõitlejate poole või meenutatakse neid. Esineb tühjuse tunnetamist ja inimeseks olemise mõttetust ning taas otsib Viirlaid inimest. Mõnedes värssides ilmneb ka usk inimsusse, õigluse saabumisse ja valguse võitu. Korduvateks motiivideks on liiv, põlemine, tuhk, süda, pimedus, valgus, sõna ning mitmetes luuletustes käsitletakse tõde ja vale.

1992. aastal Henrik Visnapuu nimelise auhinna pälvinud luulekogu „**Valgus rahnude all**“ (1990, Lund) (Valmas 1994: 124) märksõnaks on valgus, mis tähendab ühtlasi ka lootust. Tsükklis „Pimedus karidel püüti valgust“ üritatakse arhailise sümboolika kaudu jõuda mingi laiema filosoofiani. Mitmete luuletuste lõpusalm on sentimentaalne ja selgitav ning see on värsside nõrk külge. Luulejutustustest koosnev „Külavainul kõndis valgus“ on kõige mahukam ning seda iseloomustavad heldimus, huumor ja mütoloogiline fantaasia ning seal leidub ka mitmeid muinaslugusid. Tsükklile „Su õue valgus aknad avas“ on iseloomulik pateetilisus ja tsükkel „Valgus kandis halli kuube“ on sisult kõige mitmekülgsem. (Vaher 1991: 1571–1572)

2001. aastal ilmus ingliskeelne luulekogu „**Selected poems**“, mis sisaldab kronoloogilises järjestuses valikut Viirlaiu kõigist seitsmest värsikogust. Jüri Talvet leiab, et see teos on väärtuslik täiendus eesti kirjanduse n-ö teisele kaanonile – sellele, mis loob eesti kirjanduskultuurist kuvandit suurema maailma silmis. Kuigi Viirlaiu luule võib kohati olla süнге, kibestunud ja sarkastiline, võib öelda, et tema luulelooming on siiski „läbinägelikult inimlik vaade maailmale.“ (Talvet 2005: 418–420)

### 2.3.2. PROOSALOOMING

Arved Viirlaiult on ilmunud üksteist romaaniööid ja kaks novellikogu ning neis kõigis kujutab ta peamiselt eestlaste saatust Teise maailmasõja ajal ja pärast seda. Tema romaanid annavad edasi varjatud ajalugu – seda, mis ei jõua teatmeteostesse (Talvet 2009). Kuigi Viirlaid kasutab tõsielulist materjali, ei ole tema teosed pelgalt ümberjutustused, vaid ta loob oma kujundite maailma. (Neithal 1997: 259)

Kirjaniku esimene romaan „**Tormiaasta**“ (1949) osutus lugejate hääletusel viie esimese pagulasaasta populaarseimaks eesti raamatuks (Valmas 1994: 123). Johannes Kaup nimetab teost laiahaardeliseks ühiskonnaromaaniks (Kaup 1953: 54). Ka Asta Willmann (1982: 184) leiab, et kirjanik on suutnud luua korraliku ajajärku iseloomustava panoraami maast ja rahvast. Ülo Tonts tõstab teose tugevusena esile ajaloosündmuste ja ajajärgu miljöö kujutamisoskust ning toob näitena välja märtsipommitamise episoodi (Tonts 2008: 181–182). Sündmused leiavad aset Tallinnas ja põhjarannikul paiknevas Rannakülas 1944. aasta algusest kuni sama aasta sügiseni, mil toimus Saksa okupatsiooni vahetumine Vene okupatsiooniga. Pearõhk on mitmesugustel meeleoludel, tunnetel ja inimestevahelistel suhetel. Ilmnevad tegelaste erinevad maailmavaated, hirmud, ootused ja lootused ning inimtüüpide kõrval joonistuvad välja ka mitmed huvitavad karakterid. Kõige eredam kuju on üks peategelastest, Piret Laherma – noor naine, kes on justkui kõik kaotanud, kuid kelle hinges kõigest hoolimata lõõmab tugev leek, mis ka teistele inimeste energiat annab. Teises köites on kõige muu kõrval ka päris palju võitlusseene. Romaan lõpeb sellega, et ühel peategelastest, soomepoiss Alar Saarepil, õnnestub paadiga põgeneda ning Eestisse jäänute saatust võetakse kokku vaid ühe lõiguga – nad nabitakse haarangu käigus kinni.

Ülo Tontsi järgi on romaan kunstiliselt ebaühtlane ning peategelaste suhete ja elamuste kujutamine jääb nõrgaks (2008: 181–182). Martin Neithal leiab, et kohati on tegelaste pikad dialoogid lamedad ja põhjendamatud (Neithal 1997: 256). Tõepoolest on erinevate maailmavaadetega inimeste vahelised vestlused väga pikad ja tihti ka loosunglikud. Asta Willmanni järgi kajastub teoses noore hinge vaimustus – usutakse Atlandi deklaratsiooni ja Lääne abisse ning usk ei kao ka kõige lootusetumates olukordades (1982: 185). Just nende loosungite kaudu võtabki see vaimustus kuju ja oma koht on tegelikult ka nendel pikkadel dialoogidel. Neithal (1997: 256) on teosele ette heitnud sündmuste liigset kirevust ja põnevustaoitlust, mis sunnib paralleele tõmbama menukirjandusega. Ka Asta Willmann leiab, et teose „sündmuste vool on kärestikuline“ ja lugeja justkui istub „surmakarussellil“, millelt ta peab hinge tõmbamiseks ja sügavamate järelduste tegemiseks vahepeal maha astuma (1982: 185). Pikad dialoogid koos lüüriliste looduskirjeldustega aga ongi just see pidur, mis vähendab karusselli hoogu ning annab aega hingata ja järele mõelda. Dialoogid pigem eitavad põnevustaoitlust – ei lase põnevatel sündmustel domineerida ja laviinina mäest alla veereda ning lugejat enda alla matta.

„**Ristideta hauad**“ (1952, Lund) on eesti pagulaskirjanduse enim tõlgitud ja rahvusvahelist tähelepanu äratanud romaan (Veidemann 2011: 98), mis ilmus Eestis esmakordselt 1991. aastal ning aastatel 2009 ja 2015 anti välja ka kordustrukid (Arved Viirlaid 2015: 1206). Teos kujutab eestlaste elu nii maal kui linnas Nõukogude okupatsiooni algusaastatel 1944–1946. Keskselks teemadeks on metsavendlus, inimsuhted ja inimeste siseheitlused, okupatsioonivõimu kuriteod ja võitlus võõrvõimu vastu. 1953. aastal määrati teosele E. Jakobsoni kirjanduslik auhind, milles žürii tõstis esile teema uudset käsitlemist, haaravust ja tõetruudust. Samuti leiti, et teos on kirjutatud südamega, paneb kaasa elama ja kaasa tundma ning annab vabaduses olijatele justkui võitlushoogu (Kapten 1953: 125). 1954. aastal pälvis teos Henrik Visnapuu nimelise auhinna (Eesti kirjanike 2000: 669) ning „Ristideta hauad“ osutus kümne esimese pagulasaasta loetavaimaks raamatuks (Valmas 1994: 123). Mart Laar (2009: 517) peab romaani koguni üheks kõigi aegade mõjukaimaks teoseks. Kuna „Ristideta hauad“ on väga traagiline teos, milles ei väldita ka jõhkruste kirjeldamist, siis leidis ka pagulasi, kes ei suutnud iseenda hiljutiste üleelamiste tõttu seda lugeda. Kirjanikule heideti ette minevikuteemade kujutamist ja soovitati suunata pilk hoopis tulevikku. (Purje 2010: 15)

Romaan on tõlgitud läti (1956), rootsi (1959), prantsuse (1962), hispaania (1966), soome (1968), inglise (1972), hiina (1981), leedu (1996) ja vene (2005) keelde (Eesti kirjanike 2000: 670). Viirlaid on „Ristideta haudade“ tõlkeid kinkinud üle maailma nii koolidele, raamatukogudele kui ka riigijuhtidele. 1972. aastal valiti teose ingliskeelne tõlge Kanadas aasta parimaks raamatuks. (Lillepuu 2005: 87)

„Ristideta haudade“ kunstilise taseme üle ei olda üksmeelel. Näiteks leiavad Johannes Kaup (1953:54) ja Ülo Tonts (2008: 182), et romaan on eelmisest kunstiliselt märgatavalt kõrgemal tasemel. Kaup leiab, et „Ristideta haudades“ on Viirlaiu jutustamisele omane vaba voolavus, mille alusel asetab ta kirjaniku kusagile E. Vilde ja A. H. Tammsaare vahepeale. Inimtüübid ja psühholoogilised pidepunktid on tugevamad, mitmekesisemad ning veenvamad kui eelmises romaanis, kuigi endiselt esineb liigsõnalisust (Kaup 1953: 54-55). Vaapo Vaher (1994: 9) leiab, et teos on kunstiliselt kehv ning „Eesti kirjandusloos“ tuuakse välja, et „kirjutatus pole oma olemasolu naudingut.“ (Annus 2001: 393)

Teose prototüübiks on Viirlaiu lapsepõlvesõber Eino Martin Talmel (Laar 2009: 517), kuid Mall Jõgile 1994. aastal antud intervjuus väidab kirjanik, et on teosesse põiminud lisaks Talmeti üleelamistele ka iseenda seiklusi ja kogemusi (Jõgi 2007a: 273–275).

Romaani esimene osa algab 1944. aasta oktoobri lõpus soomepoiss Taavi Raudoja saabumisega kodukülla. Järgnevad põgenemisplaanid, NKVD piinakamber, vangistus, põgenemine vangistajate küüsisist ning meeste metsa varjumine. Paralleelselt kujutatakse inimeste tegemisi ja olustikku Tallinnas ning Kalgina külas ja selle lähedal. Esimese osa alguses räägitakse ka Taavi naise Ilme ja poja Lembitu käekäigust, kuid mingil hetkel kaob nende saatus lugeja vaateväljast. Esimese osa lõpus seisab Taavi silmitsi kurva reaalsusega – tema poeg ja naine on NKVD poolt vangistatud. Teine osa algab 1945. aasta suvel toimuvate sündmustega. Kujutatakse Ilme vanglapiinasid, metsavendade ja külarahva elu ning tegemisi. Mart Laari järgi on „Ristideta hauad“ Viirlaiu esimene romaan metsavendadest (2009: 522), kuid tegelikult moodustavad metsavendade tegemised ja võitlused juba suurema osa „Tormiaasta“ teisest köitest. Sõja lõppedes vabastatakse Ilme vanglast, et ta käsiks Taavil end üles anda, et vanglasse pandiks jäänud poeg vabastataks. Kodutallu Hiiele jõudes on Ilme vanglas sündinud tütar aga surnud. Taavi peab otsustama,

kas ohverdada ennast või poega. Hoolimata hingepiinast otsustab ta ohverdada poja elu, et mitte tuua hukatust oma kaaslastele. Küläs toimuvad mitmed venelaste haarangud, mille käigus inimesi vangistatakse, piinatakse ja tapetakse, mistõttu ründavad metsavennad vallamajas olevaid venelasi ning toimub suurem lahing. Pärast seda soovib kapten Jonnkoppel, et Taavi põgeneks ja viiks vabasse maailma sõna Eesti pinnal toimuvast. Algul ei taha mees seda teha, kuid metsas rippuvaid pooduid nähes mõtleb ta ümber.

Romaanis valitseb olustikurohke psühholoogiline realism (Tonts 2008: 182), kuid samas leidub seal ka müstikat, mistõttu võiks teose ka maagilise realismi alla liigitada. Kujutatakse näiteks vaimude maailma ja kohati ilmnevad inimestel üleloomulikud võimed, kuid lugejale jätab kirjanik vabaduse sellega kas kaasa minna või siis seda ignoreerida. Näiteks räägib end koerapoisiks pidav Reku teistele tegelastele, et teda suunab ja aitab Taavi tapetud isa – Piskujõe Andres. Reku aga on poolearuliselt tembeldatud ja kes tahab, võib tema juttu võtta kui tola väljamõeldist. Reku kujutlusviljaks ei saa seda aga enam pidada, kui panna tähele, mida kõike Reku suudab: leiab üles metsavendade salajased toidupaigad; teab täpselt, kus on Taavi, kelle asukoht kõigile teistele on teadmata; liikuda miiniväljal ilma miinidele peale astumata; ennustada ette peatset kodukanti tabavat tapmislainet. Kui Piskujõe Andres eksisteerib tegelasena enamasti Reku jutustuste põhjal, siis korraks astub ta ka otseselt sündmuste keskele. Seda ei saa pidada Reku kujutlusest tulenevaks, sest tegevustikku antakse edasi kolmandas isikus jutustaja pilgu läbi:

„Hetkel, kui Reku rebis korstnaava kohal sütikunööri, lõi kogu ümbrus sinakalt valgeks. Piskujõe Andres seisis poisi ees, nägu kivikalk, silmades halvav süüdistus: "Mis sa ometi teed?!“ (Viirlaid 2009: 448)

Romaani tegelastel esineb ka justkui üleloomulikke tajusid. Kurttumm Aadu muutub alati enne millegi halva sündimist väga ärevaks, Taavi aga näiteks näeb enne uinumist nägemust oma naisest Ilmest, keda ta arvab olevat pääsenud Soome:

„Siis nägi ta Ilme nägu. See oli üsna tema lähedal. Naise pea oli kitsas, silmad aukuvajunud ja ahastavad, juuksed sassis. /.../ Saunalava oli niiske ja roheline, vanad mädanenud lauad. Või oli see siiski kivimüür?– Mis see tähendas? Taavi oli ju ometi

ärkvel? See polnud uni – ta silmadki olid lahti. Ta nägi kivimüüri, mida uhtsid mustad lained, ja pimedusest naise ahastavat nägu...” (Viirlaid 2009: 186)

See nägemus viitab selgelt Ilme piinlemisele mereäärses Patarei vangla kongis. Seega tunnetab Taavi enesele seda teadvustamata, kus tema naine on ja mida ta parajasti üle elab.

Ülo Tontsi (2008: 182) järgi õnnestub Taavil Eestist lahkuda, kuid see lahkumine on vaid kujutluslik, sest tekst ise lõppeb siiski vaid Taavi otsusega lahkuda. Hoolimata sellest jõudis sõna siiski vabasse maailma – selle viis sinna Viirlaid ise ehk siis jätkas kirjanik ise Taavi missiooni. Seega võib öelda, et „Ristideta haudade“ lõpp jääb väljapoole teksti piire.

1957. aastal ilmus romaan „**Seitse kohtupäeva**“, mida on peetud Viirlaiu ülejäänud proosast justkui eraldiseisvaks (Tonts 2008: 183). On leitud, et oma kompositsiooni ja dünaamika tõttu on see kirjaniku loomingu üheks võtmeteoseks (Willmann 1982: 138; Lillepuu 2005: 88). Bernard Kangro järgi võib romaani kokku võtta kui reedetud generatsiooni traagika, mille peateemaks on inimese siseheitlused (1978: 135–137). Asta Willmanni sõnul analüüsib autor teoses iseennast, kuid lahkab objektiivselt ja süvitsi ka inimesi ja olukordi. Eelkõige peab Willmann aga teost kirjaniku kohtupäevadeks iseenda üle (Willmann 1982:138) ning sellega nõustub ka Anne Valmas (Valmas 1994: 123–124). Martin Neithal toob välja, et romaanis põimuvad ratsionaalsus ja irratsionaalsus, unes- ja ärkvelolek, olevik ja minevik, teadvus ja alateadvus. Kesksel kohal on loomingsüühholoogiline probleem: kas kirjaniku vaimumaailmas loodud sündmused ja tegelased ei või muutuda ühel hetkel reaalsusest veelgi reaalsemaks? Neithal peab „Seitset kohtupäeva“ kirjaniku eksistentsiaalsete otsingute tulemuseks ning kõrvutab seda Karl Ristikivi „Hingede ööga“ (1953), milles minategelane eksleb viirastuslikus surnud mehe majas. „Seitsmes kohtupäevas“ eksleb jutustaja aga viirastuslikus Londonis. Kuna romaan on väga keerulise struktuuriga ja nõuab lugejalt vaimset pingutust, siis ei ole ta nii palju tähelepanu pälvinud kui näiteks „Ristideta hauad“ (Neithal 1997: 257). Ülo Tonts (2008: 183) arvab, et teose vastuvõtt oli jahedam hoopis seetõttu, et kirjanik kujutab pagulaselu tahke, mida püüti eitada. Näiteks häirib peategelast pagulaskonnas maad võttev eestlusest taandumine ja mugandumine.

Kalju Lillepuu järgi on „Seitse kohtupäeva“ psühholoogiliselt väga tihe teos ning seda võiks kohati pidada isegi „sürrealistlikuks enesepiitumuseks“ (Lillepuu 2005: 88). Peategelaseks on Inglismaal elav pagulaskirjanik, kes ootab külla Rootsis elavat kunagist võitluskaaslast, kes aga ei saabu ega saabu. Võitluskaaslasega on kokku lepitud, et ta tõlgib kirjaniku romaani ja annab talle ka oma päeviku, mille alusel saaks kirjutada teose. Ootamise käigus kerkivad minajutustaja kujutlusse pildid sellest, mis võis võitluskaaslasega juhtuda ning viimaks hakkab ta ise tolle päevikut kirjutama. Tegelikult loob tema kujutus terve loo igast inimesest ja objektist, mille poole ta vaatab ning ta samastub teistega nii tugevalt, et ei saa enam ise arugi, milline osa temast on tema. On võimalik, et „Seitsmes kohtupäevas“ pole seal tegutsevaid tegelasi tegelikult olemas ja kõik leiab aset vaid jutustaja peas. Seda kinnitab näiteks kolleegiks nimetatava tegelase kõnelus: /.../ Ära ärritu, sa oled sisemiselt õnnelik, et võid minu suud kasutada. Sina mängid ja meie, tegelased, oleme lihtsalt sinu suuvoodrid!“ (Viirlaid 1957: 299). Sellisel juhul kasutab jutustaja tegelasi selleks, et ta saaks ise rääkida ja luua tegelaste kaudu tausta, mille pinnalt tema enda nägu kõige paremini välja paistaks. Kaasvõitleja tegelaskuju on tõlgendatud mitmeti. Näiteks leiavad Martin Neithal (1997: 257) ja Ülo Tonts (2008: 183), et ta on jutustaja kujutluse vili, kuid see kujutluspilt muutub nii reaalseks, et jutustaja võtabki seda tõelisusena. Anne Valmase tõlgenduse järgi aga on tegemist siiski reaalse inimesega: „Selgusetuks jääb, kes ta selline oli – kas tõepoolest sõjakaaslane või hoopis mõni väljapressija, kes palus rahalist abi lubades selle eest kasutada oma päevikut, mis jääb kirjanikul samuti saamata.“ (Valmas 1994: 123–124). Ka Arvo Mägi järgi on ta justkui ikkagi olemas, lihtsalt jutustaja oma kujutluses teab tema kohta rohkem, kui ta tegelikult teab (Mägi 1973: 105). „Seitse kohtupäeva“ on niivõrd kujunditerikas ja mitmetahuline, et ühekordsel lugemisel pole võimalik teose kogu sügavust tabada ning romaani võiks kõrvutada Emil Tode „Piiririigiga“ (1993). Kui Viirlaid lahkab pagulase elu pärast Teist maailmasõda, siis „Piiririigis“ kujutatakse eestlaste elu taasiseseisvumisele järgneval ajal. Mõlemas teoses on nimetu peategelane, kes peab kirjavahetust kellegiga, kelle olemasolu võib lugeja küsimärgi alla seada. Viirlaiu peategelasest kirjanik pöörab tähelepanu kaasvõitlejalt saadud kirjadele, Tode peategelane aga saadab ise kirju kellelegi ameeriklasele Angelole. Seega on võimalik, et „Seitse kohtupäeva“ oli väliseestlasest lugeja jaoks oma ajast ees ja ei saanud eriti sooja vastuvõtu osaliseks just seetõttu. Kodumaal aga oli Viirlaiu looming keelatud, nii ka see romaan.

Vabadusvõitleja Eerik Heine elukäigu põhjal on Viirlaid kirjutanud viieosalise romaanisarja: „**Vaim ja ahelad**” (1961), „**Kustuvad tuled**” (1965), „**Sadu jõkke**” (1965), „**Kes tappis Eerik Hormi?**” (1974) ja „**Surnud ei loe**” (1975). Esmakordselt ilmusid need romaanid Rootsis ning Eestis on neist ilmunud vaid „Vaim ja ahelad“ (1998), mida on tõlgitud ka inglise (1964) ja soome (1981) keelde. „Kustuvad tuled“ ja „Sadu jõkke“ tõlgiti 1983. aastal läti keelde ühise pealkirjaga „Metsades hingab veel vabadus“ (Eesti kirjanike 2000: 670). Romaani „Kes tappis Eerik Hormi?“ eest pälvis kirjanik 1974. aastal Kanada Eesti Kunstide Keskuse kirjandusauhinna (Valmas 1994: 124). Sarjas käsitletavateks keskseteks teemadeks on Siberi vangilaagrid, metsavendade elu, põgenemised, küüditamine ja Kanada pagulaselu.

Viirlaid kirjutas sarja vabadusvõitleja Eerik Heine jutustuste põhjal, kuid tegi seda romaanivormis kasutades ka fantaasiat kõrvaltegelaste ja osade situatsioonide kujutamisel (Jõgi 2007a: 278). Mall Jõgi viis 1994. aastal läbi intervjuu Eerik Heinega, kes kinnitas, et Viirlaiu teosed on tema biograafia ja umbes 75% kirjeldatust tõestisündinud (Jõgi 2007b: 283; 295). Enamasti tuginevadki vangilaagriteemalised teosed kellegi reaalsetel kogemustel ning kõiguvad fiktsionaalsuse ja faktilisuse vahel. (Kõvamees 2013: 123)

Pentaloogiat võib vaadelda kui laagriromaane, mis kujutavad 1940.–1950. aastate Nõukogude Liidu vangilaagrite elu. Lisaks Viirlaiule käsitlevad tolle aja laagritemaatikat veel näiteks Agu Kase „Varjud udus“ (1956), Aili Helmi „Kuradil ei ole varju“ (1979) ja Raimond Kaugveri „Põhjavalgus“ (2010) (Kõvamees 2013: 124). Siberi vangilaagrite elu on suutnud Viirlaid kirjeldada nii täpselt, et tema teoseid on võrreldud Aleksander Soženitsõni „Gulagi arhipelaagiga.“ (Eesti kirjanike 2000: 670)

Leitakse, et pentaloogia kolm esimest köidet moodustavad justkui terviku, mida võiks triloogiana käsitleda, kuid kaks viimast osa jäävad neist eraldiseisvaks (Kangro 1978: 135; Tonts 2008: 184; Grabbi 2007: 121). Esimese kolme teose tegevus toimub aastatel 1944–1951 kujutades Siberi vangilaagreid, põgenemist, metsavendlust, metsavendade võitlusi, 1949. aasta küüditamist ja metsavendluse hääbumist. Viirlaid on seda ajalooperioodi suutnud kujutada väga detailselt ja dramaatiliselt (Kangro 1978: 135). Triloogiale on iseloomulik naturalistlik realism, kus leidub nii värvikaid, jõulisi kui ka jõhkraid kirjeldusi

metsavendlusest, Tallinna vanglatest ja Venemaa vangilaagritest ( Grabbi 2007: 121).

„Vaim ja ahelad”, „Kustuvad tuled” ja „Sadu jõkke” täiendavad teineteist. Kui esimeses köites kujutatakse peamiselt Hormi elu Siberi vangilaagrites ja põgenemisi ning metsavennaelu jääb pigem tagaplaanile, siis järgnevas kahes köites hüpatakse ühes süžeeliinis justkui ajas tagasi esimesse köitesse ning kujutatakse täpsemalt seal põgusalt kästiletud metsavennaelu. Seega paikneb „Kustuvate tuled” ja „Sadu jõkke” üks süžeeliin kronoloogiliselt justkui „Vaimus ja ahelas”, teine – Tallinna vangikongidest kõnelev liin – on ajaliselt „Vaimu ja ahelate” järg.

Kuigi romaanides võib kohata igasugu rahvusest ja erinevate loomustega inimesi, on kõige õilsam ja kangelaslikum peategelane Eerik Horm, kes karistab kurja eest ning aitab nõrgemaid (Grabbi 2007: 121). Ivar Grünthali järgi on kirjanik sarja peategelast Eerik Hormi aga liialt romantiseerinud, mistõttu tundub too olevat pigem müütiline kuju kui inimene. Hormi peab ta tema fanaatilise tõttu „kuratlikuks tegelaseks, kes ajab kirjanikku vett oma veskile ammendama“ (Grünthal 1962: 163). Tõepoolest romantiseerib Viirlaid esimeses köites mingil määral Hormi ning kõige liialdatum tundub olevat peategelase retk Siberisse ühe tuttava naist ja poegi päästma. Samas aga ei maali Viirlaid peategelasest mingit ülistavat sangarlikku pilti ja tihti toob ta ka välja Hormi vääritud käitumise ja nõrkushetked (nt vanalt näljaselt mehelt leiva varastamine, platnoilt tubaka ja leiva vastuvõtmine hoolimata põlgusest mehe vastu jms). Kui „Vaim ja ahelad” on kirjutatud mina-vormis, siis „Kustuvates tuledes” ja romaanis „Sadu jõkke” on kirjanik peategelasest justkui distantseerunud ning metsavendade süžeeliinis jutustatakse kolmandas isikus. Nendes köidetes Hormi ei idealiseerita – ta on kõige tavalisem inimene, kes tahab elus püsida. Vapruse ja õilsusega paistavad nendes teostes silma hoopiski teised tegelased (nt. venelasest arst, metsavend Poiss jt.).

Pentaloogia viimase romaani „Surnud ei loe“ lõpumotiiv aga tunnistab, et Viirlaid ei pea Hormi veatuks kangelaseks, vaid pigem silmaklappidega ja kitsarinnaliseks tegelaseks (Grabbi 2007: 123–124). Hormi-sarja tegelastele annab jõudu vihale tuginev optimism, kompromissideta rahvuslus ning nii vaimne kui ka füüsiline tugevus (Mägi 1973: 105). Sarja kahes viimases osas korduvad osade tegelaste nimed kuigi nad pole samad inimesed.

Viirlaid ise põhjendab seda sellega, et tema jaoks oli see justkui mäng, sest tõsiseid teemasid käsitledes pole ta oma loomingus eriti mängida saanud. Samuti lisab ta, et mingil määral on samade nimedega tegelaste iseloomud siiski ka sarnased. (Jõgi 2007a: 278)

Kui kolm esimest teost on realistlikus laadis, siis kahes viimases romaanis kasutab autor ka modernistlikke kompositsioonivõtteid. Viimastes teostes areneb jutustus vaheldumisi kahel erineval tasandil (Grabbi 2007: 122), kus ühel teljel kujutatakse meenutusi sunnitöölaagrite elust aastatel 1952–1956, kuid need ei haaku põhitasandiga eriti hästi (Neithal 1997: 258). Teisel teljel arenevad sündmused Torontos pärast seda, kui Hormi on süüdistatud KGB agendiks olemises. Nimelt kerkis 1963. aastal Hormi romaanide prototüübi Heine kohale kahtlus, et ta võib olla Nõukogude luureagent ja kahtlused olid visad kaduma. Kahes viimases köites kasutab kirjanik sina-vormi ehk siis pöördub justkui Heine poole rääkides talle seda, mida on tema enda suust kuulnud. Kirjanik kommenteerib ja juurdleb Heine jutu tõesuse üle, kuid jääb mulje, et Viirlaid ei usu, et Heine oli KGB agent (Grabbi 2007: 113–122). Seetõttu mõistab kirjanik hukka Kanada ja USA eestlaste pagulasjuhtide tegevuse ning küsib, „miks toimus Hormi moraalne hukkamine kaasmaalaste poolt?“ (Neithal 1997: 258). Viirlaiu poolehoidu Hormile võiks näitlikustada „Kes tappis Eerik Hormi?“ lõpumotiiv, kus rahvagrupid antakse teada, et kui keegi neist enda elu ohverdab, saab Eesti vabaks. Ette astub vaid Horm, kes lamab mööda solgiveekanalit sõitval alusel (Grabbi 2007: 123–124). Viirlaid justkui ütleb sellega, et rahvas on solgiga üle valanud selle, kes nende eest on julgenud võidelda, samas kui inimesed ise pole eneste eest välja astunud.

Hellar Grabbi leiab, et 21. sajandil Hormi teoseid uuesti üle lugedes meeldivad need talle rohkem, sest varasemas kirjandussituatsioonis ei osanud ta pöörata tähelepanu Viirlaiu kompositsioonivõtetele ja kujunditele. (Grabbi 2007: 123–124)

Romaan „**Märgitud**“ (1980, Lund) ilmus Eestis 1990. aastal ja 1999. aastal tõlgiti see ka läti keelde. Selles kujutatakse Teise maailmasõja ajal Soome jäänud eesti sõdurite saatust, kelle Soome valitsus otsustab Nõukogude Liidule sõjakurjategijatena välja anda (Eesti kirjanike... 2000: 670). Väljaandmise aluseks on 1944. aasta rahuleping, kuid Viirlaid ei ilmuta Soome hoiakute suhtes erilist arusaamist, samas ei mõista ta aga hukka Soome

rahvast tervikuna. (Lilja 1994: 948). Teos pälvis 1981. aastal Henrik Visnapuu nimelise auhinna. (Eesti kirjanike 2000: 670)

Romaanis on kaks paralleelselt kulgevat aja- ja tegevustasandit. Üks neist kujutab eesti sõdurite väljaandmisega seotud sündmusi aastatel 1947-1948 ja tegevuspaigaks on peamiselt Helsingi ja Hamina. Teisel tasandil kulgevad Punaarmeele mobiliseeritud eesti sõduritega seotud sündmused 1941. aasta suvest 1942. aasta talveni ning tegevuspiirkond ulatub Leningradist Siberisse. Kaht liini ühendab teose üks peategelasi Eigo Arget (Lilja 1994: 951). Martin Neithal (1997: 259) leiab, et need liinid aga on omavahel nõrgalt seotud ja neist oleks võinud kirjutada hoopiski eraldi romaanid.

Selles romaanis on Viirlaid tuginenud sündmustes osalenud eestlaste jutustustele (Neithal 1997: 258). Peategelasteks on Eigo Arget ja tema naine Irja, kelle prototüüpideks on Maire ja Alfred Karu, kelle käekäiku on kirjanik teoses väga täpselt kirjeldanud. Irja, kes võitleb oma mehe vabastamise eest, esindab nn läänemaiseid väärtusi ehk siis neid väärtusi, mida Viirlaid ise hindab – vabadus, demokraatia, humaansus, rahvuslikkus ning väikerahvaste olemasoluõigus. Eesti meeste kinnivõtmisega seotud tegelased (politsei, vangivalvurit jt) esindavad aga idamaiseid väärtusi – omavoli ja halastamatust. Samas leidub teoses ka läänemaiseid väärtusi kandvaid politseinikke ja vangivalvureid (Lilja 1994: 951–954), mistõttu võib öelda, et tegelasi ei ole must-valgelt kujutatud.

Kirjaniku esimene novellikogu „**Saatuse sõlmed**“ (1993, Lund; 1994, Tallinn) koosneb üheteistkümnest loost, mille tegelased elavad taasiseseisvunud Eestis, kuid leidub ka tagasivaateid Teise maailmasõja järgsele ajale (Kiin 1994: 279–280). Ülo Tonts leiab, et juba Viirlaiu romaanide mahukates episoodides peituvad novellide alged (2008: 185) ja ka Mall Jõgi toob välja, et igas Viirlaiu romaanis leidub „salanovelle“, mille võiks eraldi ära trükkida. (Jõgi 1994: 506)

Holger Kaintsi järgi leidub kogus mitmeid väga hea ülesehitusega, täpse sõnakasutusega ning üllatava lõpuga „tõelisi novelle“. Kõige õnnestunumad on need, mille teemad kattuvad kirjaniku romaanides käsitletud teemadega või millel on igavikuliselt mõistetav põhi (nt „Tsumuu seiklused“, „Süü“ „Armi ja Flag“) (Kaints 1994: 19). Nimetatud novelle

peab ka Sirje Kiin (1994: 281) kuntiliselt väärtuslikemaks ning „Armi ja Flag“ on Mall Jõgi (1994: 506) järgi koguni teose kõige imepärasem novell.

Kaints leiab, et üldpilti häirivad mõned ajaleheartiklilaadsed kirjutised, millel puudub absoluutne ehk kestev väärtus. Sellised on näiteks „Kohtumine kolleegiga“ ja „Külaline kodumaalt“, mida võib pidada olustikukirjeldusteks (Kaints 1994: 19). Sirje Kiini järgi aga võiks „Kõnelused kolleegiga“ pakkuda kirjandus- ja poliitikaloolist huvi (1994: 281). Ka Mall Jõgi järgi lähenevad kodu- ja väliseestlaste vahelisi suhteid kujutavad lood ajakirjanduslikule publitsistikale. Nendes lugudes kujutatakse uut eestlast, kes on jultunud, ahne ja ebaviiskas (Jõgi 1994: 506). Sirje Kiin aga leiab, et välis- ja kodueestlaste vahel levinud stereotüüpe, süüdistusi ja suhtumisi on kujutatud novellides väga mitmekülgset ja varjundirohkelt, mitte aga must-valgelt. Kirjaniku sõnum tundub olevat nii kodusele kui väliseesti lugejale, et tuleks jätta vastastikune stereotüüpidest lähtuv suhtumine ning oma koguga on kirjanik astunud sammu üksteise mõistmise suunas. (Kiin 1994: 279–280)

Viirlaiu esimene esmakordselt Eestis ilmunud teos on mahukas ja mitmekülgne jutukogu „**Ajal on mitu nägu**“ (2005), mille alapealkiri on „Jutte ja lugusid“. Enamik lugusid aga on nii pikad, et neid võiks määratleda pigem lühiromaanidena. Nimiloo „Ajal on mitu nägu“ puhul on tegemist peategelase Sassi memuaariga, kes vaatab tagasi oma minevikule ning see sarnaneb Jaan Krossi lähiminevikku käsitlevate romaanidega. Loo suurimaks väärtuseks võib pidada seda, et see näitab ajaloosündmusi lihtinimeste silmade läbi (Talvet 2006). Kogu sisaldab ka jutustust „Mees, kes raius kuldseid laaste“, mille Viirlaid avaldas Torontos iseseisva teosena juba 1999. aastal (Eesti kirjanike 2000: 670). See on biograafiline lugu metsateadlase Nikolai Küttise (1909–2002) elust. Jutukogu võib lugeda kui ühe rahva elulugu ühe sajandi jooksul, mis peegeldub tema üksikute liikmete elude pinnalt. Sümbolises mõttes võib seda aga käsitleda kui „Inimese tõusmist alginstinktide pimedusest ja liikumist tasakaaaluni Loodusega.“ (Talvet 2006)

2009. aastal ilmus Eestis „**Põhjatähe pojad**“, mis jutustab soomepoiste saatusest Teise maailmasõja aastail (Arved Viirlaid 2015: 1206). Tegemist on romaanivormis autobiograafiaga, kus ei ole keskseks mitte niivõrd isikulugu, vaid pigem on see Eesti rahva lugu (Talvet 2009). Janika Kronberg (2012) nimetab teost „dokumentaalaromaaniks

humanismi ristirüütlistest“ ja see on justkui monument tervele generatsioonile. Sarnaselt leiab ka Erik Purje – romaan on „truudusvanne kogu generatsioonile.“ (Purje 2012: 15)

Asta Willmanni järgi pole Viirlaiu teosed pelgalt pinnakiht, vaid igal seigal ja märkusel on oma sügavus. Kui aga lugeja ei suuda pinnakihist sügavamale vaadata, võib kirjaniku looming kohati kaoiline ja valimatu tunduda. Selleks, et Viirlaiu loomingust võimalikult palju tabada, peaks lugeja suutma minna kaasa „jutuvooluse ja selle rütmiga üle kärestiku kivide, julgema koos kukkuva veega sööstuda kuristikupõhja ning ometi, – suutma täie hoo pealt kõigest aegajalt välja hüpata, andmaks mõttele mahti kulgeda mitte ainult pinda-, vaid ka süvapidi. /.../“ (Willmann 1982: 140)

## **2.4. NÄITEID „RISTIDETA HAUDADE“ PÕIMUMISEST VIIRLAIU TEISTE TEOSTEGA**

„Ristideta hauad“ on Viirlaiu teiste teostega juba seotud ainuüksi käsitletava ainetiku kaudu – eestlaste elu Teise maailmasõja ajal ja pärast seda. „Ristideta hauad“ on kirjaniku loomingus kõige hinnatum ja tuntum ning on seetõttu paraku teised teosed enda varju jätnud. Siiski ei ole vaid temaatika tema loomingut ühendavaks lüliks, mida püüan ka näitlikustada järgneva analüüsiga.

Palju on rõhutatud seda, et Viirlaiu teosed kulgevad kronoloogilises järjestuses – iga teos on ajalises mõttes eelneva jätk. Kuna „Tormiaasta“ lõpeb 1944. aasta sügisel ja „Ristideta hauad“ algab sama aasta sügisel, on viimast peetud „Tormiaasta“ ajaliseks jätkuks (Kaup 1953: 54; Kangro 1978: 135; Ristikivi 1953: 391; Tonts 2008: 182; Laar 2009: 517; Veidemann 2011: 98 jt). Linda Uustalu leiab, et neid romaane võib vaadelda küll sarjana, kuid sisuliselt nad seda siiski pole ja tema meelest seostub „Ristideta hauad“ hoopiski metsavendluse epopöaks nimetatud Eerik Hormi pentaloogiaga (Uustalu 1991: 249). „Vaimu ja ahelate“ tegevustik algab 1944. aastal kestes kuni 1949. aastani ning seega kulgevad selle romaani sündmused paari aasta jooksul paralleelselt „Ristideta haudadega“. Nendel aastatel on „Vaimu ja ahelate“ tegevuskohtadeks Siberi vangilaagrid, metsad ja raudteejaamad, mis justkui laiendab „Ristideta haudasid“ andes lugejale teada, mis sai

nendest sõjavangideks võetud inimestest, keda „Ristideta haudades“ on vaid põgusalt mainitud.

Karl Ristikivi toob välja, et mõned „Tormiaasta“ tegelased vilksatavad läbi ka Viirlaiu teises romaanis (Ristikivi 1953: 391). Tegelikult algab „Ristideta hauad“ veel enne „Tormiaasta“ lõppu ja ühistel tegelastel on väga oluline roll mõlemas teoses, mitte ei vilksata nad läbi vaid nimede näol. „Tormiaasta“ teise köite umbes viimasel 150 leheküljel kulgevad sündmused paralleelselt „Ristideta haudade“ esimese köitega, kuid aeg-ajalt saavad teosed omavahel ka kokku.

„Tormiaasta“ teises osas märkavad Tallinna reisinud Laine Rannik ja Piret Lahermaa vange vedavat rongi ning näevad, et vangide seas on ka Ranna talu kunagine sulane Poe Priidik, kelle kohta öeldakse: „Nüüd tõukas saarlane mütsi silmilt kuklasse. /.../“ (Viirlaid 1949b: 280). Poe Priidik on kõrvaltegelane, kuid kui teda mainitakse, siis on silmile vajunud mütsilott üks tema põhitunnuseid (Viirlaid 1949b: 31, 58, 108, 124, 171, 209 jne). „Ristideta haudades“ otsustab Taavi Raudoja Tallinna sõita, kuna talle öeldakse, et Ilme ja Lembit on Eestist põgenenud. Teel linna näeb ta perroonil sõjavange vedavat rongi, kus üht vangi kirjeldatakse kui kuivetunud vanameest, kellel on müts lotakil üle lauba (Viirlaid 2009: 45). Mõlema rongi peal on ka palju Suursoost pärit sõjavange (Viirlaid 2009: 44; Viirlaid 1949b: 280). Seega on ilmselt ka Taavi nähtud rongil olev mees Poe Priidik ning tegemist on sama rongiga. Selle kaudu põimuvad hetkeks kaks teost – kui Taavi on Kalgina perroonil, siis „Tormiaastate“ Piret ja Lall on parajasti Tallinnas. Järgmine põimumine toimub siis, kui Taavi oma perega Rannakülla läheb, et sealt Lahe Joonapi paadiga üle lahe pääseda. Lahe Joonap on tegelane „Tormiaastatest“, kes sõidabki paadiga edasi-tagasi üle lahe ja üritab põgeneda soovijaid päästa. Rannaküla on „Tormiaastate“ üks peamisi tegevuspaiku. Teoste tegelased saavad kokku ühes Rannaküla küünis ja jäävad üheskoos Joonapi paadi tulekut ootama. Nende üheaegset küünis viibimist ja kokkupuutumist kinnitab näiteks see, et „Tormiaastas“ on inimesed paati juba nädal aega oodanud ja tumedapäine Piret Laherma ütleb: „Kui ta täna ei tule, ei tule ta kunagi!“ (Viirlaid 1949b: 415). „Ristideta haudades“ mainitakse, et kui paati on juba nädalapäevad oodatud, mainib üks tumedapäine neiu (Piret on tumedapäine), et mõttetu on kauem oodata (Viirlaid 2009: 130). Seejärel läheb „Ristideta haudade“ vaatepunkt koos Taaviga Tallinna

Marta ehteid ära tooma (Viirlaid 2009: 134). „Tormiaastas“ kestavad sündmused edasi – Joonap sõidab oma paadiga Rannaküla randa, kuid kuna ootajad on vahepeal käega löönud, siis pole kõik õigel ajal rannas ning põgenema pääsevad tol korral vaid vähesed. Lõpulehekülgedel tuuakse kokkuvõtlikult ära, et Joonap sõitis kolme päeva pärast tagasi Eesti ülejäänud põgenikele järele, kuid nad võeti haarangu käigus kinni ja keegi ei pääsenud enam üle lahe (Viirlaid 1949b: 420). Seega võib öelda, et „Ristideta hauad“ algab juba „Tormiaastas“ kulgedes sellega paralleelselt ja aeg-ajalt sellega ristudes.

Ka „Tormiaasta“ ei lõpe enda teksti piirides, vaid kestab edasi „Ristideta haudades“. Pärast tegelaste ühist küünis elamist Lahe Joonap enam tegelasena ei ilmu, kuid Laine Ranniku isa Tõnis on tegelaseks ka „Ristideta haudades“. Nimelt istub Taavi vangikongis koos rannast pärit Tõnise-nimelise vanema mehega, kelle poeg oli sõja ajal võidelnud Saksa armees ning langenud koduküla lähistel (Viirlaid 2009: 221). „Tormiaastate“ Tõnis oli rannast pärit ning tema poeg Kalju Rannik sõdis saksa poolele ja langes kodu lähedal. „Ristideta haudade“ Tõnis ütleb: „Mu tütar ütles enne surma – punane rahu, see on kõige hirmsam, mis võib tulla /.../“ (Viirlaid 2009: 224). „Tormiaastas“ ütleb Tõnise tütar Laine veidi aega enne hukkumist: „Nüüd on meil siis rahu. Punane rahu, see on hullem kui miski muu /.../“ (Viirlaid 1949b: 333). Kuigi Tõnise-nimelisi inimesi võib ju igas teoses olla, ilma et nad pruugiksid olla üks ja sama isik, siis välja toodud näited kinnitavad, et antud juhul on see ikkagi sama isik. „Ristideta haudades“ ei ole ta küll otseselt nii tähtis tegelane kui „Tormiaastas“, kuid kaudselt on ta väga oluline. Just tema on Taavile üheks sisemise jõu allikaks kuni teose lõpuni, mida ilmestavad hästi järgmised tekstikatkendid:

„Taavi usk ja lootus olid varisenud. Kas see usk, mida vana Tõnis temale oma elu kõrvalt keldris oli söötud, kas see usk tõesti kangem ei olnudki? /.../“ (Viirlaid 2009: 257)

„Mine välja maailma ja kõnele – siin kisendavad kivid,“ oli öelnud talle halli habemega taat Tallinnas NKVD vanglas aasta ja mitu kuud tagasi.“ (Viirlaid 2009: 507)

Kui „Tormiaasta“ lõpus antakse rannas põgenemist oodanud inimeste saatusest ülevaade vaid ühe lõiguga, siis „Ristideta haudades“ saab lugeja teada, mis seal rannas haarangu käigus täpsemalt juhtus. Nimelt jutustab Taavi sõber Leonard Kibuviir, kes pääses

haarangust, kuna oli samal ajal võsas:

„Noh, juhtus nii, et paat tuli Soomest samal ööl, kui rahvas rannast laiali valgunud – mõni üksik pääses minema, meie kambast Jüri Paarkukk ja mõni teine, kes läksid igaks juhuks randa vahtima. /.../ Ülejäämisel ööl pidi tulema tagasi /.../ Ja kõik käis nii kähku, juba paugud käisid – paat oli randa jõudnud. Tuld tõmbas igast kandist – kes maoli maas lömitas, jäi hinge. Aga kus naised, hullud, muudkui kiljudes püsti ja...Aga enamik saadi vist siiski elusalt kätte./.../ Metsad olid vankasid paksult täis, ei tea, mis ime meid päästis. Meie arvates oli seal tegemist äraandmisega. Niimoodi ümber piiratud, ja siis, kui paat jõuab otsaga randa, välku alt ja ülevalt. Keegi nahklojus pidi venelased kohale tooma.“ (Viirlaid 2009: 252).

Seega paikneb „Tormiaasta“ lõpp tegelikult „Ristideta hauade“ esimese köite lõpus ning teosed on omavahel seoses nagu lülid ahelas. Ketilülidena on omavahel seotud ka „Ristideta hauad“ ja Viirlaiu järgmine romaan „Seitse kohtupäeva“. Nimelt otsustab Taavi Raudoja oma naise nõudmistest hoolimata, et ta peab jätma Lembitu NKVD kätte, kuna ei saa kõikide oma kaaslaste elu poisi elu vastu vahetada. „Seitsmes kohtupäevas“ on aga kirjanik ära toonud justkui alternatiivse sündmuste kulgemise suuna – lugeja saab teada, mis oleks juhtunud, kui Taavi oleks ennast NKVD-le üles andnud. Nimelt räägib jutustaja lühidalt ühe loo, mis tema perekonnale osaks sai. Tegelaste nimed on teised, kuid olukord on põhimõtteliselt sama. Sarnasusi võib märgata juba siis, kui jutustaja kirjeldab oma õde:

„Aga kas see oli minu õde, see tundmatuseni kõhn, mustavate silmaaluste ja vanunud juustega naine, kes haaras kramplikult vankri servast kinni?/.../“ (Viirlaid 1957: 96)

Just selline näeb välja „Ristideta haudade“ Ilme, kes on vanglas inimvareks muudetud. „Seitsme kohtupäeva“ mina-jutustaja õde ei pidanud taluma vanglapiinu, vaid oli sunnitud elama ühes majas hävituspataljoni meestega, kes tegid temaga, mida aga tahtsid. Vennaga kohtumisel ta temaga aga põgeneda ei saa, sest tema laps on hävituspataljoni meeste käes. Vend teavitab õe olukorrast aga tolle abikaasat Kaarlit, kes otsustab end lapse ja naise päästmiseks üles anda. Järgnev katkend vastab küsimusele, mis oleks saanud, kui Taavi Raudoja oleks end Lembitu päästmiseks üles andnud:

„Nad olid seotud lähestikku kahe puu külge, näod vastamisi, ja nende vahel, peaaegu riivamas nende nägusid, rippus imik, kõie üks ots puuoksas ja teine silmusena ümber kõhu. Mu õde oli alasti. Üle Kaarli valus moondunud kooljamaski jooksid sügavad mustad peksuvorbid.“ (Viirlaid 1957: 101)

Selle justkui „Ristideta haudade“ alternatiivse süžeesuuna kaudu moodustavad need teosed omavahel ahela. Lüli ja ring on üldsegi Viirlaiu nendes romaanides korduvad motiivid, mis justkui juba vihjaks ahelale, mille tema teosed moodustavad. „Tormiaasta“ esimeses osas räägitakse ka otseselt „ketisüsteemist“, mille moodustab grupp vandeseltslasi (Viirlaid 1949a: 57). Iga sellesse süteemi kuuluv inimene on lüli pikemast „ketist“, mis on justkui „põrandaalune vastupanusüsteem“ võõrale võimule.

„Seitsmes kohtupäevas“ öeldakse: „Kogu elava liikumine on ringis. Mitte sirgjoon pole lõputu, vaid ring. Meie kaks selles ruumis – võib-olla veelgi mõni, kui mitte kõik – oleme oma ringist välja astunud – /.../“ (Viirlaid 1957: 61). Ring on oluline motiiv ja seda kinnitab see, et kirjanik juhib ka teadlikult lugeja tähelepanu sellele, näiteks esitab „Seitsmes kohtupäevas“ justustaja iseendale küsimuse „Mis ta rääkiski õieti ringjoonest?“ (Viirlaid 1957: 73). Ka „Ristideta haudades“ esineb see ringimotiiv: „Taavi seisis uksele ja tundis, et ring on täis saanud /.../“ (Viirlaid 2009: 362). „Vaimus ja ahelas“ ütleb üks vang Siberi muldonnis: „Me oleme... surijad. Meie...ring on...täis!“ (Viirlaid 1998: 92) ja „Kustuvates tuledes“ mõtiskleb peategelane Eerik: /.../ „Mu ring, mulle määratud osa, ei ole veel täis saanud./.../“ (Viirlaid 1965: 179)

„Ristideta haudadega“ saab seda motiivi siduda aga ka abstraktsemalt. Nimelt tahab Taavi Raudoja esimese köite alguses põgeneda Soome, teine köide lõppeb Taavi otsusega põgeneda Soome ja ollaksegi ringiga tagasi alguses. Teosest moodustub justkui ring, kus ring võib kujutada üht lüli pikemast teoste ahelast. Tagasi algusesse jõudmist sümboliseerivat ringi võib võtta ka nullina ning näiteks ilmneb null korduva motiivina ka Viirlaiu luulekogus „Käsikäes“. Kui tõlgendada nullimotiivi, kui midagi, mis tähistab tagasijõudmist algusesse ja seega justkui mõttetut tegevust, võib paralleele tõmmata ka „Ristideta haudade“ ja Sisyphose müüdi vahele.

Luulekogus „Käsikäes“ esineb ringimotiivi korduvalt. Näiteks ilmneb see ringikujulise graafilise luuletuse näol, kus ring tähistab nii ajaloorõngast kui ka rõngast laipade ninas (Viirlaid 1978: 43), mis viitab orjusele. Seega võib teostest moodustuv ahel tähendada ka eestlaste võõrvõimu all elamist.

Kogu kirjaniku looming on eestlastele osaks saanud kannatustest, mis näitab, et need sündmused on talle nii sügavale hinge jäänud ega lase teda enam vabaks. Seega võivad ringjooned ja nendest moodustuv ahel sümboliseerida ka Viirlaiu enese hinge, mida minevik ei taha vabaks lasta, millele viitab ka luuletus „Hommikurahu maa“ kogumikus „Käsikäes“:

Null lõputu rada – ling?

Null– tühjusest veninud ring.

Null– minu enese hing. (Viirlaid 1978: 21)

Samuti viitab kirjaniku hingeahelatele luulekogust „Igaviku silmapilgutus“ pärinev fraas :

/.../ enda ahelaist, mis ise lukustame,  
meil ei ole pääsu. (Viirlaid 1982: 29)

See värsikogu on „Ristideta haudadega“ seotud ka ristideta haudade motiivi kaudu, mis ilmneb luuletuses „Läänemere kaldal“:

Jäi vaikus vastuseks, me laste laud

öö kattis, leinast ränk ja pime.

Ei väärind Looja armu märtri haud,

ei risti ega nime. (Viirlaid 1982: 64)

Üheks silmatorkavaks Viirlaiu proosateoseid ühendavaks motiiviks on ka lunastus. Nimelt kirjutatakse „Ristideta haudade“ viimasel leheküljel:

„Seda Taavi Raudoja ei usu, sest tema ikkagi alles elab! Seda ei usu ka mahajääjad, sest nemadki elavad. Nende elu on etteelamine tulevastele põlvedele, uuele päevale, mille saabumisel nad on INIMESE lunastajad ristideta haudades.“ (Viirlaid 2009: 511)

Lunastusemotiiv ei ilmne alati otseselt ja kõige eredamalt torkab see silma selle kaudu, kuidas Viirlaid oma romaanides kõrvutab toimuvat õudust jõulude taustal, mis on ju tegelikult rahu, lootuse ja ligimese armastuse aeg. Jõulud ei puudu „Ristideta haudadest“, „Vaimust ja ahelast“, „Kustuvatest tuledest“ ega romaanist „Sadu jõkke.“ Kristluses tähistavad jõulud Jeesus Kristuse sünni, kes hiljem pidi surema inimkonna pattude pärast, et seeläbi teha võimalikuks lunastus. Seega on jõulude kujutamine Viirlaiu romaanides justkui meeldetuletus, et kõik need režiimi kuritegude tõttu kannatavad inimesed – alandatud, piinatud, rõhutud – on justkui Jeesus Kristused, kes „lüüakse risti“, kuid kes seeläbi annavad oma panuse, et inimesest võiks saada INIMENE ning maailm muutuks tulevaste põlvete jaoks paremaks. Kõige otsesemalt näitlikustab seda Mässaja-nimelise metsavenna kõne romaanis „Kustuvad tuled“:

„/.../ Mina arvan, et kogu see rahvaste paabel – kõik erinevad usud ja maailmavaated, kõik kannatused, viha ja valu, sõjad ja hävingud – on tarvilik, et inimene leiaks kord iseene. Et ta leiaks armastuse ja andestamise jumaliku käsu. Et ta muutuks kiskjast loomast tõesti inimeseks, kes oskab alati ja igas olukorras kuulata oma südametunnistuse häält.“ (Viirlaid 1965a: 162)

„Ristideta haudad“ kõrvutamisel teiste Viirlaiu teostega omandab teos justkui suuremad mõõtmed ja tegelikult omandab seeläbi sügavama tähenduse kogu kirjaniku looming. Antud analüüs näitab, et Viirlaiu teostes võib tõepoolest olla igal seigal ja märkusel oma tähendus, nagu on väitnud Asta Willmann (1982: 140). See omakorda viitab sellele, et „Ristideta hauad“ võib pakkuda palju lugemismudeleid ning teose retseptsiooni uurimine võib rikastada kogu kirjaniku loomingut.

### 3. „RISTIDETA HAUDADE“ LUGEMISMUDELID AJAS JA RUUMIS

„Ristideta haudade“ retseptsiooni puhul vaatlen kaht ajaperioodi: Nõukogude okupatsiooni aastatel 1952–1990 ja pärast Eesti taasiseseisvumist aastast 1991. Esimesel perioodil käsitlen eraldi teose vastuvõttu Nõukogude Eestis ja paguluses, sest tegemist on erinevate kultuuriruumidega.

„Ristideta haudade“ lugemismudelite väljatoomisel tuginen mitmesugustele sekundaartekstidele. Kuigi tõlgendamise käigus üritatakse saavutada objektiivsuse kõrgeim aste, esitada üldkehtivaid ja aegumatuid hinnanguid, siis ilmneb ikkagi ka kirjutaja isikupära (Veidemann 2000: 15). Iga subjektiivne hinnang on siiski ka mingil määral objektiivne, sest väljendab grupilist, sotsiaalset ja ajastuomast (Veidemann 2000: 125). Seega on mingit teost analüüsiv, reklaamiv või kirjeldav tekst alati ühest küljest subjektiivne olles samal ajal mingil määral ka objektiivne. Kuna kasutan erisuguseid sekundaartekste, on teksti objektiivsuse astet ehk esitatavaid kollektiivseid lugemismudeleid keeruline täpselt kindlaks määrata. Iga domineeriv mudel ei pruugi ilmingimata olla kollektiivne ning iga vähe tähelepanu saanud mudel ei pruugi olla individuaalne. Võib-olla käsitletakse mõnd tähendustasandit põgusalt just seetõttu, et seda võetakse iseenesestmõistetavana ning siis oleks ju tegemist pigem kollektiivse lugemismudeliga. Reklaamtekstide puhul tuuaksegi ju välja põhilised tähendustasandid, kuid neid ei analüüsita pikemalt. Analüüsivate tekstide puhul võidakse sügavamalt käsitleda just mõnda individuaalset lugemismudelit, et avada teose uusi aspekte. Seetõttu asetan uurimuses lugemismudelid skaalale kollektiivne-individuaalne, kusjuures ükski mudel ei asu selle skaala otspunktides. Erinevates tekstides korduvad lugemismudelid paiknevad skaalal kollektiivsete lugemismudelite poole peal ning vähem mainitud lugemismudelid on pigem individuaalsed. Ilmnenud lugemismudelite põhjal loon lugemismudelite hierarhiad erinevate kultuuriruumide kohta, kus kõige rohkem kordi ilmnenud lugemismudelid paiknevad hierarhia ülaosas. Kollektiivsed lugemismudelid on joonistel välja toodud tumedas trükis ja individuaalsed heledas. Kui mõnda tähendustasandit on välja toodud sama arv kordi, siis lähtun nende hierarhiasse paigutamisel sellest, kuivõrd on neid tasandeid rõhutatud. Tugevamalt on rõhutatud neid tähendustasandeid, millest on tekstides pikemalt räägitud või mida saab ühest ja samast sekundaartekstist mitu korda järeldada. Nende mudelite põhjal loon omakorda

lugemismudelite hierarhia kahe ajaperioodi kohta (1952–1990 ja 1991–2017) ning ajaliste hierarhiate kõrvutamisel ilmnebki ajalooline lugemismudel – milliseid tähendusi on „Ristideta haudades“ erinevatel aegadel erinevates kultuuriruumides rõhutatud.

Kuna sekundaartekstides ilmnevaid tähendustasandeid on võimalik erinevalt tõlgendada ja seetõttu ka erinevalt liigitada, siis ei pretendeeri minu liigitused ja lugemismudelite hierarhiad ainuõigele tõele. Et aga oleks arusaadav minu tõlgenduste alus, toon järgnevalt välja põhimõtted, millest lugemismudelite liigitamisel lähtun:

- **Autobiograafiline lugemismudel** ilmneb siis, kui tekstis on öeldud, et Arved Viirlaid on romaanis kujutatud sündmustest ise osa võtnud või et ta on kujutanud teoses ka iseenda kogemusi. Muidugi ei saa sellist ilukirjanduslikku teost pidada autobiograafiaks, sest fiktsiooni osakaal on selleks liiga suur, et väita, et teos on Viirlaiu elulugu. Pigem viitab see lugemismudel sellele, et romaan sisaldab autobiograafilisi elemente.

- **Ajaloodokument.** See lugemismudel ilmneb tekstides siis, kui rõhutatakse teose tõsielulist aspekti – sündmused on päriselt toimunud, tegelased on realselt eksisteerinud, teos põhineb kellegi jutustustel. Kui sekundaartekstis on välja toodud konkreetne/teadaolev isik, kelle jutustustele Viirlaid kirjutamisel on tuginenud, on tegemist pigem **biograafilise lugemismudelig**a. Kui aga on öeldud üldiselt, et teos põhineb mingite inimeste jutustustele, siis on tegemist ajaloodokumendiga, sest siinkohal rõhutatakse pigem tõepärasust kui jutustavat isikut.

- **Inimeseks olemise tähendustasand.** Tegelikult on kõik tähendustasandid mingil määral seotud inimeseks olemisega, kuid selle lugemismudeli toon eraldi välja siis, kui tekstis räägitakse inimsusest, inimesest üleüldiselt, inimvaimust jms, sest sellisel juhul rõhutatakse just inimeseks olemist. Kui aga näiteks räägitakse lootusest, eneseohverdusest, armastusest vms, mis on ju samuti tugevalt seotud inimeseks olemisega, siis liigitan need eraldi tähendustasandi alla, sest sellisel juhul jääks inimeseks olemise tähendustasand liiga üldiseks. Kui aga tuuakse välja konkreetse isiku/isikute hingelised heitlused, siseelu või mainitakse teose psühholoogilist aspekti, siis liigitan need **psühholoogilise lugemismudeli** alla.

- **Isikulugu.** See tähendustasand ilmneb, kui tuuakse konkreetselt välja, et teos räägib Taavi Raudoja elust. Vahel mainitakse ka tema perekonda, kuid kuna Taavi isikulugu ei hõlma vaid teda ennast, vaid ka tema perekonda, siis need kaks põimuvad, mistõttu

käsitlen neid ühe lugemismudelina – isikuloona.

- **Kannatusromaan** ilmneb tekstides, kus on mainitud piinamisi, kannatusi, traagikat, üleelamisi, hukkamisi jms.

- **Võitlusromaan.** Võitlus on lai mõiste, kuna võib toimuda nii relvadega kui ka ilma, olla nii vaimne kui füüsiline, konkreetne või abstraktne, millegi eest või millegi vastu, poliitiline või mittepoliitiline. Kui sekundaartekstides mainitakse lihtsalt võitlust ilma seda täpsustamata, liigitub see võitlusromaan alla. Ka võitlus abstraktsemas mõttes – võitlus vabaduse eest, inimõiguste eest, ülekohtu vastu vms – liigitub selle tähendustasandi alla. Vabadusvõitlust võiks muidugi käsitleda ka kui poliitilist lugemismudelit, kuid samas ei pruugi võitlus vabaduse eest ilmtingimata tähendada midagi poliitilist, mistõttu liigitub ainult vabadusvõitluse mainimine siiski võitlusromaan alla. Kui tuuakse välja relvavõitlus, siis võiks selle ka liigitada sõjaromaani alla, kuid samas ei tähenda relvadega võitlemine ilmtingimata, et tegemist on sõjaga. Kui osasid tähendustasandeid saab tekstidest ise järeldada ilma konkreetse sõna olemasoluta, siis **sõjaromaani** kui lugemismudeli väljatoomisel lähtun ikkagi selle sõna ilmnemisest. Nimelt viitab sõjaromaan sellele, et räägitakse sõjategevusest, kuid kuna „Ristideta haudades“ ei ole tegelikult fookus niivõrd sõjalistel tegevustel, vaid pigem sõjaga seotud tegevustel, siis ise ma seda mudelit välja ei tooks. Kui võitluse puhul on mainitud, et see on kommunismivastane, kui võideldakse okupatsiooni või nõukogude võimu vastu, siis ilmneb ka **poliitiline tähendustasand**.

- **Poliitiline tähendustasand** ilmneb tekstides siis, kui rõhutatakse, et teos on hoiatus maailmale või tunnistus/tõend Eestis toimunu kohta, sest sellisel juhul on teose eesmärk ju kõnetada maailma. Samuti ilmneb see tähendustasand, kui on rõhutatud ideoloogiaid – kommunism, fašism –, on mainitud propagandat või konkreetselt välja toodud, et see romaan on poliitiline relv. Samuti viitab poliitilisusele, kui on rõhutatud just stalinismi või nõukogude režiimi kuritegusid, võitlust okupatsioonivõimude vastu jms.

- **Romaan metsavendadest.** Erinevates sekundaartekstides kasutatakse metsavendadest rääkimisel erinevaid mõisteid (nt partisanid, vabatahtlikud, sissid, metsas redutajad, endised sõjamehed jms), mida aga ei ole mõttekas eraldi tähendustasanditena käsitleda. Arvestan neid nimetusi erinevate kultuuriruumide kohta koostatud lugemismudelite hierarhiate puhul ning analüüsin erinevat mõistekasutust, kuid kuna sisuliselt on tegemist ühe ja sama asjaga, liigitan kõik need koondhierarhiates sama lugemismudeli alla – tegemist on romaaniga metsavendadest.

### **3.1. „RISTIDETA HAUDADE“ RETSEPTSIOON AASTATEL 1952-1990**

#### **3.1.1. RETSEPTSIOON NÕUKOGUDE EESTIS – FAŠISTLIK PROPAGANDAKÕSU**

Kuni 1953. aastani ümbritses Nõukogude Liitu raudne eesriie, mis lahutas sotsialistliku ja kapitalistliku maailmasüsteemi üksteisest täielikult. Pagulasühiskonda polnud Nõukogude Eesti jaoks justkui olemas ning peale mõne erandi ei avaldatud siin ka väliseesti kirjanike teoseid. Välismaalt saadetud raamatud peideti enamasti erifondidesse. (Olesk 2001a: 355–356)

Pärast Stalini surma 1953. aastal ja eriti pärast NLKP XX kongressi 1956. aastal leevenes ideoloogiline surve (Olesk 2001b: 344). Nõukogude Liidu poliitiliseks juhiks sai Nikita Hruštšov ning lahti öeldi stalinismist ehk isikukultusest. Algas sulaaeg, mille lõpuks on peetud aastat 1964 või 1968. Nimelt kukutati Hruštšov 1964. aastal võimult ning uueks poliitiliseks juhtfiguuriks sai Leonid Brežnev. 1968. aastal okupeerisid Nõukogude väed Tšehhoslovakkia, mis oli esimeseks märgiks sellest, et süsteem oli taas jäigemaks muutunud. (Velsker 2001b: 412)

Sulaperioodil algas suure hulga poliitiliste põlualuste rehabiliteerimine. 1959. aastaks oli Eestisse tagasi tulnud üle 30 000 inimese, kelle seas oli ka mitmeid kultuuriinimesi. Neile anti võimalus uuesti avalikku ellu lülituda tingimusel, et vähemalt väliselt näidatakse üles lojaalsust režiimile. Lühendama hakati keelatud autorite nimekirjasid ning esimesena vabanesid keelu alt 1955. aastal näiteks Johannes Semper, Fridebert Tuglas jt. Absoluutse keelu alt vabanesid ka mitmed paguluses viibivad autorid (nt Marie Under, Gustav Suits) (Velsker 2001b: 412). 1960. aastatel hakati Eestis välja andma mitmete pagulaskirjanike loomingut (nt Karl Ristikivi, August Mälk, Bernard Kangro jt). (Olesk 1999: 750)

Arved Viirlaiu looming jäi keelatuks kogu nõukogude okupatsiooni perioodiks. 1974. aastal loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogu juurde arhiivfond, mille ülesandeks oli koondada eesti pagulaste välja antud trükised, mida võisid kasutada vaid „Lääne ideoloogiliste voolude uurimise töörühma“ töötajad (nt Endel Sõgel) (Valmas

2009: 40–44). Viirlaiu teosed olid märgistatud kahe kuusnurgaga, mis tähendas eriti nõukogudevastast loomingut. Enamasti need raamatud Eestisse ei jõudnudki (Valmas 2012: 9) või kui jõudsid, siis hoiti neid ebasoovitava temaatika tõttu kindlalt luku taga. (Valmas 1994: 122)

Aastatel 1956–1957 ilmnesid Nõukogude Eesti trükisõnas esimesed märgid pagulaskirjanduse olemasolu kohta, kuid aktiivsemalt tegeles kodumaine arvustus pagulaskirjandusega aastatel 1958–1962, misjärel aktiivsus jällegi langes (Olesk 1999: 741–744). Nõukogude Eestis tohtisid pagulastest kirjutada vaid mõned üksikud autorid nagu näiteks Endel Sõgel, Ralf Parve, Vladimir Beekman ja Uno Laht. Lisaks neile võisid seda teha ka mõned vastuluure teenistuses olnud isikud, kes esinesid mitme erineva varjunime all (nt Andrus Roolah). Sel viisil kindlustati, et vaenulikku ideoloogiat sisaldavaid teoseid kästileti „õigesti“ (Olesk 2008: 107). Pagulaskirjanike loominguga kirjutati enamasti halvustavaid artikleid (Mägi 1989: 985) ja toleaeagset suhtumist keelu all olevasse väliseesti kirjandusse näitlikustab katkend Vladimir Raudsepa Loomingus ilmunud artiklist:

„Lääne formalistlik koolkond, millel on erinevaid kõlavaid nimetusi antud, kuid oma võika naturalismi, sisemaailmas sorimisega või sisutute sõnavalingutega jätab hinge tühjaks ja ajab iiveldama. Lääne teosed sisendavad inimvihkamist, pessimismi ja tekitavad uputuseelse meeoleolu, samas kui sotsialistlik realism sisendab lugejatesse humanismi ja lugupidamist inimese ning tema käte töö vastu, äratav optimismi ja süvendab usku tulevikku. Milline määratu vahe võrreldes nõukogude kirjandusega, mis kasvatab inimesi oma õnne seppadeks tõeliselt harmoonilises, vastuoludeta ühiskonnas.“ (Raudsepp 1957: 757)

Väljendid „võigas“, „sisutu sõnavaling“, „jätab hinge tühjaks“, „ajab iiveldama“, „sisendab inimvihkamist“ näitavad selgelt, et keelatud väliseesti kirjandusse suhtuti põlastusega ning seda esitleti lugejatele kui midagi täiesti väärtusetut tekitades sel viisil eelarvamusi.

Hoolimata sellest, et Viirlaiu looming oli Nõukogude Eestis keelatud, leidis see ikkagi kajastamist ametlikus arvustuses. Arvustuste eesmärk ei olnud tema teoseid interpreteerida,

vaid neid käsitleti nõukogulikule ideoloogiale sobival viisil ning nende funktsiooniks oli pakkuda lugejatele „õigeid“ lugemismudeleid. Võimalik, et oldi ka kursis „põranda all“ levivate teostega, mistõttu püüti selliste artiklite kaudu kaotada inimestes huvi keelatud teoste vastu. Sellised artiklid pakkusid ilmselt lugejatele ka võrdlusmomenti Läänes leviva kirjanduse ja sotsialistliku kirjanduse vahel ning olid justkui tõendiks, et sotsialistlik realism on see „kõige õigem“ kirjandus.

Loomingus ilmus 1960. aastal Mart Raju artikkel „Rahvuslikud müsteeriumid ehk üks rüütu revüü“, milles ta kirjutab, et „Ristideta hauad“ rootsi keelde tõlkinud Ivo Iliste „võttis nüüd kätte ja tõlkis rootsi keelde ei midagi muud kui omaaegse fašistliku bandiidi ja hilisema SS-lase A. Viirlaiu „romaani“. Too igasuguse kunstilise kvaliteedita propagandakõsu „Ristideta hauad“ /.../, millele bosside poolt omal ajal 250 dollarit „preemiaks“ visati, on muidugi pagulasliidrite arust senise viieteistkümnepäevase kirjandusliku kirvetöö tipp. – Miks siis mitte härraste rõõmuks ja iseenda tuluks „ümber panna“ see kihutuskirjanduse mustermonstrum.“ (Raju 1960: 312)

Mart Raju ei põhjenda oma argumente mitte kuidagi ega too ka mingeid näited, mis viitab ülimalt pinnapealsele käsitlusele. Väljendid „fašitlik bandiit“, „propagandakõsu“, „kihutuskirjanduse mustermonstrum“ ja „kirvetöö tipp“ kannavad endas väga põlglikku suhtumist. Tol ajal oligi kodumaisele arvustusele omane „pagulasi nuhelda“ ning üheks nuhtlejaks oli ka Mart Raju (Olesk 1999: 744). Raju esitleb „Ristideta haudasid“ kui teost, mida ei peakski üldse lugema, sest selles pole mitte midagi mõttekat. Nimetades romaani „fašistlikuks propagandakõsuks“ ja „kihutuskirjanduse mustermonstrumiks“ esitleb ta teost kui **poliitilist romaani**.

Teine pagulaste nuhtleja Endel Sõgel toob oma kirjandusülevaates „Kirjandusloo lehekülgedel“ (1963) välja, et väliseesti kirjanikele dikteeritakse „emigrantliku ladviku ja kirjastuste“ poolt ette, millest nad võivad kirjutada ja millest mitte (1963: 293). Ta iseloomustab väliseesti autorite loomingut kui „fašismi ja banditismi ülistamist eestluse varjukatte all“ (1963: 272). Fašismi ülistamisena esitleb Sõgel oma ülevaates ka Viirlaiu „Ristideta haudasid“. Nimelt on tegelaste kõige suuuremaks õnnetuseks „Nõukogude Liidu ja kõigi vabadustarmastavate rahvaste võit fašistliku Saksamaa üle.“ (Sõgel 1963: 267)

Sõgeli järgi on teose tegevuspaigaks „Nõukogude Eesti sõja lõpukuudel ja pärast Teise maailmasõja võidukat lõppu“. Romaani sisu moodustab peategelase Taavi Raudoja ja tema „võitluskaaslaste“ elu ja tegevuse kirjeldamine (Sõgel 1963: 267). Kuna Sõgel peab neid aga „metsas redutavateks bandiitideks“ (1963: 271), siis on see romaan **bandiitidest** ja ka Taavi **isikulugu**. Metsavennad olidki ju nõukogude ideoloogia järgi võimule vastu hakkavad kurjategijad ning see suhtumine ilmneb ka arvustustes. Metsavennad varjasid endid nõukogude võimu eest või võitlesid selle vastu poliitiliste või sõjaliste vahenditega. Alates 1945. aastast korraldasid metsavennad ka rünnakuid julgeolekutöötajate, väiksemate sõjaväeüksuste ja kohalike kommunistlike tegelaste vastu. Nad üritasid võimude tegevust õõnestada lõhkudes raudteid, sideliine ja sildasid, rünnates vangide konvoisid ja vangilaagreid ning vabastades vange. Mõnedes maapiirkondades rünnati koguni suuremaid keskusi ja valdade täitevkomiteesid eesmärgiga need üle võtta. Nõukogude võim nägi metsavendade relvastatud vastupanuliikumist kui kurjategijate katset kontrolli enda kätte haarata. (Laar 2005: 321–324)

Sõgel toob välja, et Viirlaid idealiseerib peategelast ja tema mõttekaaslast, mis aga satub igal sammul vastuolule nii „elu- kui kunstidõega“. Peategelasele on justkui kõik jõukohane ja isegi täiesti kurnatuna pole tema jaoks probleem teiselt korruselt alla hüpata ja selle käigus veel terveks jääda. Teoses lastakse sündida „kõige võimatumatel asjadel“. Näitena toob ta välja selle, kuidas Nõukogude Liidu armees võidelnud sõdur saab fašistide vastu võideldes haavata, kuid pärast laseb Viirlaid tal neid samu fašiste veel kiita ja nõuda aatompommi kasutamist Nõukogude Liidu vastu. Selle kaudu väljendub teoses „rahvusvahelise imperialismi programm“. Viirlaid püüab näidata Taavit inimsuse ja eestluse eest võitlejana, „rahva südametunnistusena“, kuid see paljastab tema tegeliku positsiooni – „pigimust fašism, demagoogiliselt maskeeritud sõnadega eestlusest.“ Sõgel märgib ära, et nii Taavi Raudoja kui ka Arved Viirlaid läksid juba 1941. aastal Hitleri poolele üle. Kõik nõukogulik on teoses kujutatud halvana ja närusena ning venelastele saab osaks vaid labane sõim. Fašistide poolel sõdinud bandiitidele on pandud ilusa kõlaga nimed, kuid autorile vastumeelsetel tegelastel on halvasti kõlavad nimed (nt August Pasknäär), mis aga on väga odav ja levinud võtte emigrantlike kirjanike seas (Sõgel 1963: 267–269). Üheks teose lugemismudeliks on seega **võitlusromaan**, milles „fašistidest bandiidid“ ja „vabadusearmastajad“ omavahel võitlevad.

Sõgel rõhutab, et Viirlaiu romaanis ei kajastu tõde ja tema teos on „laim nõukogude inimeste ja elu kohta“. Viirlaid hülgab realistlikud kujutusvahendid ning „taotleb kunstilist põnevust“. Ta kasutab selliseid vahendeid nagu „ime, saatus, juhus, jumala käsi“, kuid ükski „loogiliselt mõtlev ning elu tundev lugeja“ ei usu neid (Sõgel 1963: 269). Sõgel toob ka välja, et paljudele väliseesti teostele on omane jumala otsimine ning põhjendab seda järgmiselt: „Sest maailmas on ikka nii, et kus elul puuduvad terved alused, võtavad maad religioossus ja müstika ning süveneb pessimism. See nähtus iseloomustab kodanluse manduvat kirjandust.“ (Sõgel 1963: 273–275). Sõgel leiab, et Viirlaid ei olekski saanud Nõukogude Eesti sõjajärgset elu tõetruult kujutada, sest ta ei tunnegi seda elu ja tema tugineb vaid põgenenud bandiitide jutustustele. Viirlaid kasutab aferistide väljamõeldisi ja fabritseerib „Nõukogude Eesti elu läbi fašistliku ja Ameerika monopolistide propagandaprisma.“ Tema romaanid on „eesti kodanluse riismete – emigrantliku ladviku“ poolt antud tellimuse täitmine välismaise lugeja hullutamise eesmärgil. Teadlik lugeja suhtub sellistesse teostesse kui odavasse propagandavahendisse. Oma hädas olevale kodumaale appi kutsumist sisaldava teose kaudu üritab Viirlaid USA monopolistide tellimisel ja kinnimaksimisel ette valmistada spioonide saatmist Nõukogude Eestisse. Sel põhjusel kiirustatigi selle teose „kilbiletõstmisega ning tema kuulutamisega „populaarseimaks raamatuks“ emigratsioonis.“ Sõgeli sõnul ei taheta aga kõigest hoolimata seda teost lugeda, mistõttu on see jäänud kirjastuste ladudesse seisma. (Sõgel 1963: 270)

Kuna Sõgel peab teost propagandaks, nõukogudevastaseks laimuks, emigrantliku ladviku tellimuseks ja abivahendiks spionaaži ettevalmistamisel, siis võib öelda, et kõige enam rõhutab ta **poliitilist lugemismudelit**. Lähtudes Sõgeli sõnakasutusest võiks „Ristideta haudasid“ aga ka **muinasjutuks** pidada. Nimelt on Sõgeli meelest teos „aferistide“ ja „bandiitide“ juttudel põhinev väljamõeldis, milles juhtub ilmvõimatuid asju, milles kasutatakse müstilisi või religioosseid vahendeid ning mida ükski mõistlik inimene ei usu. Teose kunstilise põnevuse taotlus viitab aga **põnevusromaanile**.

Mart Raju ja Endel Sõgeli artiklid väljendavad eelkõige üleüldist nõukogude ideoloogiale omast põlglikku suhtumist keelatud pagulaskirjanike loomingusse, mitte ei väljenda need vaid suhtumist Viirlaiu teosesse. Seda kinnitab näiteks see, et Raju ei põhjenda oma väiteid

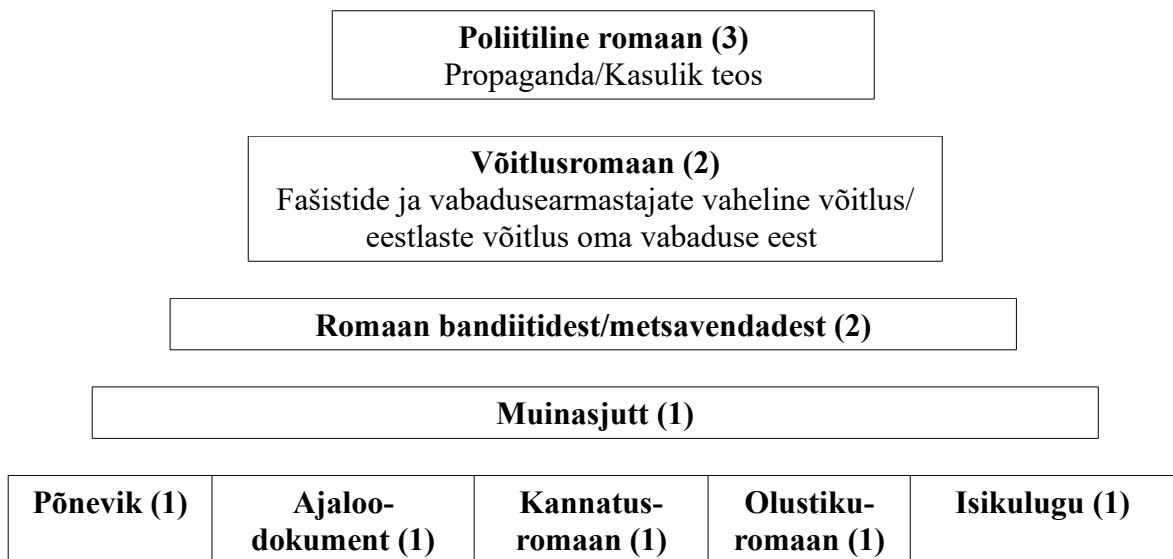
ja Sõgel lähtub teosele hinnanguid andes pigem emigrantlikust kirjandusest üldiselt kui teosest. Nimelt on tema meelest väliseesti autorite looming „fašismi ja banditismi ülistamine eestluse varjukatte all“ (1963: 272) ning seda rõhutab ta kõige rohkem ka „Ristideta haudade“ puhul. Rääkides „Ristideta haudadest“ ütleb ta, et teadlik lugeja suhtub sellistesse teostesse kui „odavasse propagandavahendisse“ (1963: 270). Mitmuse kasutamine (sellistesse) viitab selgelt sellele, et ta ei lähtu oma hinnangutes ainult sellest konkreetsest teosest.

1985. aastal tuli Nõukogude Liidus võimule Mihhail Gorbatšov, kes alustas perestroikapoliitika elluviimist, mille tagajärjel muutus ühiskond vabamamaks. Kõikjal Ida-Euroopas vallandusid aga liikumised, mis astusid üle Nõukogude Liidu juhtkonna poolt eeldatud raamidest ning lühikese ajaga varises Liit kokku. Alates 1986. aastast ilmus eesti ajakirjanduses juba avameelsemaid sõnavõtte ning kümnendi lõppu iseloomustab aktiivne rahvuslik liikumine. 1990. aastate esimene pool oli ühiskonnas justkui üleminekuaeg, mil kogeti maailmas avanevaid võimalusi ja muutus kogu kultuurisituatsioon. (Velsker 2001a: 608)

Muutusi markeerib ka „Ristideta haudade“ retseptisioon Eestis. Ajalehes Edasi kirjutab Tiit Pruuli, et „Ristideta hauad“ on romaan metsavendadest ning Viirlaid järgib ajaloolise romaani traditsiooni. Kirjanik saavutab laiaulatusliku läbilõike eesti rahva traagilistest võitlustest, kannatustest ja olustikust nõukogude okupatsiooni ajal. Pruuli märgib ära, et tunnustust väärib ka see, et teos on välispoliitilise võitluse jaoks kasulik (Pruuli 1990: 4). Seega on „Ristideta hauad“ Pruuli järgi **romaan metsavendadest, ajaloodokument, võitlus-, kannatus- ja olustikuromaan ning poliitiline teos**. Kuna artikkel on pigem tutvustav kui analüüsiv ja kuna välja toodud lugemismudelid asuvad teose pinnakihi lähedal, võib öelda, et tegemist on pigem kollektiivsete kui individuaalsete tähendustasanditega.

Nõukogude perioodil on sekundaartekstides kõige enam rõhutatud teose **poliitilist külge**, kuid korduvalt on välja toodud ka see, et teos räägib **võitlusest ja metsavendadest**. Teistele tähendustasanditele on vähem tähelepanu pööratud, kuid kui lähtuda sellest, et nõukogudeaegse arvustuse eesmärk (v.a. perioodi lõpp) oli eksiilkirjandusest negatiivse

kuvandi loomine Nõukogude Eesti lugejate seas, siis on kõik need lugemismudelid pigem kollektiivsed.



**Joonis 1.** „Ristideta haudade“ lugemismudelite hierarhia Nõukogude Eestis.

Nõukogude perioodil ilmus „Ristideta haudade“ kohta üksikuid sekundaartekste, mistõttu on minu töös käsitletud vaid kolme teksti. Nende põhjal võib öelda, et Nõukogude okupatsiooni perioodil on kodumaal vaadeldud teost peamiselt kui poliitilist romaani, kuid selle poliitiline tähendus on ajas muutunud. Kui 1960. aastatel käsitlesid Raju ja Sõgel „Ristideta haudasid“ kui nõukogude võimu vastast propagandateost, siis Nõukogude okupatsiooni lõpul, kui ühiskond oli poliitiliselt vabamaks muutunud, vaatles Tiit Pruuli seda kui poliitiliselt kasulikku teost. Nõukogude okupatsiooni perioodil on läbivaks lugemismudeliks veel ka võitlusromaan, mille puhul aga on sõltuvalt poliitilistest oludest vaatenurgad muutunud. Kui Sõgel rõhutas, et teos räägib fašistide ja kommunistide vahelisest võitlusest, siis perioodi lõpul sai ametlik arvustus juba öelda, et teos räägib hoopis eesti rahva traagilisest võitlusest oma vabaduse eest. Nõukogude perioodil on tugevamalt esile tõstetud ka seda, et teos räägib metsavendadest. Kuigi Sõgel nimetab neid „metsas redutavateks bandiitideks“ ja Pruuli metsavendadeks, siis on see sisuliselt ikkagi sama ning erinevate nimetuste kasutamine viitab lihtsalt erinevale suhtumisele. Nõukogude ideoloogia järgi olid metsavennad võimule vastu hakkavad kurjategijad ning suhtumine neisse ülimalt negatiivne. 1990. aastal oli juba võimalik esindada eestlase tegelikku seisukohta, mille järgi metsavennad olid positiivsed tegelased – vabadusvõitlejad.

Nõukogude perioodi lõpuks vähenes „Ristideta haudade“ poliitiline dominant tunduvalt ning selle tagant hakkasid välja paistma ka teised tähendustasandid.

### 3.1.2. RETSEPTSIOON PAGULUSES – KANNATAVA KODUMAA LÄKITUS VABALE MAAILMALE

„Ristideta hauad“ anti esmakordselt välja 1952. aastal Lundis ja teose kohta ilmusid perioodil 1952–1990 peamiselt artiklid ajakirjas Tulimuld, mis oli väliseesti kõige pikaajalisem (1950–1994) ja konservatiivsem kirjandusajakiri (Olesk 2001a: 354). Teose ilmumisele järgneval aastal analüüsisid seda veidi pikemalt Johannes Kaup ja Karl Ristikivi, misjärel aga jäi teos ligi kümneks aastaks kirjutistes tagaplaanile. 1960. ja 1970. aastatel kirjutati „Ristideta haudadest“ põgusalt artiklites, milles kästleti Viirlaiu loomingut üldiselt või analüüsitati teda kui kirjanikku. Seega võib öelda, et paguluses kirjutati „Ristideta hauadest“ suhteliselt vähe, mis aga ei tähenda, et teos oleks vähe tähelepanu saanud. Nimelt pälvis romaan 1953. aastal E. Jakobsoni kirjandusliku auhinna (Kapten 1953: 125) ning 1954. aastal Henrik Visnapuu nimelise preemia (Eesti kirjanike 2000: 669). Samuti osutus teos kümne esimese pagulasaasta loetavaimaks raamatuks (Valmas 1994: 123). Kuigi eestlaste endi käsitlusi „Ristideta haudade“ kohta ilmus suhteliselt vähe, vahendati väga aktiivselt romaani võõrkeelsete tõlgete vastuvõttu, mis võis asendada eestlaste endi retseptsiooni kajastamist.

1953. aastal kirjutas Johannes Kaup Tulimullas ilmunud artiklis „Kes oled sina, väljavalitu?“, et „Ristideta hauad“ on endise soomepoisi eluromaan rääkides Taavi Raudojast, tema perest ja kaaslastest ning metsavendade võitlustest oma olemasolu eest (Kaup 1953: 54). Seega on Kaupi poolt pakutavateks lugemismudeliteks Taavi **isikulugu**, **romaan võitlusest** ja **metsavendadest**. Ta mainib ka, et Viirlaid tugineb Eestist pääsenute jutustustele, mille abil on ta suutnud luua usutava miljöö. Eestist lahkunute justustused „on näidanud autorile kätte aga ka ajafilosoofilise suuna, nagu see kujunes romaani sündmustiku aastatel kodumaal“ (Kaup 1953: 54). Mingile ajastule omase miljöö kujutamine ja reaalselt eksiteerinud inimeste lugudele tuginemise puhul on tegu **ajaloodokumendiga**.

Lisaks leiab Kaup, et Viirlaid on ainet käsitlenud seikluslikult ning kujutanud usutavalt kodumaal valitsevat elu talumatust (Kaup 1953: 55), mistõttu võib öelda, et tegemist on veel ka **seiklus-** ja **kannatusromaaniga**. Lisaks rõhutab Kaup ka teose psühholoogilist aspekti, mis on seotud Taavi ja Ilme laste saatusega ning mis paljastab sealse võimu olemuse (Kaup 1953: 55). Seega võib teost käsitleda ka kui **psühholoogilist romaani** ja kui tõendit nõukogude võimu terrorist. Samuti mainib ta teoses valitsevaid lääne „sõbralikkuse“ pettuse ohvriks langemisest tekkinud meeleolusid (Kaup 1953: 54), millest võib järeldada, et tegemist on veel ka **romaaniga reetmisest**. Nimelt viitab ta sõbralikkusega sellele, et sel ajal, kui okupeeritud riikide rahvad uskusid Atlandi hartasse ja lääneriikide abisse, taganesid lääneriigid oma lubadustest ning jätsid väikerahvad Nõukogude Liidu meelevalda. 1941. aasta 14. augustil allkirjastasid USA president Franklin Delano Roosevelt ja Suurbritannia peaminister Winston Churchill Atlandi harta. Selles deklareeriti, et allakirjutanud riigid austavad kõikide rahvaste õigust valida valitsemisvorm, mille all nad tahavad elada ning et ei nõustuta mingite territoriaalsete muudatustega, mis ei ole kooskõlas kohaliku rahva tahtega. Atlandi harta andis järgnevatel aastatel okupeeritud riikide rahvastele usku ja lootust (Nutt 2005:145–146). Alates 1940. aasta suvest püüdis Nõukogude Venemaa leida lääneriikide tunnustust Baltikumi annekteerimisele. Kuigi USA ja Suurbritannia ei tunnustanud seda, oldi sellega sisuliselt leppinud. 1943. aastal toimunud Teherani konverentsil nõudis Nõukogude Venemaa taas, et Balti riike tunnustataks Nõukogude Liidu osana ning kuigi USA ja Briti juhid ei andnud selget vastust, ei vaidlustatud nad seda nõudmist, mis tähendas, et alistuti Moskva tahtele. (Nutt 2005: 150–152)

Kaup kirjutab, et see, kes „Ristideta haudades“ kõneleb, „on meie surmakrampides mahajäänud kodumaa, kus rahvas võitleb, kutsudes appi esiisade vaime, et võida astuda langedes võrdse vaba sõdurina oma esiisade kõrvale“ (1953: 55). Vaimude mainimine näitab, et teost võiks lugeda ka kui **romaan** **müstikast**. „Ristideta hauad“ on justkui „kannatava kodumaa läkitus vabale maailmale“ (Kaup 1953: 55). Nimelt läheb Taavi vabasse maailma pääsenud rahvuskaaslaste keskele, et viia neile sõnum kodumaalt ning küsida:

„Kes oled sina, kes sa tahad katta oma haavad ja unustada valu? Kes oled sina, väljavalitu, et sul on õigus surnuks vaikida oma minevikku, unustada oma vendade häda ja õdede

ahastused? Kes oled sina, et sa keerad selja oma vanemate surmavaludele, sina nõrk, sina reetur, sina alatu? – Ole tugev, nõutakse sinult! Sinul on võimalik minna elu poole ajal, mil su kodumaa on suremas. Aga sa lähed elust mööda nagu kurt ja pime. Rahva salgamine on sinu ülestõusmiseta surm!“ (Kaup 1953: 55)

Selle „Ristideta haudade“ esimese trüki lõpulehekülgedelt võetud tekstikatkendi esiletoomises ilmneb reetmise teine aspekt – need, kes on kodumaalt pääsenud, ei ole teinud seda, mida nad oleksid pidanud tegema. Nad ei ole oma häält vabas maailmas kuuldavaks teinud ega astunud samme, et kodumaad aidata. Nad on hakanud uut elu elama ja mineviku selja taha jätnud, reetes sellega oma kodumaa ja sinna jäänud rahvuskaaslased. Katkendis ilmneb ka pagulaste suhtumine kodumaal toimuvasse – seda on tabanud täielik häving.

„Ristideta hauad“ on midagi rohkemat kui romaan – „elava ja hävitatava elu tulikiri kodumaalt, surnute ja surijate läkitus elavatele, et nende otsustavad teod säilitaksid ELU ja INIMESE ja iseene kui kultuuriinimese ja ühe rahva liikme väärtuse ELU sees“ (Kaup 1953: 56). Lühidalt öeldes on see läkitus elavatele üleskutsega olla inimlik inimene ja samas ka poliitiline üleskutse sekkuda, et päästa Eestisse jäänud inimesed. Elu ja inimese rõhutamine viitab sellele, et teost võib vaadelda ka kui romaani **inimeseks olemisest**.

Kõige enam rõhutab Kaup teose **poliitilist lugemismudelit**. Nimelt on romaan vabale maailmale saadetav sõnum ning tõend nõukogude võimude terrorist. Sõnumi eesmärk on ju see, et seda kuulda võetaks ja et keegi astuks samme, et Eestis toimuv terror lõpetataks. Samuti on teistest tähendustasanditest olulisemad reetmis- ja kannatusromaan.

Karl Ristikivi kirjutab 1953. aastal ajalehes Välis-Eesti ilmunud artiklis (Vastukajasad 1991: 251), et teose peamiseks sisuks on põgenemiskatsed välismaale, NKVD vanglakoledused ja metsavendlus. Samuti toob ta välja aset leidvate sündmuste **põnevuse**. Ristikivi järgi on teose kõige paremaks osaks see, kuidas endiste soomepoiste ümber hakkab NKVD võrk järjest tihedamaks muutuma ning kuidas mehed põgenemisplaanee teevad. Teose kiire ja laiahaardelise sündmustiku pearõhk on võitlus- ja vägivallategude kirjeldustel (1996: 391–392). Põgenemiskatsete, vanglakoleduste ja vägivalla mainimine

viitavad teosele kui **põgenemis- ja kannatusromaanile**, võitlusstseenid aga **võitlusromaanile**. Samuti võib teost vaadelda kui lugu **metsavendadest**. Ristikivi järgi meenutab Viirlaid oma armastusega ebaharilike tüüpide vastu Victor Hugod. Näiteks on „Ristideta haudades“ tegelasteks küürakas, kurtumm ja ka üks hullumeelne, kellest viimasel kahel on ka üleloomulikud nägijavõimed (1996: 392). Ebaharilike tegelaste väljatoomine viitab teosele kui **karakterromaanile**. Ristikivi mainib ka romantiseeritud maaelu kirjeldusi (1996: 392), mistõttu võiks teost lugeda ka kui **olustikuromaan**.

Ivar Grünthal toob ajakirjas Mana ilmunud artiklis välja, et Viirlaid on „Ristideta haudade“ kirjutamisel lähtunud nii isiklikest elamustest kui ka teiste jutustustest (Grünthal 1962: 163). Seega on tegemist ühest küljest **autobiograafilise** teosega ja teisest küljest **ajaloodokumendiga**.

Väliseesti retseptsiooniks võib lugeda ka Artur Adsoni kirjutatud eessõna „Ristideta haudade“ prantsuskeelsele tõlkele, milles ta tõstab esile eestlaste vabadusvõitlust läbi aegade, annab ülevaate okupatsioonidest ja küüditamistest, eesti metsavendade võitlusest ja ka 1944. aasta põgenemisest (Ney 1963: 66). Kuigi Adsoni kirjutatu ei käi otseselt selle teose kohta, vaid tutvustab tausta, siis viitab see eessõna ikkagi sellele, et Adson näeb teoses eelkõige **ajaloodokumenti**, kuid ka **võitlus-, kannatus- ja põgenemisromaan** ning **romaan** **metsavendadest**.

1965. aastal Rootsi Eesti Päevalehes ilmunud artiklis „Kangro ja Viirlaid – Visnapuu laureaadid“ rõhutatakse seda, et Viirlaid kujutab teoses eestlastele osaks saanud traagikat (Kangro ja Viirlaid 1965), mis viitab **kannatusromaanile**.

„Ristideta haudade“ ingliskeelsele tõlkele eessõna kirjutanud Ernst Jaakson toob välja, et romaan räägib kannatustest, mida nõukogude režiim on inimestele põhjustanud ning millest Lääs pole midagi kuulnud. Samuti räägib ta sellest, kuidas nõukogude terrori tõttu on paljud eestlased pidanud põgenema laia maailma (Jaakson 1972). Seega võib öelda, et Jaaksoni järgi võib teost lugeda kui **kannatus- ja põgenemisromaan** ja kui **poliitilist teost** – tõendit nõukogude võimu kuritegudest.

Arvo Mägi kästleb oma kirjandusülevaates „Eesti kirjandus paguluses 1944–1972“ Viirlaiu loomingut üldisemalt, kuid räägib lühidalt ka „Ristideta haudadest“. Nimelt on see tema sõnul metsavendadest endiste sõjameeste tegude kroonika aastatel 1944–1946 (1973: 104). Siinkohal ilmneb, et romaan räägib **metsavendadest** ning sõna „kroonika“ kasutamine viitab teosele kui **ajaloodokumendile**. Mägi ütleb, et teose keskmeks on soomepoisi Taavi Raudoja ja tema perekonna üleelamised ning kujutatakse ka Taavi hingelisi heitlusi, kui NKVD püüab teda poja kaudu metsast välja meelitada (Mägi 1973: 104). Selle põhjal võib öelda, et „Ristideta haudasid“ võib lugeda kui Taavi **isikulugu** ning Taavi hingeliste heitluste rõhutamine viitab **pühholoogilisele** tähendustasandile. Sõna „üleelamised“ aga näitab, et tegemist on ka **kannatusromaaniga**.

Juhan Viidang kirjutab Tulimullas ilmunud artiklis „Tõeotsija Toonela kaldal“, et „Ristideta haudades“ kujutatakse eesti rahva kannatusi ja võitlust, lootust ja selle kadumist, põgenemisi ja hukkumisi ning üksikisikute kangelaslikust. Kõige enam rõhutab ta rahva võitlust kaotatud vabaduse eest (1975: 159). Seega võiks „Ristideta haudasid“ lugeda kui **võitlus,- kannatus- või põgenemisromaan**, **romaan** **lootusest** ning kui **kangelaslugu**. Viidang toob välja, et „Ristideta hauad“ on lugejaid paelunud oma põneva sündmustiku, temaatika ja elavalt karakteriseeritud tegelastega (1975: 159), mistõttu võiks teost vaadelda ka kui **põnevikku** või **karakterromaan**i.

Bernard Kangro järgi käsitletakse „Ristideta haudades“ endiste sõdurite saatust aastatel 1944–1946 ning tegevus koondub romaan

peakangelase Taavi Raudoja ümber (Kangro 1978: 135). Võib öelda, et ka Kangro järgi räägib teos **metsavendadest**, kuigi ta on kasutanud sõnapaari „endine sõdur“, sest need endised sõdurid hakkasidki ju metsavendadeks. Samuti on Kangro järgi tegu Taavi **isikulooga**. Rääkides Viirlaiu loomingust üldiselt, ütleb Kangro, et kirjaniku loomingu eesmärgiks on tõe kuulutamine ning ta kujutab tõestisündinud olukordi ja ajaloolisi sündmusi (Kangro 1978: 134). See iseloomustus kehtib ilmselt ka „Ristideta haudade“ puhul ning seega võib teost lugeda kui **ajaloodokumenti** ning kui tõeromaani. Viimase aga saab liigitada **poliitilise mudeli** alla, sest eesmärgiks on seda tõe kuulutada ju kogu maailmale.

Asta Willmanni järgi räägib romaan Eesti maa ja rahva tragöödiast Teise maailmasõja lõpul

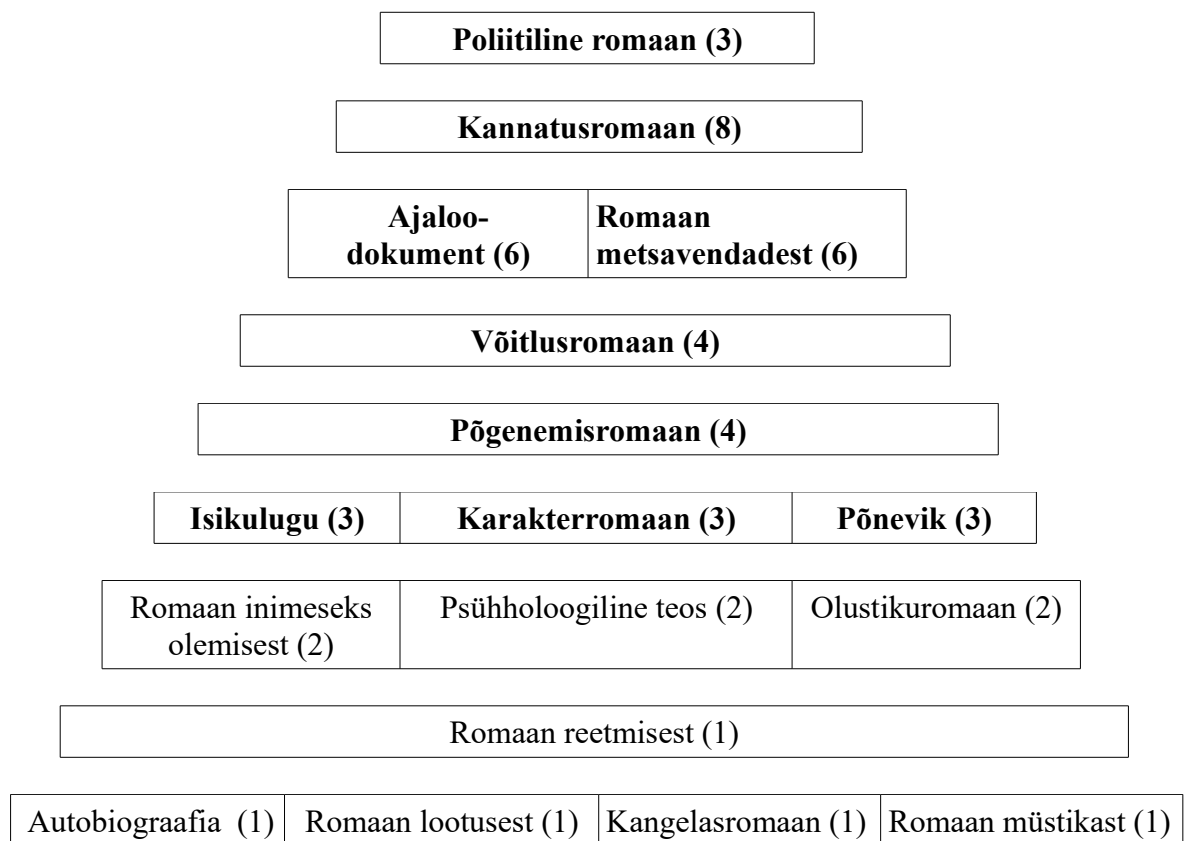
ning sellele järgneval ajal „punase vägivalla all“. Ta rõhutab rahva ellu tunginud piinakambreid ning rahvale osaks saanud kannatusi: „/.../ kuni kõigest helgest ja ilusast jääb lugeja meelisse virvendama murelikult varjatud jõuluvalgus metsavendade viletsas onnis kuskil soode ja rabade südames, paigas, millel elu enda hoolimatu pilkena nimeks Taevassaare, ümberkaudu veretegudesse lämbuv maa ja rahvas.“ (1982: 185).

Seega kujutab romaan eelkõige rahva **kannatusi** ning ilmneb ka **metsavendluse** teema. Willmanni järgi luuakse „Ristideta haudadega“ justkui panoraam kogu maa ja rahva elust tollel ajajärgul (1982: 184), mida saab tõlgendada kui **ajaloodokumenti** ja samas ka kui **olustikuromaani**. Willmann toob välja ka, et kõik tegelased on eranditult isikupärased ning inimeste kujutamisel näitab kirjanik nii nende hinges peituvat head kui ka kurja (1982: 184). Teost võib seega veel lugeda kui **karakterromaani** ning kui romaani inimlikkusest ja **inimeseks olemisest**.

Eelpool mainitud artiklites saab lugemismudeleid järeldada enamasti nende nimetamise põhjal, sest artiklid on keskendunud peamiselt Viirlaiu loomingule üldiselt ning „Ristideta haudadest“ on seetõttu vähe räägitud. Vaid Johannes Kaupi ja Karl Ristikivi artiklid on keskendunud just sellele teosele, kuid hoolimata sellest, et neis kahes tekstis ilmneb mitmeid tähendustasandid, ei ole neid eriti sügavalt analüüsitud.

Käsitletud kümne sekundaarteksti põhjal on domineerivateks lugemismudeliteks **kannatus-, põgenemis- ja võitlusromaan, ajaloodokument** ning **romaan metsavendadest**. Laiemas mõttes peetakse võitluse all silmas eestlaste võitlust kaotatud vabaduse eest ja kitsamas tähenduses metsavendade võitlust oma elu eest. Artiklitest nähtub, et kannatused saavad osaks peamiselt eesti rahvale või ka Eestimaale ning Taavile ja tema perekonnale. Johannes Kaup on maininud romaani seikluslikku külge ning Viidang ja Ristikivi selle põnevust, kuid need võib paigutada ühe lugemismudeli – põneviku – alla. Olulisteks tähendustasanditeks on veel Taavi **isikulugu, karakterromaan** ja tugevalt rõhutatakse ka teose poliitilist aspekti. Viimase puhul on välja toodud, et „Ristideta hauad“ on tõde nõukogude võimu kuritegudest rahva suhtes ning sõnum vabale maailmale. Kõik need tähendustasandid on suuremal või väiksemal määral pigem kollektiivsed, ülejäänud lugemismudelid aga pigem individuaalsed.

Hoolimata sellest, et sel perioodil ilmus suhteliselt vähe eestlaste endi käsitusi „Ristideta haudade“ kohta, kirjutasid eestlased väga palju artikleid nii ajakirjades kui ajalehtedes teose välismaisest retseptsioonist. Siinkohal ilmneb kaudselt teose poliitiline aspekt – eestlaste jaoks oli selle teose puhul kõige olulisem see, kuidas teos suutis kõnetada ülejäänud maailma ja muule maailmale Eestis toimuvat teadvustada, mis tundubki omavat paguluses kõige suuremat tähtsust. Seega võib öelda, et hoolimata sellest, et „Ristideta haudade“ puhul pole sekundaarkirjanduses selle poliitilist aspekti oluliselt rõhutatud, asub lugemismudelite hierarhias kõige kõrgemal just teose eesmärgist tulenev mudel – **poliitiline romaan.**



**Joonis 2.** „Ristideta haudade“ lugemismudelite hierarhia paguluses.

Pagulased ise kajastasid romaani „Ristideta hauad“ suhteliselt vähe. Ilmselt asendas teose võõrkeelsete tõlgete retseptsiooni vahendamine mingil määral väliseestlaste endi retseptsiooni. Paar pikemat arvustust ilmus vaid pärast teose ilmumist, misjärel jäi teos arvustustes tagaplaanile ning seda mainiti vaid Viirlaiu üldise loomingu taustal. Kui

arvestada seda, et retseptsiooni paguluses näitab ka see, et rohkelt on avaldatud artikleid võõrkeelsete tõlgete vastuvõtu kohta, siis on paguluses domineerivaks lugemismudeliks poliitiline mudel – tõend/läkitus vabale maailmale nõukogude režiimi kuritegudest. Nimelt näitab võõrkeelse retseptsiooni tähtsustamine seda, et teose puhul peeti kõige tähtsamaks seda, kuidas teost maailmas vastu võeti. Lisaks poliitilisele lugemismudelile domineerisid retseptsioonis ka kannatus- ja võitlusromaan, romaan metsavendadest ja ajaloodokument. Tekstidest ilmnes palju lugemismudeleid, mida aga pigem nimetati ja mida eriti sügavalt ei analüüsitud, sest enamasti ei käsitletud neis tekstides ainult „Ristideta haudasid“.

### **3.1.3. VÕÕRKEELNE (VAHENDATUD) RETSEPTSIOON**

Kuigi Nõukogude Eestis „Ristideta hauad“ ei ilmunud, tõlgiti teos sel perioodil seitsmesse võõrkeelde. Neli aastat pärast esmailumist Lundis tõlgiti teos läti keelde. Järgnesid tõlked rootsi (1959), prantsuse (1962), hispaania (1966), soome (1968), inglise (1972) ja hiina (1981) keelde (Eesti kirjanike 2000: 670). Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus ja Eesti Rahvusraamatukogus olevates Viirlaiu kohta käivates kaartkartoteekides ning internetiandmebaasides (nt ISE, DEA) puuduvad andmed läti-, hispaania- ja hiinakeelse retseptsiooni kohta, kuid teistes keeltes (eelkõige rootsi ja prantsuse keeles) ilmunud „Ristideta haudade“ tõlked on saanud laialdast tagasisidet, mis on eesti keelt kõneleva lugejani jõudnud peamiselt Eesti Päevalehe vahendusel. Osa võõrkeelseid arvustusi on toodud eesti lugejani tõlgete näol ja kuigi ei ole teavet tõlgete kvaliteedi kohta, võib neid pidada siiski võõrkeelseks retseptsiooniks. Samas on võõrkeelse vastuvõtu kohta ilmunud ka mitmeid kokkuvõtlikke artikleid, mis on tegelikult võõrkeelse retseptsiooni tõlgendused, sest artikli autorid on arvustustes välja toonud tsitaate ja mõtteid lähtudes oma valikutest. Teadmata jääb see, mida eestikeelse artikli autor on jätnud mainimata. Seetõttu on järgnevate retseptsioonide puhul tegu pigem vahendatud võõrkeelse retseptsiooniga (v.a. ingliskeelne retseptsioon).

### 3.1.3.1. ROOTSIKEELNE RETSEPTSIOON – ROMAAN EESTI RAHVA KANNATUSTEST

Rootsi keelde tõlkis „Ristideta hauad“ 1959. aastal Ivo Iliste ning tõlkes on kasutatud autori kärpeid, mis muudavad teose kompaktsemaks ja dramaatilisemaks (Ney 1963: 66). Raamatu tagakaanel on lühiülevaade eestlaste põgenemisest Soome ja Rootsi Teise maailmasõja ajal, veidi on räägitud ka põgenemise põhjustest ja soomepoistest. Tuuakse välja, et romaani näol on tegemist Taavi Raudoja isikliku õudusega, mille taustaks on kogu rahva tragöödia ning seega on teos justkui valusate üleelamiste märk. Märgitakse ära, et romaan kujutab veenvalt Eestis inimestele osaks saanud julma tegelikkust, millest Läänes eriti midagi ei teata (Viirlaid 1959). Kaanel kirjas olev tekst on väga oluline, sest see justkui juhatab lugejaid mingeid konkreetseid lugemismudeleid valima. Rootsikeelsele lugejaskonnale esitletakse teost kui tõendit eestlastele osaks saanud terrorist ning kui kannatusromaan ja Taavi isikulugu. Kaudselt aga esitletakse teost ka kui põgenemisromaan, kuna kaanel räägitakse just eestlaste välismaale põgenemisest. Teose kaanel olev tekst aga ei ole osa teose võõrkeelsest retseptsioonist, sest ilmselt on selle sinna valinud autor või kirjastus ning eelkõige on lähtunud sellest, milline kaanetekst võiks rootsikeelset lugejat kõige enam kõnetada. Ülevaade eestlaste põgenemisest viitab selgelt sellele, et on tahetud rõhutada Eesti ja Rootsi vahelisi suhteid. Eestist põgenes tol ajal 65 000–70 000 inimest, kellest rohkem kui kolmandik siirdus just Rootsi (Mägi 1989: 979). Seega on kaanel olev tekst pigem tegur, miks võiks mõjutada teose retseptsiooni.

Rootsikeelsed arvustused ilmusid ajalehtedes ning olid pigem teost tutvustavad kui analüüsivad. Antud töös olen kasutanud kahte artiklit, millest üks on tõlge originaalartiklist ning teine annab ülevaate mitmest rootsikeelsest arvustusest. Ajakirjas Mana tuuakse 1959. aastal lugejate ette Bernt Eklundhi eesti keelde tõlgitud arvustus, mille järgi on teose keskmeks „kõigi rõhutute häda“ (Eklundh 1959: 295), mis viitab **kannatusromaanile**. Teoses kujutatakse „võitlust inimelu kõige algelisemate põhitingimuste eest“ (Eklundh 1959: 295), mis toob esile romaani **võitlusliku aspekti**. Eklundhi järgi on „Ristideta hauad“ „mälestussambaks paindumatule vaimule“ (Eklundh 1959: 295) ning inimvaimu ja inimelu kõige algelisemate põhitingimuste esiletoomine viitab sellele, et tegemist on ka **romaaniga inimeseks olemisest**. Siinkohal ei rõhutata just eestlaste hädasid või kannatusi ega nende võitlusi, vaid tuuakse esile teose üldinimlik aspekt.

Eklundh ütleb, et teoses võitleb väikerahvas „oma inimväärtuse eest diktaatorite leegionide vastu, ilma et ta ebavõrdsele jõudude vahekorrale mõtleks“ (Eklundh 1959: 296). Ilmneb nõukogude võimu terrori rõhutamine ja võitluse puhul tuuakse esile ka selle isamaaline aspekt:

„Soveti terrori ja piinamiste paljastused pole mitte uudiseks, aga nad haaravad hoogsalt jutustuse tõttu. Noored, kes võitlevad isamaa eest, liituvad samaaegselt sügavalt kurbloomiliseks ning jõudu andvaks pildiks. Nii on ükskord olnud ka rahuarmastavas ja ennast hästi tundvas Rootsis, vähesed saavutasid võidu paljude üle palavas usus ja hullumeelses armastuses maa vastu, mida veel ei olnud – aga pidi tulema. /.../“ (Eklundh 1959: 296). Seega tuuakse välja ka teose **poliitiline aspekt** – nõukogude terrori paljastamine Läänele.

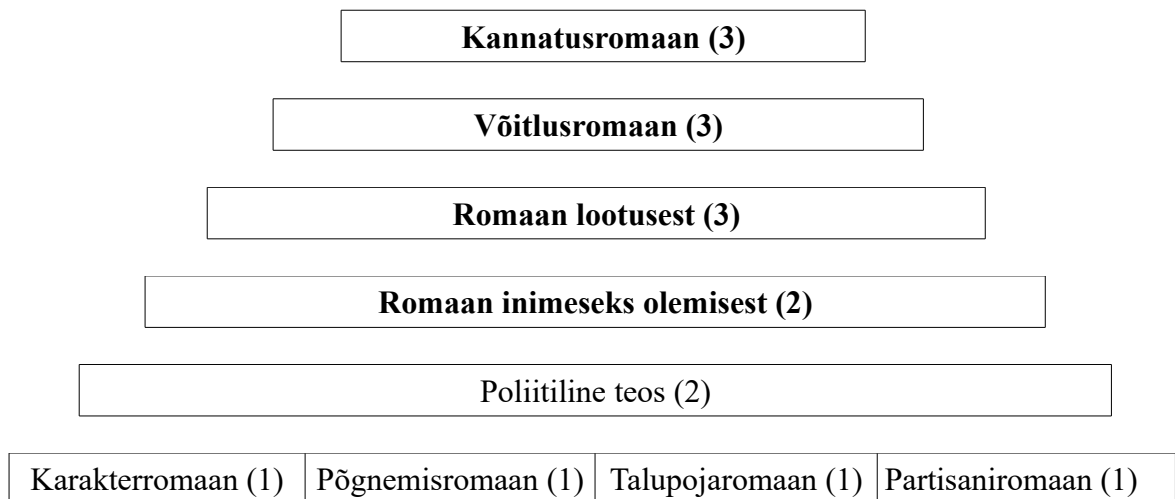
Eklundh mainib veel ära, et teoses jutustatakse ka „tõkestatud väljarändamisest“ (1959: 296), milles ilmneb, et tegemist on ka **põgenemisromaaniga**. Eklundhi tekstis olev lause „Ilma lootmata, et homne päev on heledam, ei jaksaks inimene üldse üle elada“ (1959: 296) toob välja romaanis esile kerkiva **lootuse teema**.

Eklundh leiab, et „Ristideta hauad“ on oma ülevuse, eluläheduse ja rikkaliku ainestiku tõttu olulisel kohal pärastõjajärgsete **partisanielu** kirjeldavate teoste hulgas ka rahvusvahelises mõttes. (Eklundh 1959: 296)

Eesti Päevalehe (1961) 13. märtsi numbris antakse ülevaade teose vastuvõtust rootslaste seas. S. Mårtensson toob ajalehes Sydsvenska Dagbladet välja, et Viirlaid kujutab teoses mitmesuguseid karaktereid ning talude kirjeldustes sisaldub midagi „klassikalise talupojaromaani meeleolust“ (Rootsi arvustus 1961). Siin ilmnevad lugemismudelitena **karakter- ja talupojaromaan**. E. Asklund märgib ajalehes St. Tidningen, et teos peegeldab üksikasjalikult Eesti õnnetut saatust ja on justkui monument vabaduse eest võidelnutele (Rootsi arvustus 1961), mis viitab teose **vabadusvõitluslikule** küljele ning Eesti kui riigi rõhutamine toob välja **poliitilise aspekti**. G. Attrops toob ajalehes Svenska Dagbladet ilmunud artiklis välja, et romaan on väga süнге ning vanglastseenid on kohutavad. Samuti rõhutab ta seda, kuidas mõned tegelased peavad raskes olukorras vastu

ka siis, kui lootus sureb, kuid teised vajuvad murede ja kannatuste kuhjumisel tekkiva närvisurve all kokku (Rootsi arvustus 1961). Seega näeb Attrops teoses eelkõige **kannatusi** ja **lootust** või selle puudumist. Samas võib tema järgi teost vaadelda ka kui romaani **inimeseks olemisest**. E. R. Gummerus kirjutab ajalehes Perspektiv, et romaan räägib eesti rahva kannatustest ja lootusetust võitlusest oma vabaduse eest (Rootsi arvustus 1961) ning lugemismudelitena ilmnevad **võitlus- ja kannatusromaan** ning romaan **lootusest**.

„Ristideta haudade“ rootsikeelse tõlke retseptsiooni käsitlevates tekstides on domineerivateks lugemismudeliteks kannatus- ja võitlusromaan ning romaan lootusest, kuid vaatenurgad on erinevad. Bernt Eklundh näeb teoses eelkõige kõikide kannatajate kannatusi, Asklund ja Gummerus eesti rahva omasid, Attrops aga vaid tegelaste kannatusi. Kui Asklund leiab, et romaan on monument vabadusvõitlejatele ja ka Gummeruse järgi võitleb rahvas oma vabaduse eest, siis Eklundh peab võitluse all eelkõige silmas seda, et inimesed võitlevad oma olemasolu ja kõige algelisemate põhitingimuste eest. Ilmneb ka, et teos räägib inimvaimust ja inimeseks olemisest ning samuti tuuakse välja teose poliitiline külg. Need lugemismudelid võib liigitada pigem kollektiivsete alla ning ülejäänud on pigem individuaalsed.



**Joonis 3.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid rootsikeelses retseptsioonis.

Teose kaanel rõhutati kõige enam eestlaste põgenemist, kannatusi ja Taavi isiklikku õudust ning seda, et teos on tõend Nõukogude okupatsiooni kuritegudest. Rootsikeelsetes

arvustustes on neist kõige olulisem lugemismudel kannatusromaan, kuid eelkõige vaadeldakse teost üldinimlikust vaatepunktist lähtudes. Taavi isikuloole ja põgenemistele aga ei pöörata rootsikeelses retseptioonis eriti tähelepanu, mistõttu võib öelda, et rootsi arvustajad ei ole lasknud teose kaanel olevast tekstist endid eriti mõjutada.

### **3.1.3.2. PRANTSUSKEELNE RETSEPTSIOON – TÕEND KOMMUNISMI KURITEGUDEST**

„Ristideta hauad“ ilmus prantsuse keeles 1962. aastal ja prantsuse arvustus on andnud nii Euroopas kui ka Kanadas teosele positiivse ja isegi ülistava hinnangu (Ney 1963: 67). Arvustused ilmusid nii Prantsusmaal kui ka Kanadas mitmesugustes ajalehtedes ning eestikeelsele lugejale antakse põhjalik ülevaade teose prantsuskeelsest retseptioonist Rootsisis ilmuva Eesti Päevalehe vahendusel. Töös olen lähtunud kolmest pikemast ja kokkuvõtlikust prantsuse retseptiooni tutvustavast artiklist, milles aga tuuakse välja ülevaade kümnest prantsuse arvustusest. G. Ney kirjutab Tulimulla 1963. aasta esimeses numbris, et „Ristideta hauad“ on avanud eesti uuemale kirjandusele „akna ühe suurrahva keelde“. Ta toob välja, et prantsuskeelses versioonis on kasutatud autori kärpeid ning samuti sisaldab prantsuskeelne väljaanne mõningaid osasid autori originaalkäsikirjast, mis eestikeelses teoses välja jäeti (nt metsavendade kätte sattunud miilitsa julm karistamine). (Ney 1963: 66)

Romaani tõlkisid prantsuse keelde Aario Marist ja prantslane Noel Drouzy. Teosele kirjutatud eessõnas annab Artur Adson lühiülevaate Eesti ajaloost ja vabadusvõitlusest, eesti kirjandusest ning ka Arved Viirlaiust („Ristideta hauad“ ilmus 1962). Samuti annab Adson ülevaate okupatsioonidest ja küüditamistest, eesti metsavendade võitlusest ja ka 1944. aasta põgenemisest (Ney 1963: 66). Tõlke ümbrispaberile on trükitud:

„Igal ajal on omad suured prohvetlikud raamatud. „Ristideta hauad“ asetuvad teose järele „Ka sinule löövad kellad“. See pole enam Hispaania sõda, vaid ühe väikese rahva, Eesti, vastupanuliikumine vene okupatsioonile.“ („Ristideta hauad“ ilmus 1962)

Sellega on Viirlaiu teos prantslaste seas seatud Ernest Hemingway kõrvale. Ümbrispaberil on ära toodud lühike sisukokkuvõte, millega juhitakse tähelepanu Eesti saatusele ja samuti on seal autori foto koos lühikese elulookirjeldusega („Ristideta hauad“ ilmus 1962). Siit järeldeb, et kõige rohkem on tahetud prantsuse lugejat suunata teost lugema kui ajaloodokumenti ning vabaduvõitluslikku romaani. Eesti saatuse rõhutamine viitab poliitilisele lugemismudelile. Ei räägita mitte ainult rahva kannatustest, vaid just Eesti riigist, millega tahetakse juhtida Prantsusmaa tähelepanu Eestis toimuvale. Küüditamistest rääkimine viitab kannatusromaanile ning esile on tõstetud ka see, et teos räägib põgenemisest ja metsavendadest.

Pariisi kirjanduslikus nädalalehes Nouvelles Litteraires ilmus 1962. aasta 12. juulil arvustus „Ristideta haudadele“, milles võrreldakse teost vene jõgiromaanidega, rõhutatakse sündmustiku kiiret kulgu ning tuuakse välja, et tegelaste psühholoogiale erilist rõhku ei panda. Romaanis räägitakse „hirmsatest kannatustest Eesti ajaloos“ ning tegemist on kommunismivastase teosega. Arvustuses kirjeldatakse ka seda, kuidas eesti mehed läksid vabatahtlikena soome armeesse, et mitte astuda saksa sõjaväkke ja et „näidata välja oma sallimatust Hitleri fašismi vastu“. Seejärel tuuakse välja, et kui mehed Soomest tagasi tulid, võtsid neid vastu venelastest „vabastajad“, kes süüdistasid neid koostöös sakslastega. Neile said osaks ülekuulamised, piinamised ja vangistamine. Rõhutatakse, et „teos tahab olla süüdistusakt Stalini kuritegude vastu“ (Häid arvustusi Viirlaiu romaanile 1962). Kuna tuuakse välja, et tegemist on kommunismivastase teosega ning süüdistusaktiga Stalini kuritegude vastu, võib öelda, et tugevalt rõhutatakse **poliitilist lugemismudelt**. Samas ilmneb, et teost võib lugeda ka kui **ajaloodokumenti** ja kui **kannatusromaan**.

Kanada ajalehes Le Denit ilmus 1962. aasta 28. juunil arvustus, milles tuuakse taaskord välja võrdlus Ernest Hemingway teosega „Ka sinule löövad kellad“ („Kellele lüüakse hingekella“). Leitakse, et mõlemad teosed on suured ja võimsad inimsuse epopöad. Teost nimetatakse „vabadushümniks“, mille „olulisim teene on ületada loo jutustamine ja tõusta inimliku süüme rasket teed pidi üldsuseni“. Samuti tuuakse välja, et teos pole biograafiline, kuid esitatud sündmused ja faktid on tõesed (Häid arvustusi Viirlaiu romaanile 1962). Seega ilmneb, et tegemist on eelkõige **romaaniga inimeseks olemisest** ja tõepärasuse rõhutamine viitab **ajaloodokumendile**. Väljend „tõusta inimliku süüme rasket teed pidi

üldsuseni“ viitab lisaks inimeseks olemisele ka **poliitilisele lugemismudelile** – tehakse maailmale teatavaks eestlastele osaks saanud terror. „Vabadushümn“ aga toob esile teose **vabadusvõitlusliku** aspekti.

Pariisi katoliiklikus ajalehes La croix ilmus 1962. aastal Lucien Guissardi arvustus, milles ta käsitleb muu seas ka Viirlaiu „Ristideta hauadasid“. Ta toob välja, et teos räägib Eesti kurvast saatusest ning ütleb, et Eestit ei tunta, sest see on „hiiglasliku Nõukogude Venemaa poolt alla neelatud“. Teoses avastab prantsuse lugeja Eesti ning tutvub sealsete inimeste reaalse elu, kombestiku, looduse ja põlluharijate lihtsa eluga, mis on palju tõelisem „eksootilisuse pettepiltidest“ (Häid arvustusi Viirlaiu raamatule 1962). Seega on „Ristideta hauad“ Eestit ja eestlaste elu tutvustav romaan, kuid siinkohal ei panda rõhku poliitilisele küljele, mistõttu on tegemist **olustiku-** ja **loodusromaaniga**. Gussard toob ka välja, et romaanis jutustatakse salajaste võitlejate vastupanust nõukogude okupatsioonile. Kesksseteks tegelasteks on Taavi Raudoja, tema perekond ja sõbrad ning metsades „maasse kaevunud partisanid“. Kuigi teos jutustab ühe inimese kannatustest, on see siiski kogu rahva kannatus (Häid arvustusi Viirlaiu raamatule 1962). Lugemismudeliteks on seega veel **võitlus-** ja **kannatusromaan, Taavi isikulugu ning partisaniromaan**. Võitlus just nimelt Nõukogude okupatsiooni vastu aga toob esile teose **poliitilise tähendustasandi**.

Rene-Louis Doyon kirjutab 1962. aastal Pariisi ajalehes Iq Paris rubriigis „Nädala romaan“, et „Ristideta hauad“ „informeerib neid inimesi, kes on passiivselt läbi teinud valusa okupatsiooni ja kes ei tea, mis on sangarlik vastupanu“. Romaani kangelased otsustavad lõpuks okupatsioonivõimude kuritegude tõttu „valida sangarliku vabaduse tee“ ning maapakku suunduda (Häid arvustusi Viirlaiu raamatule 1962). Sellest ilmneb, et teos on suunatud eelkõige neile, kes on ise okupatsioonivõimu all pidanud elama. Doyon rõhutab väljendiga „sangarlik vastupanu“, et teost võib lugeda kui **kangelas-** ja **võitlusromaan**i. Maapakku siirdumise mainimine viitab **põgenemisromaanile** ning väljend „valus okupatsioon“ **kannatusromaanile**. „Okupatsioonivõimude kuriteod“ toovad esile teose **poliitilise** külje, sest on justkui tõend nende kuritegude sooritamisest. Samas mainib Doyon veel, et autor on ka ise neid kannatusi kogenud (Häid arvustusi Viirlaiu raamatule 1962), mis toob välja romaani **autobiograafilise** külje. Doyon ütleb, et romaanis kirjeldatakse jõuliselt elu Eestis ning talupojad ja „metsas redutajad“ tunduvad

sümpaatsed (Häid arvustusi Viirlaiu raamatule 1962). Kuna mainitakse Eesti elu kirjeldusi, siis on tegemist ka **olustikuromaaniga** ning talupoegade ja metsas redutajate mainimine toob välja, et tegemist on ka **talupojaromaaniga** ja looga **metsavendadest**.

Teose **poliitilist missiooni** rõhutavad Henri d'Amfreville perioodikas Combat (1962) ja J. E. Zernecke perioodikas Exil et Liberte (1962). Zernecke märgib, et oma õiglust taotleva raamatu kaudu mõistab Arved Viirlaid hukka kümnete miljonite kommunismi poolt rõhutatud inimeste kannatused ning „tõstab oma sule kui mõõga“, et kaitsta seda, mida on veel võimalik päästa. (Ney 1963: 67)

1963. aastal ilmus Prantsuse kirjanduse nädalalehes Leo Figaro Litteraire arvustus „Ristideta haudadele“, milles öeldakse, et romaan kujutab „Balti ranna väikerahva rahvuslikku kurbmängu – kannatusi, vastuhakku ja lootust“. Tuuakse välja, et „lugeja alistub nagu maagi väel ühe maa hirmsate kannatuste ja õnnetuste survele ja tunnetab sama koledalt selle maa õnnetust kui tema julged elanikud.“ (Üks vapustav 1963). Seega ilmneb, et „Ristideta hauad“ on romaan **lootusest, kannatustest ja võitlusest**. Peategelast Taavit iseloomustatakse kui kannatavat, armastavat ja vihkavat vastupanumeest, kelle kaasmärtriiks on tema naine Ilme. Mainitakse ära, et teos sisaldab tunnistust sellel maal toimuvast (Üks vapustav 1963). Sellest lähtudes võiks teost lugeda kui Taavi **isikulugu** ja tõendit eestlastele osaks saanud kannatustest ning viimase võib liigitada **poliitilise lugemismudeli** alla.

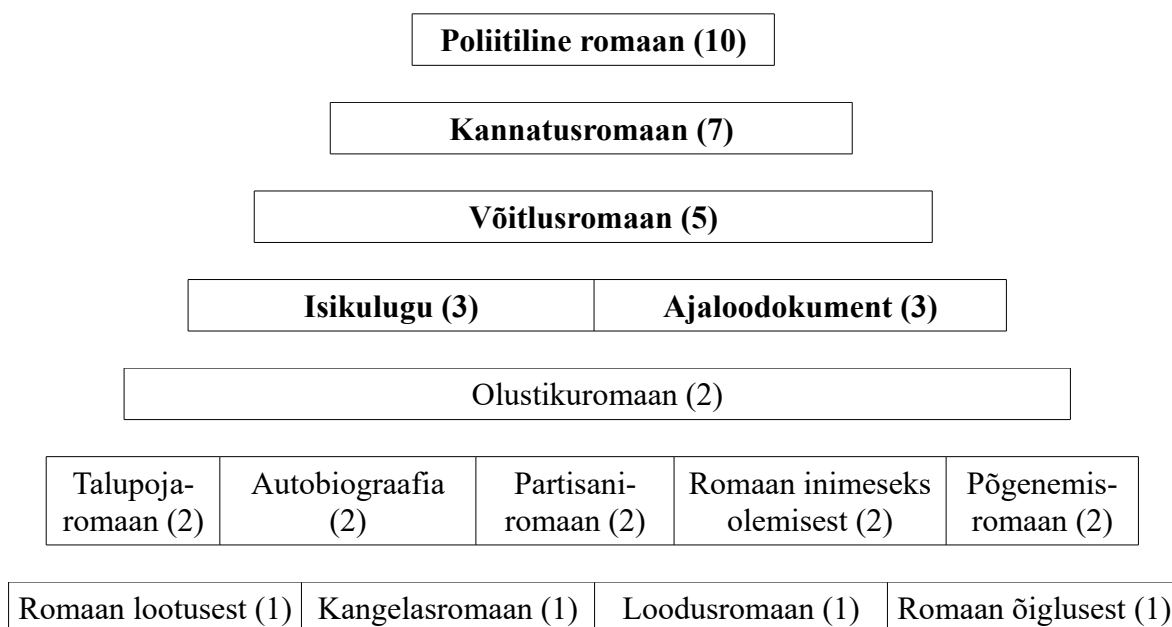
1963. aastal kirjutati Prantsuse veerandaasta žurnalis L.Amitie par la Plume „Ristideta haudade“ kohta, et tegemist on erakordse teosega, mida on „õigusega nimetatud ajajärku iseloomustavaks suureks prohvetlikuks raamatuks“. Tuuakse välja, et kui Hemingway püstitas oma teosega küsimuse „Kellele löövad kellad?“, siis Viirlaid vastab sellele Taavi Raudoja kaudu, „kes teatab vabale maailmale, milline oli tema ja ta perekonna martüürium ja milline on martüürium, mis kestab tema Eesti kodumaal ja milline oht võib haarata kogu maailma.“ (Üks vapustav 1963). Sõna „martüürium“ toob lugemismudelina välja **kannatusromaan**i ja „teade vabale maailmale“ viitab teose **poliitilisele aspektile**. Samuti võib teost lugeda ka kui Taavi **isikulugu**.

1963. aastal ilmus Prantsuse päevalehes Figaro arvustus pealkirjaga „Üks vapustav raamat Eesti tragöödiast“, milles rõhutatakse, et „Ristideta hausd“ kujutab tõsielulisi sündmusi ja kuigi tegelaste nimed on välja mõeldud, on neile osaks saanud kannatused tõsielulised. (Üks vapustav 1963). Seega ilmnevad lugemismudelitena **kannatusromaan** ja **ajaloodokument**. Veel tuuakse artiklis välja, et romaan räägib balti rahvastele osaks saanud ülekohtust: „Ülekohus, mis tehti balti rahvastele, elustub siin korraga uuesti stalinismi ja sovjetide imperialismi koleduslikus julmuses.“ (Üks vapustav 1963). Siinkohal ilmneb, et kõige enam rõhutatakse **poliitilist lugemismudelit** – teos on kui tõend stalinismi poolt tekitatud koledustest ja ülekohtust. Artiklis tuuakse välja, et kui ajalugu on sundinud ühe rahva vaikima, siis püüavad põgenikud oma kaebused võõrsil kuuldavaks teha. „Mõnedel neist õnnestub läbi murda ükskõiksuse müür nende juures, kes on säilitanud isamaa. Teised, vähemsoodustatud, kisendavad oma õnnetuse kõrbesse...“ Teos võiks huvi ja mõtteainet pakkuda neile, kelle jaoks on sõna „õiglus“ säilitanud oma „mõtte ja suuruse.“ (Üks vapustav 1963). Sõna põgenikud viitab teosele kui **põgenemisromaanile** ning õigluse mõtte ja suuruse rõhutamine näitab, et teost võib lugeda ka kui **romaan** **õiglusest**.

Pariisi ajalehes Iq Paris (1963) kirjutab lehe peatoimetaja Henri de Montfort, et „Ristideta hauad“ on üks kaasaja väga väärtuslik raamat ning maailmakirjanduses paigutab ta selle samale astmele prantsuse kirjaniku Bernanose teosega „Suured kalmistud kuu all“ ja Hemingway raamatuga „Kellele löövad kellad“. Montfort toob välja, et Eesti on kõrgelt arenenud väike riik Soome lahe kaldal, mille Nõukogude Venemaa 1940. aastal lihtsalt vallutas ja eraldas muust maailmast „kahekordse raudeesriide abil“. See aga tõi kaasa talupoegliku rahva võitluse oma vabaduse ja õiguste eest. Ebavõrdsete jõudude tõttu vastuhakkajad ja nende abistajad aga hävitati. Ka Viirlaid ise on selle võitluse sõdur, mida ta kirjeldanud on (Üks vapustav 1963). Sellest lähtudes võib teost lugeda kui **autobiograafiat** ja **võitlusromaan** ning „talupoegliku rahva“ mainimine viitab **talupojaromaanile**. Montfort ütleb: „Küsimus iga nii paljude koleduste ja ülekohtu lugeja: kuidas on sellised asjad võimalikud?“ (Üks vapustav 1963) ning selles lauses ilmneb tähendustasandina **kannatusromaan**. Samas võib selles näha ka inimeste või maailma südametunnistuse äratamist, milles ilmneb teoe **poliitilise aspekti** rõhutamine ning lugemismudelina ilmneb ka **romaan inimeseks olemisest**. Nõukogude okupatsiooni 1940.

aastal teoses ei kajastata, kuid kuna arvustaja on seda pidanud mainimisväärseks, siis vaatleb ta teost eelkõige kui poliitilist romaani.

Prantsuskeelset retseptsiooni käsitlevates tekstides on domineerivateks lugemismudeliteks **poliitiline teos, kannatus- ja võitlusromaan, Taavi isikulugu ning ajaloodokument**, mis kõik on pigem kollektiivsed lugemismudelid. Ülejäänud lugemismudelid aga on jäänud tagaplaanile ning on pigem individuaalsed.



**Joonis 4.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid prantsuskeelses retseptsioonis.

„Ristideta haudasid“ prantsuskeelsele lugejale tutvustavates tekstides rõhutati kõige enam teose ajaloolist ja poliitilist aspekti. Samuti toodi välja, et teost võib lugeda kui võitlus-, kannatus- või põgenemisromaanini ning romaani metsavendadest. Prantsuskeelses retseptsioonis domineerib samuti poliitiline lugemismudel – teos on justkui tõend kommunismi kuritegude kohta ning teateks või hoiatuseks vabale maailmale. Leitakse, et romaan võitleb kommunismi vastu ja õigluse eest ning üritab kaitsta seda, mida veel saab. Palju rõhutatakse ka võitlusromaanini ja kannatusromaanini, kuid põgenemisromaan ja romaan metsavendadest jäävad prantsuse retseptsioonis pigem tagaplaanile.

### 3.1.3.3. VENEKEELNE RETSEPTSIOON – VIHAROMAAN

„Ristideta haudade“ venekeelse retseptsiooni puhul olen lähtunud vaid ühest artiklist, sest tol ajal polnud veel teost vene keelde tõlgitud, mistõttu ei leidu ka arvustusi ning see ainus arvustus on ka võimalik vaid arvustaja eesti keele oskuse tõttu. Nimelt kirjutas eesti keelt hästi valdav venelanna Tamara Petrovskaja 1963. aastal New Yorgi päevalehe Novoje Russkoje Slovo kirjanduse ja kunsti väljaandes artikli pealkirjaga „Uusi raamatuid Eesti Majas“, kus käsitleb ka Viirlaiu „Ristideta haudasid“. Petrovskaja toob välja, et romaanis kujutatakse tõetruult partisanisõda Eestis, mis algas pärast maa okupeerimist venelaste poolt 1940. aastal ja lõppes alles 1950. aastatel. Ta leiab, et Viirlaid on kommunismivastane poliitiline kirjanik ja tema teoseid („Ristideta hauad“; „Vaim ja ahelad“) on raske lugeda hoolimata lihtsast keelest, sest teostes ilmneb Viirlaiu viha kommunistide ja üleüldse venelaste vastu ning see viha ei vähene hetkekski justkui polekski venelastes midagi inimlikku. Vaatamata „vihavalangutele“ peab Petrovskaja teost aga kasulikuks, sest see tutvustab maailmale väikerahvaste probleeme, kes peavad vähemuses olles oma vabaduse eest kangelaslikku võitlust (Eesti kirjandust 1963: 198). Siit ilmneb, et teost võib lugeda kui **partisani- ja sõjaromaani** ja kui **võitlusromaan**, samuti ka kui **kangelaslugu**. **Poliitiline lugemismudel** ilmneb kahest vaatevinklist-viharomaanina ja maailmale eestlaste probleeme tutvustava teosena.

|  |
|--|
| <b>Poliitiline romaan (Viharomaan)</b> |
|--|

|                        |                      |                   |                     |
|------------------------|----------------------|-------------------|---------------------|
| <b>Partisaniromaan</b> | <b>Võitlusromaan</b> | <b>Sõjaromaan</b> | <b>Kangelaslugu</b> |
|------------------------|----------------------|-------------------|---------------------|

**Joonis 5.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid venekeelses retseptsioonis.

Petrovskaja artikkel on tutvustav, mistõttu on tema eesmärk esitleda pigem kollektiivseid tähendustasandeid. Kuna ta on USA-s elav eestivenelanna, siis võib öelda, et tema arvustuse põhjal loodud lugemismudelite hierarhia esindab Lääneriikides elavate venelaste arvamust ning tema järgi on teos eelkõige poliitiline (viha)romaan.

### 3.1.3.4. SOOMEKEELNE RETSEPTSIOON – UUDISRAPORT METSAVENDLUSEST

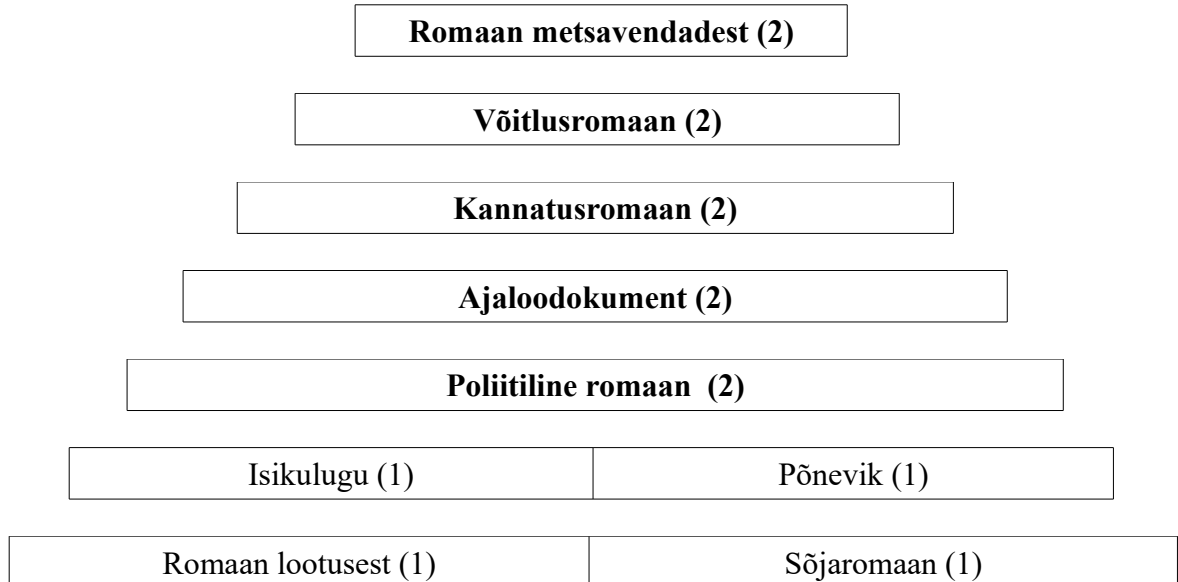
„Ristideta hauad“ tõlgiti soome keelde 1968. aastal ning kordustrukid ilmusid 1977. ja 1979. aastal (Eesti kirjanike 2000: 670), kuid seda arvesse võttes on arvustusi vähe ilmunud või siis lihtsalt puudub kõikide arvustuste kohta info. Oma töös lähtun ühest artiklist, milles käsitletakse kaht arvustust.

Teose avaldamisega samal aastal ilmus ajalehe Helsingin Sanomat kultuurileheküljel Tuuli Reijoneni arvustus, milles ta ütleb, et romaan on üldiselt positiivseid hinnanguid pälvinud ning on üks pagulaskirjanduse silmapaistvamaid teoseid. Reijoneni huvitab eelkõige küsimus, mis on see, mis on teose „maailma teadvusse“ viinud ning kirjastajaid, arvustajaid ja lugejaid kõnetada suutnud? Tema peab põhjuseks tõsielulistel sündmustel põhineva romaani dokumentaalset väärtust ja rahulikku jutustusviisi. Ta toob välja, et teos räägib eesti rahva käekäigust aastatel 1941–1944 nii Vene kui Saksa okupatsiooni ajal (Kiitust 1968). Siinkohal aga eksib arvustaja aastaarvudega. Nimelt leiavad sündmused „Ristideta haudades“ aset aastatel 1944–1946 ja seega räägib teos vaid Vene okupatsioonist. Siinkohal ilmneb, et teost võib lugeda kui **ajaloodokumenti** ja sõnapaar „Vene okupatsioon“ viitab **poliitilisele lugemismudelile**. Reijonen toob välja, et teose peategelaseks on Taavi, kes pöördub tagasi Eestisse, et võidelda kodumaa iseseisvus eest, misjärel aga siirdutakse hoopis metsadesse jätkates vastupanu metsavendadena. Metsavendi aga kiusatakse nõukogude võimuorganite poolt taga. Taavi ja tema naise ning laste saatus on võimas eepos, mis esindab kogu väikese rahva sõjaaegset kannatuslugu. Reijonen leiab, et teose teema iseenesest ei ole võimeline lugejaid innustama, sest sõjakirjandust on rohkesti saada ka enda kogemuste põhjal (Kiitust 1968). Seega võib Reijoneni järgi seda teost lugeda ka kui **kannatus-ja võitlusromaan**, Taavi **isikulugu** ning **teost metsavendadest**. Sõjakirjanduse mainimine viitab sellele, et Reijonen näeb teost ka kui **sõjaromaani**.

Juhani Kortessalmi kirjutab, et romaanis kujutatakse Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eesti „lootusetut võitlust iseseisvuse eest“ („Ristideta hauad“ ja Soome 1969). Siinkohal saab välja tuua, et romaan räägib **lootusest** ja **võitlusest**. Kortessalmi järgi on teose peategelasteks nn metsavennad – Eesti metsadesse ja soodesse kogunenud võitlejad.

Metsavennad uskusid õiglusse ja vaba maailma abisse ning surseski uskusid nad, et lõpuks peab õiglus võitma („Ristideta hauad“ ja Soome 1969). Seega võib romaani lugeda ka kui lugu **metsavendadest**. „Ristideta hauad“ sisaldab peale dokumentaalse materjali ka ohtralt põnevust. Võitlejad seikleavad kaootilises olukorras, kus neile saavad osaks arreteerimised ja piinamised, nad peavad endid peitma, satuvad kokku äraandjatega ning nende järele luurab NKVD. Vaid lihtne teadmine võis paljudele maksta elu. Romaan on „vapustav koputus lääne maailma südametunnistusele“. Soome lugejaskonnale on see ka lisaks veel „uudisraport“ Eesti sissiliikumisest, millest Soomes vähe teatakse („Ristideta hauad“ ja Soome 1969). Seega võib lugemismudelitena veel välja tuua **põnevik**, **ajaloodokumendi**, **kannatusromaan** ja samuti rõhutab Kortessalmi ka **poliitilist mudelit** – teos räägib Nõukogude Liidu okupatsioonist ja on koputus Lääne südametunnistusele.

Soomekeelset retseptsiooni käsitlevates tekstides on korduvateks lugemismudeliteks ajaloodokument, lugu metsavendadest, võitlus- ja kannatusromaan ning ilmneb ka teose poliitiline tähendus. Neid lugemismudeleid võib soomekeelse lugejaskonna seas pigem kollektiivseteks pidada ning ülejäänuid individuaalseteks.



**Joonis 6.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid soomekeelses retseptsioonis.

Seega rõhutatakse soomekeelse retseptsiooni puhul kõige enam seda, et tegemist on romaaniga metsavendlusest, võitlus- ja kannatusromaaniga ning samuti poliitilise teosega. Kannatajateks on kas siis Eesti rahvas või NKVD poolt tagakiusatud metsavennad. Pärast

„Ristideta haudade“ soomekeelse tõlke teist ja kolmandat trükki ilmunud arvustuste kohta info puudub. On võimalik, et teost hiljem enam ei arvustatudki, kuid kordustrükkide ilmumisest võib järeldada, et teos võeti soomekeelse lugejaskonna seas siiski hästi vastu.

### **3.1.3.5. INGLISKEELNE RETSEPTSIOON – ROMAAN INIMESTE KANNATUSTEST**

„Ristideta haudade“ ingliskeelne tõlge ilmus 1972. aastal Kanadas. Teose ümbrispaberil rõhutatakse Taavi perekonnalugu ning räägitakse lühidalt Viirlaiust ning romaani alguses antakse lühiülevaade eestlaste ajaloost. Tutvustatakse eestlasi kui soomeugri rahvast, kes asusid Läänemere äärde elama rohkem kui 4000 aastat tagasi. Seejärel räägitakse muistsest vabadusvõitlusest ja sakslaste võimu all elamisest kuni Esimese maailmasõjani, mil saavutati iseseisvus. Seejärel antakse ülevaade Saksa ja Vene okupatsioonist, põgenemistest Soome ja astumist Soome armeesse, et mitte alluda natsi ega nõukogude režiimile. 1944. aastal läksid paljud soomepoisid tagasi Eestisse, et võidelda Nõukogude vägede vastu, kuid paari kuu pärast olid pea pooled neist surnud (Viirlaid 1972: 3). Ehk siis üritatakse ingliskeelsele lugeja jaoks esile tõsta teost kui ajaloodokumenti ja Taavi isikulugu.

Teosele on kirjutatud kaks eessõna, millest ühe kirjutas Ernst Jaakson, kes toob välja, et eestlased on sajandeid oma vabaduse eest võidelnud ning et Nõukogude Liit okupeeris Eesti täiesti illegaalselt igasugu lepinguid ja rahvusvahelisi seadusi eirates. „Ristideta haudades“ räägitakse inimeste hirmust ja kannatustest, mida nõukogude režiim neile põhjustanud on ning millest Lääs pole kuulnud. Kõige selle tagajärjel on paljud eestlased põgenenud laia maailma, paljud on kaotanud elu põgenemise käigus või Nõukogude armeest eemale hoides ning nende kehad puhkavad ilma nimedeta ristide all. Teose kaudu üritatakse edasi anda nõukogude võimu küüsi langenud inimeste tundeid ja kogemusi ning seeläbi maailmale näidata tõde (Jaakson 1972). Selles eessõnas esitletakse teost kui kannatus- ja põgenemisromaani ning kui tõendit või süüdistusakti nõukogude võimu kuritegudest, mida võib võtta poliitilise mudelina. Need teost tutvustavad tekstid üritavad juhtida ingliskeelset lugejat lugema teost kui poliitilist ja ajaloolist romaani, kui

kannatuslugu ning kui Taavi ja tema pere eluromaani. Need tekstid võivad retseptsiooni mõjutada, kuid kuna need on eestlaste endi kirjutatud, siis ei kuulu need ingliskeelse retseptsiooni alla.

John G. Diefenbakeri eessõna aga võib lugeda ingliskeelse vastuvõtu alla. Ta toob välja, et teoses kirjeldatakse dramaatiliselt ühe inimgrupi kannatusi, kes aga omakorda esindavad miljoneid inimesi, kes ikka veel elavad kommunistliku diktatuuri tingimustes. Teos on meeldetuletaja, et vabadus sureb, kui inimesed hakkavad seda iseenesest mõistetavana võtma. Ja ikka on maailmas palju neid, kes võtavad iseenesest mõistetavana õigust kõneleda, õigust teenida ja õigust iga päev tööle minna ilma hirmuta, et keegi võiks nad seadusevastaselt vangistada. On palju neid, kelle jaoks on iseenesest mõistetavad kõik vabadusega kaasnevad hindamatud privileegid, kuid nad on nende suhtes hoolimatud. Viirlaid rõhutab igaühe vajadust mitte ainult sõnadega vaid ka tegudega üles näidata tänulikkust vabaduse eest ja kindlameeldust selle kaitsmise eest (Diefenbaker 1972). Ilmneb, et ühest küljest on tegemist kommunistliku režiimi tõttu kannatavate inimestega, mis viitab **kannatusromaanile**, kuid kommunismi mainimine toob esile ka teose **poliitilise aspekti**. Teisest küljest on teos aga meeldetuletaja, mis paneb mõtlema vabaduste ja õiguste üle ning selle võib paigutada **inimeseks olemise** lugemismudeli alla.

Põhjalikumalt analüüsib „Ristideta haudasid“ Emma S. Richards ajakirjas Journal of Baltic Studies. Ta toob välja, et romaan on pigem **ajaloodokument** kui väljamõeldis. Teos jutustab vastupanuliikumisest Eestis pärast seda, kui Nõukogude Liit selle 1944 aasta jaanuaris okupeeris. Osa Soome armee koosseisus võidelnud eesti vabatahtlikest pöördusid tagasi kodumaale 1944 aastal ja lugu räägibki nendest vabatahtlikest või siis ka „bandiitidest“. Tegelasteks on Taavi Raudoja, tema naine ning sõbrad, kellega koos ta Soomes võitles. (Richards 1973: 148). Seega võib teost lugeda kui Taavi **isikulugu, romaani vabatahtlikest/„bandiitidest“** ning sõna „vastupanuliikumine“ viitab **võitlusromaanile**. Richardsi järgi kujutatakse teoses ka NKVD poolt sooritatud kuritegusid:

„Lugu sisaldab terroriepisoode ja raskusi peidus oldud kuude jooksul, jälitamist, vangistust ja peaaegu lõplikku hävitamist NKVD poolt. /.../ Autor on ise nendes sündmustes osaline

olnud. Ta näitab graafiliselt, kuidas hävitamisvõrk algab ja pidurdamatult laieneb Hiie ümbruse kogukonnas.“ (Richards 1972: 148)

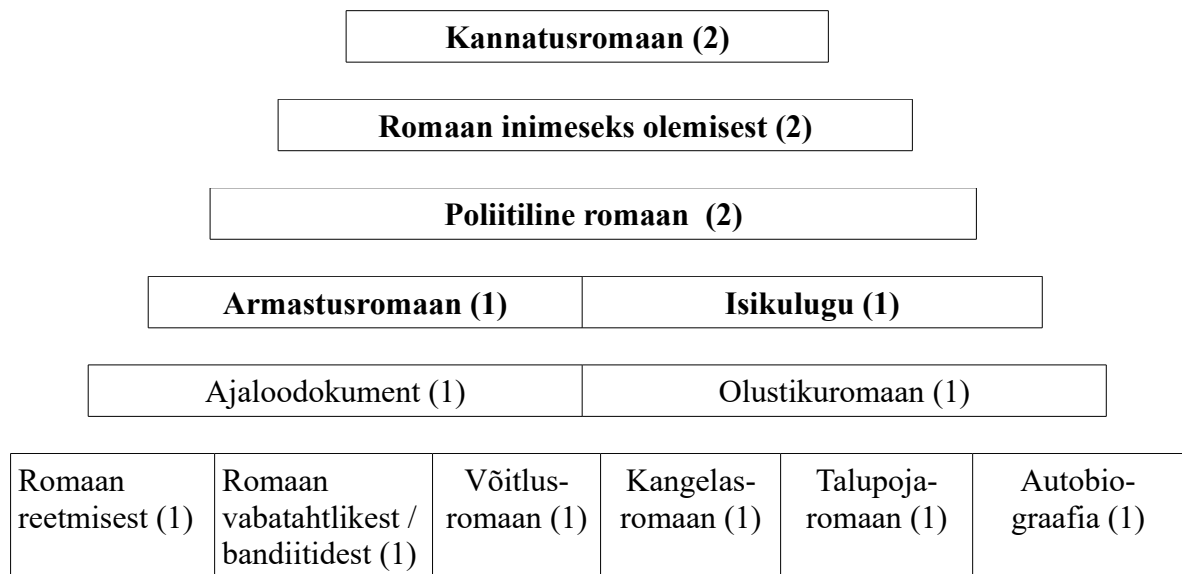
Siinkohal ilmnevad lugemismudelitena **kannatusromaan**, **autobiograafia** ja **poliitiline tähendustasand** - teos on kui tunnistus Nõukogude võimuorganite kuritegevusest. Samuti rõhutab Richards teose poliitilist aspekti tuues välja, et autori jaoks on kirjutamine vähem olulisem kui paljastada maailmale oma rahva kangelaslikke võitlusi aastal 1944. See on teos, kus kangelased on teadlikud oma katsumuste mõttetusest, kuid on sellest hoolimata valmis minema surma. Teos räägib tugevas valus vastu pidavast inimvaimust (Richards 1973:154). Sõna „kangelased“ korduv kasutamine viitab sellele, et teost võib lugeda kui **kangelasromaan**i. Inimvaimu rõhutamine viitab „Ristideta haudadele“ kui romaanile **inimeseks olemisest**.

Richards toob välja, et teoses on kesksel kohal talupoegade enesekaitse sissetungijate eest. Kohalikke tavasid ja harjumusi kirjeldatakse väga täpselt ning detailidele keskendumine loob tõetruu atmosfääri. Teos pretendeerib mingit liiki sotsiaalsele dokumendile (Richards 1973: 149). Selle põhjal võiks teost vaadelda kui **olustiku-** ja **talupojaromaani**. Richards leiab, et Hiie talu kogukonnas on fookuses keelatud armusuhe Taavi ja Marta Laane vahel. Ta räägib pikemalt ka sellest, kuidas Marta reedab Taavi ning kuidas naine on vastutav Taavi perekonna vangistamises (Richards 1973: 149). Seega rõhutab Richards seda, et tegemist on romaaniga **reetmisest** ja ka **armastusromaaniga**. Ta analüüsib pikemalt ka Marta karakterit, kuid siinkohal ei pea ta teost karakterromaaniks, vaid toob just välja selle, et tegelased ei ole lõpuni arendatud:

„/.../ Pilt Marta karakterist ei ole täielikult veenev. Tema motiivid on ebaselged, tema armastuse olemus ja julma käitumise põhjused on üknes vihjamisi välja toodud./.../. Ühel hetkel näidatakse teda kui halba naist, kes on juhitud oma füüsilisest kirest; teisel hetkel näidatakse teda kui kedagi, kes on valmis Taavit päästma ka iseennast ohtu asetades /.../ “ (Richards 1972: 149-150)

Ingliskeelses retseptioonis on korduvateks lugemismudeliks **kannatusromaan** ja **poliitiline teos**, kuid korduvaks tähendustasandiks võib pidada ka **romaan**i **inimeseks olemisest**. Kui Richards rõhutab otseselt inimvaimu, siis Diefenbaker vaatlebki romaan

üldinimlikust vaatekohast ning rõhutab inimest, tema õigusi ja vabadusi. Kuna teosest kõnelevaid tekste on vaid kaks, siis ei saa eeldada erilist lugemismudelite kattumist ning paljud lugemismudelid ilmnevad vaid ühel korral. Tugevamalt rõhutab Richards seda, et tegemist on **armastus-** ja **isikulooga**. Nimelt on Richards pikemalt käsitlenud Marta ja Taavi vahelisi suhteid, kuidas Marta mehe reedab ning seetõttu tolle perekonnaga juhtunud tegelikult vastutav on. Samuti kerkivad esile teose ajalooline ning olustikuline aspekt. Neid lugemismudeleid võib pidada ingliskeelsete lugejate jaoks pigem kollektiivseteks, ülejäänuid pigem individuaalseteks.



**Joonis 7.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid ingliskeeles retseptsioonis.

Ingliskeelse retseptsiooni puhul nähakse „Ristideta haudasid“ eelkõige kui kannatusromaan ja romaani inimeseks olemisest – vabadustest, õigustest ja inimvaimu tugevusest. Tuuakse välja ka teose poliitiline aspekt mainides, et Viirlaiu jaoks on maailmale sõnumi edastamine olulisem kui kirjutamine ning mainitakse kommunistide sooritatud kuritegusid. Teost tutvustavates tekstides üritati lugejat juhtida romaani lugema kui ajaloodokumenti, kannatusromaan, Taavi isikulugu ja kui tõendit nõukogude režiimi kuritegudest. Richards, kes on romaani põhjalikumalt analüüsinud, on kõik need tähendustasandid ka välja toonud, kuid võib öelda, et need tekstid pole teda eriti tugevalt mõjutanud. Tutvustavad tekstid suunavad teost vaatlema eelkõige ajaloolisest ja poliitilisest küljest, kuid Richards käsitleb teost eelkõige inimese ja inimsuhete pinnalt. Ka Diefenbaker vaatleb teost eelkõige üldinimlikust vaatepunktist.

### 3.1.4. „RISTIDETA HAUDADE“ LUGEMISMUDELID PERIOODIL 1952-1990

Nõukogude Eestis on „Ristideta haudasid“ käsitletud peamiselt kui poliitilist romaani, kuid selle poliitiline tähendus on perioodi jooksul tugevalt muutunud. Kui 1960. aastatel käsitleti „Ristideta haudasid“ kui nõukogude võimu vastast propagandateost, siis okupatsiooniperioodi lõpul vaadeldi seda kui poliitiliselt kasulikku teost ega rõhutatud selle poliitilist külge enam nii tugevalt kui varem. 1960. aastatel lähtuti arvustustes nõukogude ideoloogiast ning arvustuste peamine funktsioon oli pakkuda lugejatele „õigeid“ lugemismudeleid. Suhtumine keelatud pagulaskirjandusse oli äärmiselt negatiivne, mistõttu arvustustes enamasti „materdati“ keelatud teoste autoreid. Kirjutati ka neist, kelle looming ei oleks tohtinud üldsegi eesti lugejani jõuda ning üks sellistest autoritest oli ka Arved Viirlaid. Ilmselt üritati taoliste artiklitega tõestada lugejatele, kui madala tasemega on Läänes leviv kirjandus, mis aga omakorda tõstis esile sotsialistliku realismi kui selle kõige „õigema“ kirjanduse. Eestis hakati 1980. aastate lõpus Gorbatsõvi perestroikaga kaasnenud vabama õhkkonna tõttu kirjanduskaanonit läbi vaatama, väliseesti kirjandusest sai oluline arutlusobjekt (Hennoste 1999: 299–300) ning alates 1986. aastast ilmus ajakirjanduses juba avameelsemaid sõnavõtte (Velsker 2001a: 608). Ka „Ristideta haudadest“ kirjutati perioodi lõpus hoopis teisiti. Poliitiline dominant oli tagaplaanile nihkunud ning esile kerkisid teised lugemismudelid: romaan metsavendadest, ajaloodokument, võitlus-, kannatus- ja olustikuromaan. Teoses käsitletavat metsavendluse- ja võitlustemat rõhutati Nõukogude Eestis kogu perioodi vältel, kuid vaatenurgad olid erinevad. Kui okupatsiooni algusajal toodi välja, et teos räägib fašistide ja kommunistide vahelisest võitlusest, siis nõukogude perioodi lõpul leiti, et teos räägib hoopis Eesti rahva traagilisest võitlusest oma vabaduse eest. Okupatsiooni algusajal nimetati metsavendaid „metsas redutavateks bandiitideks“, sest nad olid nõukogude võimu jaoks kurjategijad varjates endid võimu eest, osutades relvastatud vastupanu ning korraldades ka rünnakuid võimuesindajate vastu (Laar 2005: 321). Perioodi lõpul aga ei lähtunud oma arvamuses enam nõukogude ideoloogiast, vaid käsitleti teost eestlase vaatevinklist ning metsavendadesse suhtuti kui positiivsetesse tegelastesse, kes võitlesid eestlaste vabaduse eest.

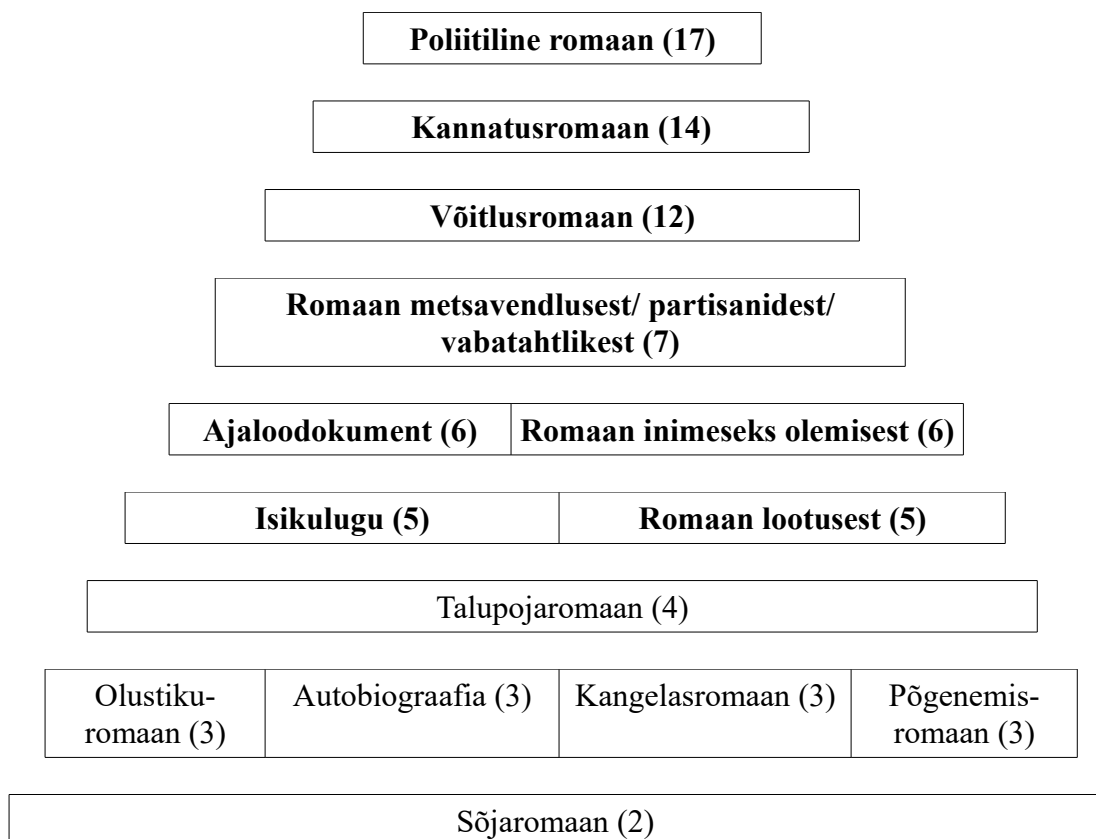
Paguluses on teost kõige rohkem käsitletud kui kannatusromaan ja seda ilmselt seetõttu, et väliseestlased elasid kaasa kodumaal toimuvale ja sinna jäänud rahvuskaaslaste saatusele. Samuti olid domineerivateks lugemismudeliteks romaan metsavendlusest, ajaloodokument, võitlusromaan, isikulugu, karakterromaan ja põnevik. Hoolimata sellest, et sel perioodil ilmus suhteliselt vähe eestlaste endi käsitlusi „Ristideta haudade“ kohta, kajastati rohkelt teose välismaist vastuvõttu, mis viitab teose poliitilise tähendustasandi tähtsusele. Kui pagulaste jaoks oli kõige olulisem see, kuidas teos suudab kõnetada ülejäänud maailma ja maailmale Eestis toimuvat teadvustada, siis oli romaan nende jaoks eelkõige kui vabadusvõitluslik relv. Seetõttu võib öelda, et paguluses domineeris „Ristideta haudade“ lugemismudelite seas poliitiline romaan, kuigi teost käsitlevates tekstides seda väga palju kordi välja ei toodud.

Võrreldes retseptiooniga Nõukogude Eestis, on paguluses siiski üritatud teost interpreteerida võimalikult laialdaselt, kuid süvitsi ei ole teose tõlgendamisel mindud. Nõukogude okupatsiooni perioodil domineeris nii Kodu-Eestis kui paguluses „Ristideta haudade“ poliitiline lugemismudel. Kui Kodu-Eestis käsitleti teost kui nõukogude võimu vastast propagandat, siis paguluses oli see pigem maailma teavitamine Eestis toimuvast nõukogude terrorist. Nii Kodu-Eestis kui ka paguluses oli üheks oluliseks tähendustasandiks metsavendlus, kuid suhtumine metsavendadesse oli erinev. Paguluses peeti metsavendi pigem kangelasteks, võitlejateks ja nõukogude võimu ohvriteks, kuid kodumaal suhtuti neisse kui bandiitidesse. Neis kahes ruumis olid kattuvateks lugemismudeliteks veel ka võitlus- ja kannatusromaan, ajaloodokument ning põnevik. Kui kannatusromaan oli paguluses üheks domineerivamaks lugemismudeliks, siis Nõukogude Eestis jäi see tagaplaanile ja toodi välja alles perioodi lõpul, mil poliitilised olud seda lubasid. Nimelt ei olnud nõukogude ideoloogia järgi režim inimeste suhtes kuritegusid sooritanud, vaid pigem oli karistatud kurjategijaid ja nende abistajaid. Nii Nõukogude Eestis kui ka paguluses on olnud oluliseks lugemismudeliks ka võitlusromaan. Kodu-Eestis nähti nõukogude perioodi algul teoses fašistide ja kommunistide vahelist võitlust, kuid perioodi lõpul vaadeldi teose võitluslikku aspekti nii nagu paguluseski – teos räägib Eesti rahva võitlust oma vabaduse eest.

„Ristideta haudade“ võõrkeelsetele tõlgetele sai osaks erinev vastuvõtt, sest erinevates

riikides elavate inimeste maailmavaated, ühiskondlikud olud, rahvuse ajalugu jms on olnud erinevad. Teost põhjalikumalt analüüsivaid artikleid leidub vähe ning põhirõhk on olnud romaani tutvustamisel. Seetõttu asetsevad enamused ilmnunud lugemismudelitest suhteliselt teose pinnakihi lähedal, ka need lugemismudelid, mille võib võõrkeelse retseptsiooni puhul pigem individuaalsete alla liigitada. Kuna olen võõrkeelse retseptsiooni käsitlemisel aluseks võtnud peamiselt vahendatud tekstid, siis võib tegelikult olla veel lugemismudeleid, mida siin käsitletud ei ole. Kuna aga on loogiline, et võõrkeelset vastuvõttu vahendanud kokkuvõtlikes artiklites tuuakse välja vähemalt peamine, siis on võib-olla kajastamata jäänud pigem individuaalsed lugemismudelid.

Võõrkeelses retseptsioonis nähakse „Ristideta haudasid“ eelkõige kui poliitilist kannatusromaan, kuid teistest tähendustasanditest tõusevad esile ka võitlusromaan ning ajaloodokument. Võõrkeelset retseptsiooni vahendavate tekstide põhjal olen moodustanud koondhierarhia, milles olen paigutanud lugemismudelid vastavalt sellele, kui palju kordi on neid nimetatud erinevate maade tekstides lugemismudelitena ning kuivõrd on neid rõhutatud.



|                     |                  |             |                    |                       |                     |
|---------------------|------------------|-------------|--------------------|-----------------------|---------------------|
| Karakter-romaan (1) | Loodusromaan (1) | Põnevik (1) | Armastusromaan (1) | Romaanireetmisest (1) | Romaanõiglusest (1) |
|---------------------|------------------|-------------|--------------------|-----------------------|---------------------|

**Joonis 8.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid vahendatud võõrkeelse retseptsiooni puhul.

Iga lugeja näeb teose tähendustasandeid olles mõjutatud oma eelteadmistest teose suhtes, ühiskondlikest oludest, isiksusest, haridusest ja maailmavaatest (Vaiksoo 1994c: 171; Wellek, Warren 2010: 203). Siinkohal ongi märgata, et need, kes on elanud vabas Lääne heaoluühiskonnas, näevad teoses pigem üldinimlikke aspekte ning rõhutavad inimest ja tema kannatusi. Need, kes aga olid tugevamini Teise maailmasõjaga seotud, näevad teoses eelkõige selle poliitilist tahku. Prantslased, kes võtsid Teisest maailmasõjast otseselt osa, rõhutavad kõige enam teose poliitilist külge. Kuna prantsuskeelne retseptsioon on olnud võõrkeelse vastuvõtu puhul kõige arvukam, siis on see tugevalt mõjutanud ka võõrkeelse retseptsiooni koondhierarhiat. Prantsuskeelses retseptsioonis vaadeldakse teost kui süüdistusakti Stalini kuritegude kohta, kuid räägitakse ka hitlerlikust Saksamaast ja sellest, et eestlased põgenesid Soome, et mitte astuda fašistide armeesse (Häid arvustusi Viirlaiu romaanile 1962). „Ristideta haudades“ aga ei räägita Saksa okupatsioonist, mistõttu võib öelda, et teose käsitlemist mõjutab tugevalt Prantsusmaa enese ajalugu. Kuigi arvustatakse nõukogude võimu vägivallategusid kirjeldavat teost, tundub arvustuses olevat veelgi suurema põlu all hoopis hitlerlik Saksamaa. Ajaloost lähtudes on see aga mõistetav. Nimelt oli Teises maailmasõjas Saksamaa Prantsusmaa vaenlane ja Nõukogude Liit pigem potentsiaalne liitlane. Kui 1930. aastate teisel poolel valmistusid Nõukogude Liit ja Saksamaa sõjaks, siis püüdsid Suurbritannia ja Prantsusmaa iga hinna eest sõda vältida. Kui aga hoolimata Saksamaale tehtud järelandmistest selgus, et sõda ei õnnestu vältida, hakati otsima kontakte Nõukogude Liiduga. Läbirääkimised jõudsid aga ummikusse ning 3. septembril 1939. aastal kuulutasid Prantsusmaa ja Suurbritannia Saksamaale sõja, kuid Nõukogude Liidule mitte. 22. juunil 1940. aastal sõlmis Prantsusmaa Saksamaaga vaherahu, mille tulemusena muutus Prantsusmaa Saksamaa satelliidiks (Nutt 2005: 141–144). See, et rõhutatakse eestlaste sallimatust fašismi vastu võib viidata ka sellele, et on otsitud ja märgatud aspekte, mis võiksid prantslasi ja eestlasi ühendada.

Inglise-, rootsi- ja soomekeelses retseptsioonis jääb teose poliitiline tähendus tagaplaanile. Rootsi keelses retseptsioonis käsitletakse teost eelkõige üldinimlikust aspektist lähtudes ning Rootsi ajaloo taustal. Näiteks rõhutatakse „väheste võitlust paljude vastu“ tuues välja,

et ka rootslased ise on kunagi sellistes jõuvahekordades pidanud võitlema ja olema see vähemus (Eklundh 1959: 296). Seega on „Ristideta haudade“ puhul rootslasi puudutanud kõige enam see, mis tundub olevat kahe rahvuse puhul ühine ning aitab samastuda. See, et teose poliitiline külg jääb tagaplaanile, võib olla tingitud sellest, et Rootsi üritas jääda poliitiliselt neutraalseks, et vältida vaenulikke suhteid Nõukogude Liiduga.

Soomlased võitlesid samuti Teise maailmasõja ajal Nõukogude Liidu vastu, kuid Soome suutis säilitada iseseisvuse, mistõttu on Soome ajalugu eestlaste omast erinev ning huvi on tuntut eelkõige selle vastu, mis on uudiseks (nt metsavendlus). Soome oli Nõukogude Venemaa naaberriik ning teose poliitiline külg on jäänud tagaplaanile ilmselt ka seetõttu, et pole soovitud võtta väga poliitilisi seisukohti vältimaks vaenulikke suhteid Nõukogude Venemaaga. Kuna soomekeelne tõlge ilmus alles 1968. aastal, mil sõjast oli möödas juba mitukümmend aastat, siis võis teose poliitiline aspekt jääda tagaplaanile ka seetõttu, et sõda polnud enam piisavalt aktuaalne, mistõttu märgati hoopis teose teisi tähendustasandeid, mis soomlastele tol ajal rohkem huvi pakkusid.

Suurbritannia võttis samuti Teisest maailmasõjast osa, kuid „Ristideta haudade“ ingliskeelne tõlge ilmus hoopiski Kanadas ning vastavad sekundaartekstid on ilmselt kanadalaste poolt kirjutatud. Nemad aga olid Teise maailmasõjaga vaid kaudselt seotud – pagulaste kaudu.

Kui soomekeelses vastuvõtus rõhutatakse teoses seda, et see räägib metsavendadest ja on justkui soomlasi informeeriv uudisraport, siis inglise- ja rootsikeelse vastuvõtu puhul on peamine rõhk üldinimlikkusel. Olulised tähendustasandid on inimese kannatused ja läbielamised, võitlused, suhted, lootus ja üldse inimeseks olemine.

Venekeelse retseptsiooni puhul arvustas teost USA-s elav eestivenelanna, kes rõhutab seda, et Viirlaid on poliitiline kommunistmivastane kirjanik ja tema romaan on eelkõige viharomaan. Arvustaja järgi on teoses tohutud „vihavalangud“ kommunistide ja venelaste vastu, kuid ühtki näidet ta sellest ei too. (Eesti kirjandust 1963: 198)

Pagulaskirjandusele oli omane, et kohati liialdati venelaste halvustamisega (Undusk 2000:

112), kuid „Ristideta haudades“ tundub olevat suhtumine negatiivne ikkagi pigem kommunismi suhtes, mille tööriistadeks ja ühtlasi ka ohvriks olid ka venelased. Venelasi endid ei esitleta sugugi üdini halbade ja ebainimlikena, mida ilmestab näide:

„Venelasetega oli Augusti arvates palju lihtsam toime tulla, sest nemad ei osanud ühte ega kahte kokku liita ja nende pimeda umbusu taga võis sageli leida inimese, kelle süda läks viinast nii härdaks, et silmaveel polnud lõppu.“ (Viirlaid 2009: 441)

Samuti näidatakse venelast inimlikust küljest näiteks episoodis, kus Taavi ja Osvald lähevad puskarivabrikusse vargile ning Taavi võtab vangi venelasest valvuri, kes aga hakkab rääkima, et teda vabaks lastakse, „et teda on sunniviisiliselt veetud maid vallutama! Tema pole parteis ega NKVD-meis, lihtne vene soldat! Temal ootavat kodu naine ja kari lapsi.“ (Viirlaid 2009: 376)

Oma teostes ei säästa Viirlaid ka eestlasi ning ka eesti rahvusest tegelaste seas leidub julmasid ja ebainimlikke inimesi („Ristideta haudades“ vägistajast miilits Peetal Rause, reetur Roosi Marta jne ). Näiteks öeldakse Taavile:

„/.../ Praegu saan vanade pattude pärast, loodan, et Soome- asjani järg ei jõua. Endine vihavaenlane otsis mu üles. Tunneb mind läbi ja lõhki ning on nüüd NKVD- s. Eestlased ise on kõige kuradimad. Venelastel pole ju millestki aimu. /.../“ (Viirlaid 2009: 94)

Sellest lähtudes on võimalik, et Petrovskaja hinnangut on mõjutanud tema eelarvamus Viirlaiu loomingu suhtes ja ka tema rahvus. Kui ta tajub teost kui rünnakut oma rahvuse vastu, siis võib ta tajuda seda ka kui rünnakut iseenda vastu, millest ka meelestatus teose suhtes.

Võõrkeelses retseptsioonis on metsavendadest rääkides kasutatud erinevaid mõisteid, mis väljendavad erinevat suhtumist või eelteadmisi Eestis tegutsevatest metsavendadest. Vene- ja rootsikeelset vastuvõttu vahendavates tekstides kasutatakse mõistet „partisan“. Ka prantsuskeelset retseptsiooni vahendavates artiklites kasutatakse seda mõistet, kuid lisaks öeldakse metsavendade kohta ka „metsas redutajad“. Soomekeelses retseptsioonis kasutatakse mõisteid „metsavend" ja „siss“ ning inglisekeelsetes artiklites „vabatahtlikud“

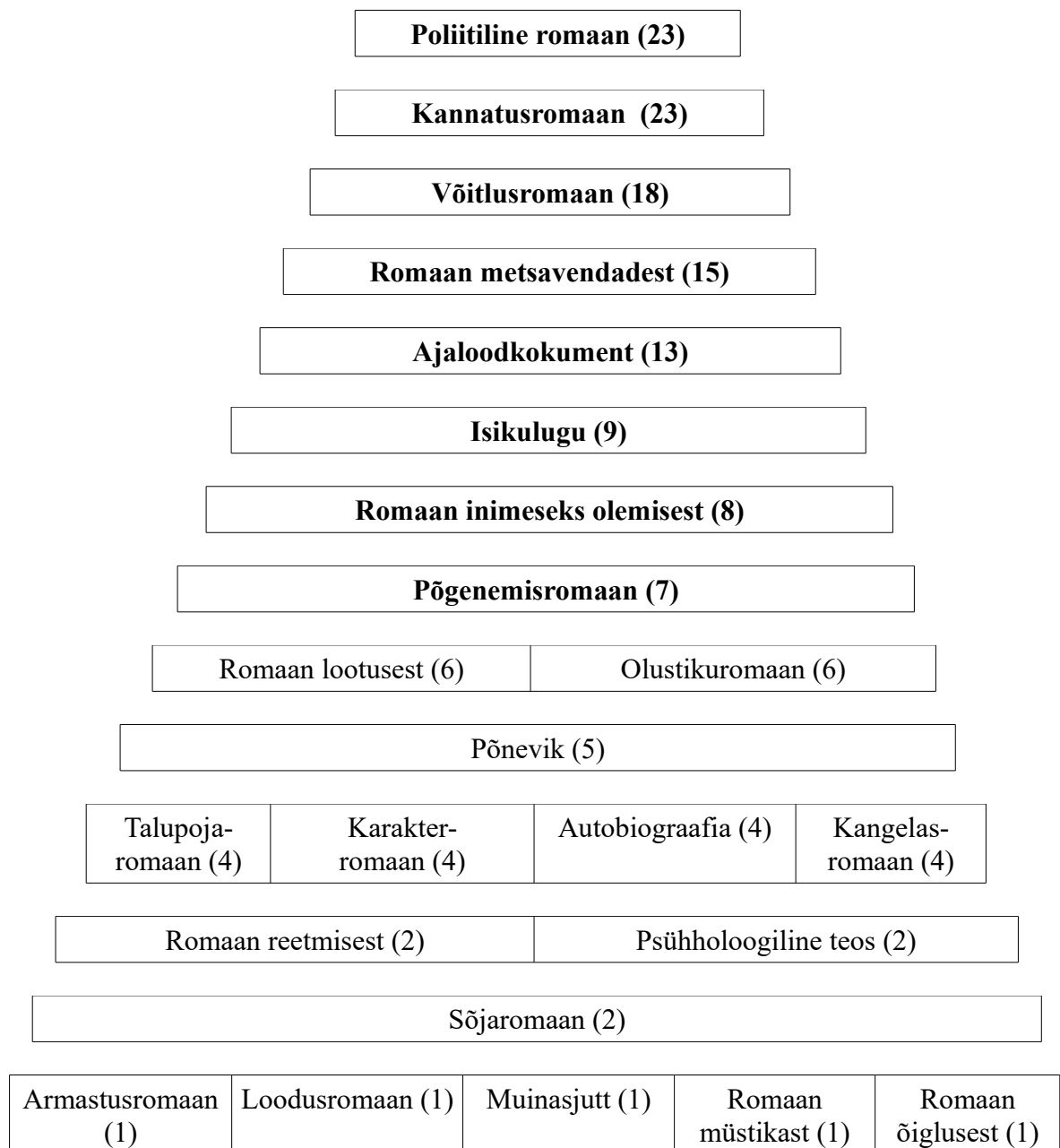
või „bandiidid“. „Siss“ ja „partisan“ on sünonüümid ning viitavad regluarvärkke mittekuuluvale võitlevale inimesele (Partisan 1999: 421), mistõttu võib öelda, et nende mõistete kasutamisel nähakse metsavendades eelkõige võitlejaid. „Metsas redutaja“ viitab sellele, et ei teata, kuidas metsavendadesse suhtuda, kuna ilmselt puuduvad täpsemad teadmised metsavendadest. Ühes ja samas ingliskeelses artiklis kasutatakse mõisteid „vabatahtlik“ ja „bandiit“, millest üks väljendab negatiivset suhtumist ja teine positiivset. Siinkohal ilmneb jällegi see, et ei osata metsavendade suhtes seisukohta võtta ja sõna „bandiit“ kasutamine näitab, et ilmselt on artikli autor tutvunud ka nõukogude ideoloogia teenistuses olevate artiklitega. Enamasti aga on võõrkeelses retseptioonis metsavendadesse suhtunud sarnaselt väliseestlastega – metsavennad olid vabadusvõitlejaid.

Ka põgenemise puhul on kasutatud erinevaid väljendeid. Näiteks nimetatakse rootsikeelses retseptioonis eestlaste välismaale põgenemist „tõkestatud väljarändeks“ (Eklundh 1959: 296), millest ilmneb neutraalne või koguni negatiivne suhtumine eestlastest põgenikesse, justkui oleksid nad tahtnud ilma mingi põhjusega teistesse riikidesse rännata. Eestlaste eneste jaoks oli see sundolukord ja põgenemine, mille käigus pandi mängu oma elu. Siinkohal aga võib taas põhjuseks olla see, et rootslased üritasid väljendada võimalikult neutraalset suhtumist, et vältida vaenulikke suhteid Nõukogude Liiduga.

Võõrkeelse vastuvõtu puhul ilmneb, et teose tõlgendamisel on lähtunud oma riigi ajaloost, ühiskondlikest oludest ning rõhutatud seda, mis on ühine eestlaste ja oma rahva vahel. Selle lähenemisega on tegelikult ka teoste tõlked võõrkeelse lugeja ette viidud – kaanetekstid ja eesõnad varieeruvad ja huvi teose vastu üritatakse tõsta läbi ühisuse. Tutvustavates tekstides esitatud lugemismudelid on nii mõnelgi korral arvustajate jaoks tagaplaanile jäänud, kuigi kõik need mudeleid on siiski välja toodud. Siinkohal võib olla põhjuseks see, et teost tutvustavates tekstides on välja toodud teose pinnakihil asetsevad lugemismudelid, mis ei jää märkamata või siis on need tekstid arvustajaid mingil määral ikkagi mõjutanud.

„Ristideta haudade“ lugemismudelite koondhierarhia moodustamisel perioodi 1952–1990 kohta olen lähtunud sellest, kui mitu korda on ilmnunud mingi lugemismudel sekundaartekstides ning kuivõrd on seda rõhutatud. Hierarhias kõige kõrgemal paiknevaid

lugemismudeleid võib pidada selle perioodi pigem kollektiivseteks lugemismudeliteks. Kuigi kannatusromaan ja poliitilist teost on mainitud sama arv kordi, asub perioodi koondhierarhias kõrgemal poliitiline romaan, sest see on olnud nii Nõukogude Eestis, paguluses kui ka võõrkeelses retseptsioonis domineerivaim lugemismudel.



**Joonis 9.** „Ristideta haudade“ lugemismudelite hierarhia perioodil 1952–1990.

Aastatel 1952–1990 vaadeldi „Ristideta haudasid“ eelkõige kui poliitilist teost ning

kannatus- ja võitlusromaan. Samuti ilmnes, et teost võib lugeda kui romaani metsavendadest, ajaloodokumenti ja kui Taavi isikulugu. Poliitilise lugemismudeli ja võitlusromaan puhul olid vaatenurgad erinevates kultuuriruumides aga erinevad ja ka suhtumine metsavendadesse oli erinev. Kodu-Eestis oli tegemist propagandateosega, mis rääkis fašistide ja kommunistide vahelisest võitlusest ning metsavendi nimetati bandiitideks. Eestlastest pagulased aga nägid teost kui vabadusvõitluslikku relva ja kui tõendit Stalini kuritegudest. Võitluse all peeti silmas vabaduse ja kodumaa eest võitlemist ning metsavennad olid vabadusvõitlejad. Võõrkeelse retseptsiooni puhul vaadeldi teost kui tunnistust või teavitust okupatsioonirežiimi terrorist ning võitluse all peeti silmas ühe väikerahva või üleüldiselt inimeste võitlust oma vabaduse ja ellujäämise eest. Võib öelda, et sellel perioodil domineerisid teose pinnakihil asetsevad tähendustasandid, kuid samas on perioodi jooksul hakatud järjest rohkem uusi ja sügavamal paiknevaid tähendustasandeid märkama.

## **3.2. „RISTIDETA HAUDADE“ RETSEPTSIOON PÄRAST TAASISESEISVUMIST**

### **3.2.1. EESTIKEELNE RETSEPTSIOON – ROMAAN KUI POLIITILINE RELV**

1990. aastatel ilmus väga palju ilukirjanduslikke teoseid ning kriitikas kajastati peamiselt kõrgkirjandust või siis ka tähelepanuväärseid massikirjanduse hulka arvatavaid teoseid. (Velsker 2001a: 616). „Ristideta hauad“ ilmus Eestis 1991. aastal ning jäi praktiliselt tähelepanuta (Lauring 1997:16). Aastatel 2009 ja 2015 ilmusid teose kordustrüki ning 2005. aastal venekeelne tõlge (Arved Viirlaid 2015: 1206), mistõttu võib öelda, et 21. sajandil on huvi Viirlaiu teose vastu taas veidi tõusnud. 1996. aastal ilmus teose leedukeelne tõlge, kuid leedukeelse retseptsiooni kohta puudub info. Pärast Eesti taasiseseisvumist leidis teos kajastamist Eestis ilmunud eesti- ja ka venekeelsetes artiklites, milles enamasti antakse üldine ülevaade Viirlaiu loomingust või tutvustatakse „Ristideta haudasid“, pikemaid analüüsivaid artikleid leidub vähe (nt Kirss 1998; Laar 2009). 21. sajandil on teos leidnud põgusat kajastust ka trükitud raamatutes ja kirjandusülevaadetes.

1991. aastal ilmunud „Ristideta haudade“ viimasel leheküljel on lühidalt kirjas, et teos annab pildi traagilistest sündmustest sõjajärgses Eestis ning jutustatakse kodumaale naasnud soomepoiste saatusest, nurjunud emigreerimiskatsetest, NKVD vanglakoledustest ning meeste siirdumisest metsa (Viirlaid 1991a). Seega esitletakse teost lugejale eelkõige **ajaloodokumendina**, kuid ka **põgenemis-** ja **kannatusromaanina** ning romaanina **metsavendadest**. „Ristideta haudade“ teise osa lõpus antakse ülevaade Viirlaiu loomingust ja tema teoste tõlgetest, samuti teose vastuvõtust erinevates maades (Viirlaid 1991b: 251–253). Selles sisaldub ka Linda Uustalu saateks kirjutatud mõneleheküljeline tekst, kus ta toob välja, et teos on edukalt suutnud täita ülesannet, mille peategelane Taavi endale Läände põgenemisel võttis – „rääkinud maailmale, mis siinmail pärast sõda tegelikult toimus.“ (Uustalu 1991: 249). Teose eesmärki rõhutades tuuakse taaskord välja **poliitiline lugemimudel**. Antud teost tutvustavad tekstid kuuluvad samuti retseptsiooni alla, sest need on eesti lugejate tõlgendused, mis on suunatud eesti lugejatele.

Anne Valmas kirjutab 1992. aastal ajakirjas Keel ja Kirjandus lühikese ülevaateartikli Arved Viirlaiust mainides selles ka „Ristideta haudasid“. Ta toob välja, et teos räägib aastatel 1944–1946 end metsades varjanud eesti sõjameestest ning et teost on nimetatud **metsavendade eeposeks**. (Valmas 1992: 242)

Vaapo Vaher toob välja, et „Ristideta haudadest“ on kujundatud „**poliitiline vemmal**“ ja tegelikult on Viirlaiu teoseid alati saatnud tendentslikkus: „/.../ seda saadeti parlamendiliikmeile, senaatoritele jne. Autor mattis nendesse aktsioonidesse oma honorare. Just seesuguste operatsioonide tulemusena tõlgiti romaani alates Euroopa kultuurkeeltest hiina keeleni välja. Mõõnan, et sellel olid üllad eesmärgid, tuues Eesti ning väikeriikide asjale olulist tulu, ometi oli seegi selgelt tenderitud tegevus, milles teose puhtalt kunstiline kvaliteet ei olnud enam peatähtis“. „Ristideta haudade“ kunstiline kvaliteet on jäänud teose suunitluse varju ning kunstilised puudused on kirjanikule justkui juba ette andeks antud. Vaher leiab, et teos on kommunismivastane ning nii mõnigi kord kerkib esile must-valge kirjutamismall. (Vaher 1994: 9)

Mihkel Loodus informeerib Sõnumilehes inimesi, et „Ristideta hauad“ ilmus leedu keeles. Ta toob välja, et teos räägib end aastatel 1944–1946 metsas varjavatest endistest

sõjameestest ning leiab, et leedulasi võiks see teema huvitada, kuna ka neil oli tol ajal metsavendade tegevus ulatuslik (Loodus 1997: 14). Seega rõhutab Loodus teost kui **romaani metsavendadest**.

Martin Neithal käsitleb ajakirjas Keel ja Kirjandus Viirlaiu proosat ning räägib lühidalt ka „Ristideta haudadest“. Tema meelest on tegu okupatsioonivastast võitlust kujutava teosega, mis on kirglik „üleskutse oma maa vabaduse kaitseks“ (Neithal 1997: 256–259), millega rõhutab ta teose **poliitilist tähendustasandit**. Viirlaid kujutab romaanis metsavendade võitlust väga jõuliselt, kasutab dokumentaalset algmaterjali ning kujutab talu-ja külaelu väga realistlikult (Neithal 1997: 256–259). Seega võib lugemismudelitena välja tuua **võitlusromaan**i ja **romaani metsavendadest**. Dokumentaalse algmaterjali kasutamine viitab **ajaloodokumendile** ning talu-ja külaelu kujutamine **olustiku- ja talupojaromaanile**. Neithal leiab, et teose püsiväärtuseks on eestlaste „dramaatilise ajalõigu“ kujutamine ja teose kunstiliselt kõrge tase (Neithal 1997: 256–259). Väljend „dramaatiline ajalõik“ viitab nii **kannatusromaanile** kui toob välja ka ajaloolise aspekti.

Oskar Kruus mainib, et Viirlaiu kõiki romaane iseloomustab põnevus ja karakteriseerimisoskus ning ta kujutab ajalugu kujutuslike tegelaste kaudu (Kruus 1998: 7). Sõna „kõik“ viitab sellele, et see iseloomustus kehtib ka „Ristideta haudade“ kohta, mistõttu võib lugemismudelitena välja tuua **põneviku, karakterromaan**i ja **ajaloodokumendi**.

Pikemalt analüüsib „Ristideta haudasid“ Tiina Kirss 1998. aastal Sirbis ilmunud artiklis. Tema järgi elab „Ristideta hauad“ endiselt ja on justkui „kummitav minevikutunnistus“ hoolimata sellest, et „missioon on täide viidud ja sõnum vabasse maailma edasi viidud“ (Kirss 1998). Selgub, et teose eesmärk on olnud maailmale Eesti olukorda näidata ja seda on teos ka suutnud teha ning siinkohal ilmneb teose **poliitiline tähendustasand**.

„Ristideta haudades“ sulanduvad romaani ja eepose kategooriad. „Suur haare – kas siis süžeelises, ideoloogilises või inimlikus-eetilises plaanis, saab sellises suuremõduslises teoses maksimaalse väljenduse“ (Kirss 1998). Teos kujutab üht eestlaste ajaloo süngemat ajajärku ning teose keskpunktiks on metsavendade relvastatud vastupanu, piinamised ning

kodumaale jäänud inimeste kannatused. Kõikide kannatuste kiuste väärtustatakse teoses eelkõige „vabadusvõitleja vaimu ja aadet.“ (Kirss 1998). Ajaloo ja ajajärgu mainimine tõstab esile teost kui **ajaloodokumenti**. Väljendid „vabadusvõitleja vaim“ ja „vastupanu“ viitavad **võitlusromaanile** ning „kannatused“ ja „piinamised“ **kannatusromaanile**. Samuti tuuakse välja, et teos räägib **metsavendadest**.

Kirsi jaoks toimis teos esimest korda lugedes hea ajalooõpikuna andes teadmisi nii metsavendlusest kui ka eestlaste sõjajärgsest elust. Teost uuesti üle lugedes tajus ta selgemalt ja teadlikumalt lüürilisi eesti looduse kirjeldusi ning märkas, et mida intensiivsem maastikukirjeldus, seda masendavamalt mõjus selle taustal toimuv vägivald. Vägivalla ja lüürilisuse vaheldumise rütm on üks romaani õnnestunumaid võtteid (Kirss 1998). Siin ilmneb, et „Ristideta haudasid“ võib lugeda ka kui **loodusromaan** ja „eestlaste sõjajärgne elu“ toob lugemismudelina esile ka **olustikuromaan**.

„Lugedes „Ristideta haudasid“ ligi poosada aastat pärast selle ilmumist, ei vähene sellesse kätketud süngus ega inimlik suurus, mis laia tegelaskonna kaudu eesti rahva püsijäämise tungi väljendab.“ (Kirss 1998). Üks tähtsaim aspekt Viirlaiu teose inimlikust suuruselt seisneb tasakaalus Ilme ja Taavi läbielamise, siseelu ja põhiimpulsside esitluse vahel (Kirss 1998). Siseelu esile tõstmine viitab **psühholoogilisele romaanile** ja inimliku suuruse rõhutamine viitab sellele, et teost võib lugeda kui **romaan** **inimeseks olemisest**. Kirss võrdleb „Ristideta haudasid“ Homerose „Iliasega“ väites, et Taavil ning Achilleusel ja Diomedesil on palju ühiseid jooni. „Ristideta haudade“ teise kõite alguses hakkab aga Taavi psüühilises mõttes üha rohkem sarnanema Trooja kuningapoja Hektoriga, kes valmistab end ette raskeks languseks. Ilme paralleeliks on Hektori naine Andromache. „Iliase“ kuuendas raamatus kohtuvad Hektor ja Andromache Trooja müüride vahel ning Andromache annab Hektorile nõu mitte tormata eesrindele, vaid hoiduda Trooja müüride lähedusse. Müüri nõrgemaid kohti kindlustades päästaks ta oma perekonna ning jääks suurema tõenäosusega ka ise ellu. Hektor aga ei saa Andromache nõu järgi toimida, sest eesrindest taandumine tähendaks häbi oma esiisade ees. Hektor peab oma esiisade austust ülemaks kui elu või kui oma perekonda, kuid teda lohutab teadmine, et tema poeg mälestab teda tulevikus kui sangarit. Sarnaselt tahab Ilme, et Taavi end NKVD kätte annaks, et poeg pääseks vabadusse. Taavi aga peab olulisemaks kaaslasti mitte

reeta ning ohverdab oma poja (Kirss 1998). Siinkohal ilmneb, et romaani saab vaadelda ka kui **müüti**.

Kirss toob välja ka selle, et teoses leidub mitmesuguseid karaktereid ning et kujutatakse mitmesugustes kogukondades (külakogukond, metsavendade grupid, vanglagrupid) toimivaid inimsuhteid. Romaan manitseb inimesi taastama terviklikku arusaamist „kogukondlikust olemisest“ (Kirss 1998). Seega on „Ristideta hauad“ ka **karakterromaan** ja **teos kogukondlikust olemisest**.

Rutt Hinrikus toob välja, et „Ristideta hauad“ teadvustas maailmale Eesti saatust ning kogu Viirlaiu looming teenis kommunismivastase võitluse huve. Eelkõige aga on Viirlaid tema meelest põnevuskirjanik, kelle aines pärineb tõsielust (Hinrikus 1999). Siit ilmnevad **poliitiline lugemismudel** ja **põnevik** ning tõsielulise ainese rõhutamine viitab **ajaloodokumendile**.

Jaan Unduski järgi on „Ristideta haudade“ sõnum see, et sõjalise vägivalla tuum ei seisne mitte Vene sõjaväe tegudes, vaid hoopiski julgeolekuorganite (NKVD) tegevuses (Undusk 2000: 112). Vägivalla rõhutamine viitab **kannatusromaanile** ja kuna teos on justkui tõend nõukogude režiimi terrorist, tuuakse esile ka **poliitiline lugemismudel**.

„Eesti kirjanike leksikonis“ mainitakse, et „Ristideta hauad“ räägib Nõukogude okupatsiooni algusaastatest ja keskendutakse **metsavendade tegevusele** (Eesti kirjanike 2000: 670). Et tegemist on just Nõukogude okupatsiooniga, viitab **poliitilisele lugemismudelile**.

„Eesti kirjandusloos“ (2001) on Epp Annus paigutanud „Ristideta hauad“ **sõja -ja põgenemisromaanide** peatükki. Tuuakse välja, et romaan keskendub kiirerütmilisele tegevusele ning inimhing jääb tagaplaanile. Tegevus toimub Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestis, kus üksikisikud üritavad ellu jääda ja enam pole tegevus suunatud riigi päästmisele. Teos kujutab lootuse kadumist ja lähenemist lõpule- agooniat (Annus 2001: 392–393). Siinkohal ilmneb, et tegemist on **kannatusromaaniga** ja **romaaniga lootusest**, samuti viitab okupatsiooni väljatoomine poliitilisele aspektile. Annuse järgi liigutakse

romaanis aina suurema kiirusega surma poole ning teose kiire kulgemise põhjust iseloomustab ta järgmiselt:

„Surnumatja ei võta taskust peeglit, et enne otsustavaid labidatäisi oma juukseid siluda- ta käed on mullaga koos ja mure on liiga suur, et mahutaks kõrvale veel vajaduse hauakaevaja silutud juuste järele.“ (Annus 2002: 248)

Annus tõstatab küsimuse, kas saab üldse agooniat nautida? Ta vastab, et ilmselt saab seda senikaua, kuni lootus püsib. Taavi loodabki viimase hetkeni, et lõppu on võimalik ära hoida ja kuni ta on veel elus, on tal ka lootust ellu jääda. (Annus 2002: 249)

Ennekõike aga ütleb teos: „ma süüdistan“ aga ka: „inimlikul elujanul ei ole piire.“ (Annus 2001: 392–393). Seega on teos justkui süüdistusakt nõukogude terrori suhtes ning ilmneb **poliitiline lugemismudel**. Inimliku elujanu rõhutamine esitleb teost kui **romaanis inimeseks olemisest**.

Jüri Talveti järgi tuleks „Ristideta haudasid“ käsitleda samas kaanonis kõige silmapaistvamate eksistentsiaalsete sõja- ja vanglaromaanidega nagu näiteks Pasternaki „Doktor Živago“ või Solzenitsõni gulagi-romaanid (Talvet 2005: 418). Seega võib teost lugeda ka kui eksistentsiaalset **sõja- ja vanglaromaani**. Talveti järgi peegeldub Viirlaiu teostes tema „nägemus stalinistlikust terrorist ja kommunistlikust okupatsioonirežiimist“ (Talvet 2005: 417) ning ilmselt kehtib see väide ka „Ristideta haudade“ kohta. Seega rõhutab Talvet ka teose **poliitilist lugemismudelit ja kannatusromaan**.

Kalju Lillepuu kirjutab oma teoses „Trükikirjad: mõtteuiteid kirjandusradadelt“, et „Ristideta hauad“ on eesti metsavendade tegude kroonika aastail 1944–1946, mil veel usuti Lääneriikide abisse ja Eesti vabaks saamiseni (Lillepuu 2005: 87). Selle põhjal on tegu romaaniga **metsavendadest** ning sõna „kroonika“ viitab **ajaloodokumendile**. Lillepuu toob veel välja, et teose keskmeks on Taavi Raudoja ja tema perekonna traagika. Hoolimata kannatustest jätkab Taavi võitlust ega alistu, sest maailmale on vaja tõde teatavaks teha (Lillepuu 2005: 87). Siin ilmnevad lugemismudelitena **Taavi isikulugu, kannatus- ja võitlusromaan** ning tõde teatavaks tegemine viitab **poliitilisele**

**lugemismudelile.** Lillepuu ütleb, et romaani lõpus „kumab usk hommiku saabumisse“ (Lillepuu 2005: 87), mille järgi räägib teos ka **lootusest**. Lillepuu nimetab Viirlaiu loomingut „eesti rahva vabadusvõitluse epopöaks, mis on justkui Viirlaiu „protest stalinismiajastu ebainimlikkuse vastu“ (Lillepuu 2005: 84) ning kuna „Ristideta hauad“ on osa Viirlaiu loomingust, siis saab siit lugemismudelitena järelda taaskord kannatus- ja võitlusromaanini ning stalinismiajastu mainimise tõttu ka poliitilise tähendustasandi.

Mihkel Rebase kutseõppeasutustele mõeldud eesti kirjanduse õpikus tuuakse lisaks „Ristideta haudade“ tekstikatkendile välja lühike romaanitutvustus, mis sarnaneb 1991. aastal ilmunud romaani esimese köite lõpus olnud tekstile. Selles öeldakse, et teos jutustab kodumaale tagasi tulnud soomepoistest, ebaõnnestunud põgenemiskatsetest, NKVD vanglakoledustest ja metsavendlusest ning tegelaste peamine roll on ellu jääda (Rebane 2005: 84–89). Seega esitletakse selles õpikus teost kui romaani **metsavendadest** ning kui **põgenemis-** ja **kannatusromaanini**. Ellujäämise rõhutamine viitab aga sellele, et romaan räägib **inimeseks olemisest**.

Ülo Tontsi järgi on romaani peategelaseks Taavi Raudoja, kelle ümber luuakse traagiline ja psühholoogiliselt nõudlik intriig. Nimelt on Taavi poeg vaenlaste käest ning tema naine mõistust kaotamas (Tonts 2008: 182). Siinkohal ilmnevad lugemismudelitena **psühholoogiline teos** ja **Taavi isikulugu** ning traagilisuse mainimine viitab **kannatusromaanile**. Tonts toob välja, et rängaks pettumuseks on arusaamine, et maailma ei huvita väikerahvaste traagika (Tonts 2008: 182), mis viitab **poliitilisele tähendustasandile**. Tontsi tekstist ilmneb, et tegemist on ka romaaniga **metsavendlusest** ja **võitlusest**: "Kui metsavendluse perspektiivitus on selgunud, õnnestub Taavil Eestist lahkuda. Ta on ennast jäagitult andnud pooleliolevasse võitlusse. Eestis ähvardav tegevusetus oleks talumatu". (Tonts 2008: 182)

2009. aastal ilmus „Ristideta haudade“ kordustrukk, mille tagumisel ümbrispaberil on kirjas, et romaan räägib Nõukogude okupatsiooni algusajast Eestis, mil paljud pidid metsadesse varjuma, et võidelda kodumaa vabaduse eest ja okupatsioonivõimu vastu. Teost nimetatakse heroiliseks ning öeldakse, et see räägib „eestlaste võitlusest oma elu ja kodu eest ajal, mil paljudele võitlejate saatuseks said ristideta hauad“ (Viirlaid 2009). Siit

ilmnevad lugemismudelitena romaan **metsavendadest**, **võitlusromaan** ning sõna „heroilisus“ viitab **kangelasromaanile**. Ristideta haudade mainimine toob esile **kannatusromaan**i, võitlus okupatsioonivõimu vastu aga teose **poliitilise** tähendustasandi.

Mart Laar toob romaanile kirjutatud järelsõnas välja, et peategelase Taavi Raudoja mõtted ja teod on väga sarnased Viirlaiu enda omadega. Viirlaiu enda kogemustele tuginevad Taavi pääsemine kokkupõrkel punaväelastega, vallamajast dokumentide hankimine, kirjeldused punaväelaste vägivallast ja röövimisest, tapivagunites olevatest vangistatud kaasvõitlejatest, kohtumised sõjakaaslastega ning katsed leida võimalust Soome põgenemiseks. Samuti põhinevad Viirlaiu kogemustel rannikul paadi ootamine ja „Ristideta haudade“ lõpuheitlused ja rannikul paadi ootamine. Kuigi romaanis Taavi selle paadi peale ei jõua, siis Viirlaid pääses 1944. aasta 26. oktoobril siiski üle mere (Laar 2009: 516–518). Siinkohal rõhutad Laar kõige enam teose **autobiograafilist** aspekti, kuid punaväelaste vägivalla väljatoomine näitab, et teos räägib ka **kannatustest** ning põgenemisvõimaluste otsimine viitab **põgenemisromaanile**.

Mitmed tegelased on realselt elanud isikud ja Viirlaid tugineb paljuski 1921. aastal Paldiskis sündinud Eino Martin Talmeti mälestustele, kes põgenes 1943. aastal Soome, lõpetas seal ohvitserikursuse ja pöördus koos kaaslastega 1944. aasta augustis tagasi kodumaale. Talmet osales vastupanukaitsetes Lääne-Eestis ning asus hiljem tööle Tselluloositehase laboratooriumisse otsides võimalusi Eestist uuesti põgenemiseks. Kahjuks ta aga vahistati julgeolekuorganite poolt ning temalt nõuti kaaslaste nimesid ja aadresse. Nähes julgeoleku erihuvi kõiksuguste nimekirjade vastu, tekkiski tal plaan teatada ülekuulajatele, et tema käes on marssal Mannerheimi käskkiri Soome armeesse kuulunud eestlastest ohvitseride kohta ning et see on peidetud tema töökohta. Teda usuti ning ta viidi konvoi saatel töökohta, kust ta teise korruse aknast välja hüpates põgeneda suutis. Ta hankis endale valedokumendid ning asus sadamasse tööle. Sadamas remondis olnud laevaga sõitis ta Soome ning sealt edasi Rootsi, kus ta hakkas tööle insenerina. Talmet suri 2003. aastal (Laar 2009: 518–519) Seega võib teost lugeda ka kui **biograafiat**. Ka teose peategelane Taavi töötas Tselluloosivabrikus, vahistati julgeolekuteenistuse poolt, põgenes samamoodi, kuid sadamasse tööle siirdumise asemel läks tema hoopis metsa.

Laari järgi on Viirlaid tõetruult edasi andnud Eestis valitsenud olukorda ning metsavendade võitlusi. Üldiselt kirjeldab Viirlaid metsavendade elu realistlikult – peamine on enda varjamine. Viirlaiu metsavennad rajasid endale soosaarele punkreid nagu tegid seda ka tegelikud metsavennad. Kirjeldused punkrite ehitusest vastavad üldjoontes samuti tegelikkusele, kuid üle on pingutatud näiteks metsavendade rühma relvastusega. Mida kauem metsas redutati, seda raskemaks muutus meeste koorem, sest järjest enam rõhus neid suutmatust oma perekonda päästa ja vastutus kaaslaste ees (Laar 2009: 519–520) ning samad meeolud valitsesid ka „Ristideta haudade“ metsavendade seas. Seega ilmneb, et „Ristideta haudade“ puhul on tegemist veel romaaniga **metsavendadest, võitlusromaaniga** ja **ajaloodokumendiga**. Samas mainib Laar ära ka armastuse teema ja metsavendade siseheitlused (Laar 2009: 519) ehk siis võib teost lugeda ka kui **armastusromaan**i või **psühholoogilist teost**.

Kui 1991. aastal esitleti romaani lugejatele kui ajaloodokumenti, põgenemis- ja kannatusromaan, romaani metsavendadest ning ka kui poliitilist teost, siis 2009. aastal esitletakse teost eelkõige kui romaani metsavendadest ning kui autobiograafilist ja biograafilist teost.

Janika Kronbergi järgi põhineb „Ristideta hauad“ ühe läände põgenenud sündmuses osalenud inimese jutustustel (Kronberg 2009: 20), mis toob ühe lugemismudelina välja **biograafia**. Teos hõlmab ekslemisi okupeeritud Tallinnas ja Põhja-Eesti metsades, paadi ootust mererannas, piinamisi, küüditamist, põgenemisi, reetmiseni viivat armastust ja kaotusvalu. Samuti räägib teos truudusest oma naisele, perele ja isamaale, kuid laiemas mõttes ka „vabaduse ja demokraatia ideaalidele“. Taavi ja Ilme kehastavadki neid vabaduse ja demokraatia ideaale. Veenvalt on kujutatud tegelaste siseheitlusi, mis tuleb romaanis püsiväärtusele kasuks (Kronberg 2009: 20). Kaotusvalu, küüditamine ja piinamised viitavad, et tegemist on **kannatusromaaniga**. Siseheitluste väljatoomise põhjal saab järeldada, et tegemist on **psühholoogilise teosega**. Lisaks on romaan veel **põgenemisest, reetmisest, armastusest ning truudusest**. Kronberg rõhutab ka maastiku ja tegelaste rolli, mis toob teose tähendustasanditena esile veel **loodus- ja karakterromaan**i:

„Nagu ka ulatuslikum maastikuline panoraam ja tegelaste galerii, mis ulatub kannatavast

külarahvast jõhkra naisülekuulaja ning püssiga mättalt mättale kargleva ja lõpuks end metsavendade punkri lael granaadiga õhkiva hullumeelse külapoisini. Seegi – viimasel hetkel äraandmise eest hoiatava Taavi surnud isa hääle kuulja – on oma kannatusrikkast saatusest märgitud.“ (Kronberg 2009: 20)

Kronberg rõhutab ka teose **poliitilist külge**, öeldes, et Viirlaid on oma loomingus järjekindlalt kommunismivastasele võitlusele pühendunud ning tema missioon on hoiatada Lääneriike ähvardava ohu eest. „Ristideta haudades“ kujutab Viirlaid Eesti metsades toimuvat **võitlust** ning kõneleb hukkunud kaasvõitlejate nimel (Kronberg 2009: 20):

„Kujutades võitlust Eesti metsades kui lääneliku vabadusemõiste ja demokraatia kaitseliini barbaarsete hordide eest ja kõneldes sõnaka ellujäänuna oma hukkunud kaasvõitlejate ja põlvkonnakaaslaste nimel, on Arved Viirlaid nii „Ristideta haudades” kui ka järgnevas loomingus oma missiooni auga täitnud.” (Kronberg 2009: 20)

Kronberg leiab, et teoses olevaid vägivalda- ja lahingustseene võiks nüüd ajalisel distantsilt vaadelda kui metafoore ja kõnekujundeid, millega kirjanik muudab oma loomingu sügavama sõnumi mõjuvaks (Kronberg 2012). Siinkohal ilmneb, et teost võiks lugeda ka kui **sümbolistlikku romaani**.

Rein Veidemann toob välja, et „Ristideta haudasid“ võib vaadelda kui **lunastustegu**, mis on seotud Viirlaiu enda saatusega. Nimelt pidi Viirlaid Inglismaal valmistuma luuretegevuseks, kuid reetmise tõttu sattus ta hoopiski Londonis interneeritute laagrisse. Viirlaid kuulub reedetud põlvkonna hulka ning see reetmine algas juba siis, kui Prantsusmaa ja Inglismaa pakkusid „Balti riike Stalinile teineteise võidu“. (Veidemann 2011 : 98). Sellest räägib ka Taavi romaani lõpulehekülgedel kapten Jonnkoppelile:

„Vaba maailm ei aita meid! Uskudes Lääne humaansusse tulime kahe aasta eest ka Soomest tagasi. Lapsiku lootusega ohverdasime oma vabtahtlike rügemendii kaks tuhat meest, enamik neist gümnasistid ja üliõpilased /.../ Minu hinge ei mahtunud ka hiljem selgunud fakt, et inglased ja prantslased pakkusid tookord Balti riike Stalinile teineteise võidu. Et Vene karu jääks sõja puhul Saksamaaga neile sõbralikuks jõuks! Nüüd me teame üht-teist sellest kauplemisest, mis kestis terve 1939. aasta suve. /.../ Stalin tõmbas helded

kaubajuudid alt ning võttis vastu Hitleri „kosjad“ sellesama liitlaste poolt juba garanteeritud kingitusega!“ (Viirlaid 2009: 505)

Romaan algab soomepoisi Taavi Raudoja tagasipöördumisega kodukülla, mis aga on samal ajal põgenemine, sest Taavi peab end metsas varjama ja kavandab põgenemist Läände. Lapsepõlves Taavit ihaldanud Rooski Marta üritab Taavit võrgutada, kui mees Soomest naaseb. Naine valetab Taavile, reedab rannas olijad ning Taavi perekonna kurb saatus ongi justkui ühe armukadede naise kättemaks. Taavi vanglas sündinud tütar Hilja külmub surnuks, tema naist Ilmet püütakse vägistada ning poeg Lembit jääb NKVD kätte vangi (Veidemann 2011: 99). Siin ilmneb, et tegemist on **romaaniga metsavendadest, põgenemisest ja reetmisest**. Samuti võib lugemismudelitena välja tuua **Taavi isikuloo ja kannatusromaan** ning armukadedus viitab **armastusromaanile**. Veidemann kirjutab, et Taavil õnnestub pidevate haarangute käes ellu jääda ning pärast viimast võitlust teeb kapten Jonnkoppel talle ülesandeks minna Läände sõna viima. Taavi kõhkleb, kuid nähes metsas kolme poodut, kelle seas on ka Rooski Marta, otsustab ta Läände minna, kuna ta pole enam võimeline elama sellel maal. Põgenikuna vabasse maailma minnes aga teab ta, et kogu „tema ülejäänud elu peab kuuluma selle ülekohtu lunastamiseks, mille osaks ta rahvas on saanud“. Selline oli ka kirjaniku enda missioon: „olles pääsemise eest võlgu oma saatusele, on tema kohuseks kirjutada maailmale, missugust võitlust on pidanud üks väike rahvas oma vabaduse eest.“ (Veidemann 2011: 99). Karl Hein leiab samuti, et Viirlaid võttis pärast pagulusse siirdumist endale ülesandeks „rääkida maailmale tõde“ selle kohta, mis Eestis okupatsiooni ajal toimus (Hein 2012: 273). Seega on tegemist **võitlusromaaniga** ja ilmneb ka **poliitiline tähendustasand** – maailmale tõe teatavaks tegemine. Viirlaiu missioonile lisab kaalu ka see, et ta on suutnud seda teha põnevalt ja kaastundlikult (Veidemann 2011: 99), mis viitab sellele, et teost võib lugeda ka kui **põnevikku**.

Karl Hein toob välja, et Viirlaid tugineb „Ristideta haudades“ osaliselt iseenda sõjamälestustele, kuid ka oma kunagise võitluskaaslase meenutustele (Hein 2012: 274) rõhutades seega teose **biograafilist** ja **autobiograafilist** tähendustasandit.

Arne Merilai toob Postimehes ilmunud artiklis välja, et Viirlaid kujutab „Ristideta

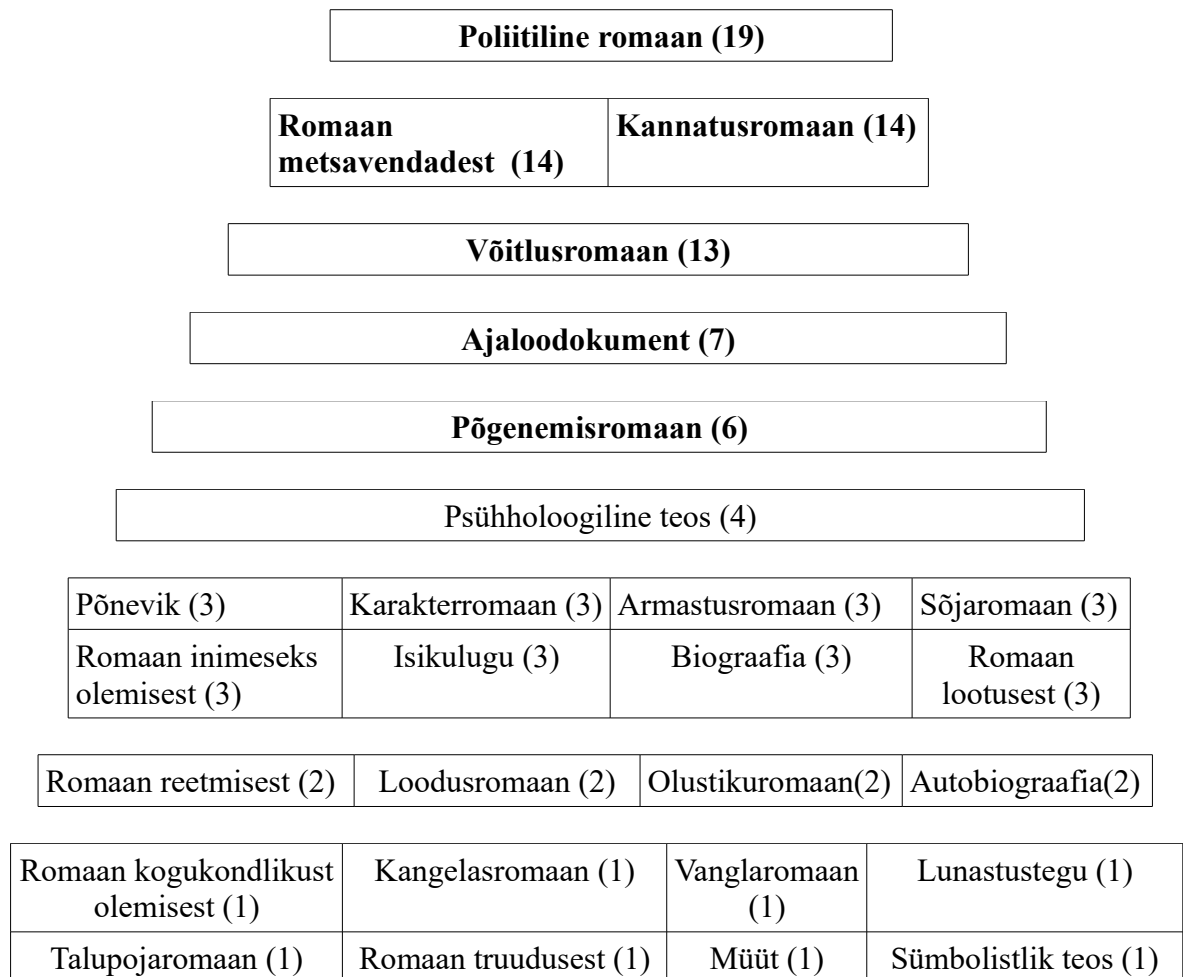
haudades“ traagilisi ja lootusetuid katastroofilisi sündmusi ning eestlaste võitlust kommunistlike vallutuste vastu Teise maailmasõja ajal ja järel. Ta leiab, et peale Viirlaiu on niivõrd sisendusjõuliselt suutnud sõjajärgset sissivõitlust edasi anda vaid Ene Mihkelson oma suurromaanidega „Ahasveeruse uni“ (2001) ja „Katkuhaud“ (2007) (Merilai 2012: 10). Seega rõhutab Merilai teose **vabadusvõitluslikku tasandit** ja kommunismi mainimine viitab **poliitilisele lugemismudelile**. Sisside väljatoomine tõstab esile teoses kujutatava **metsavennateema** ja traagika viitab **kannatusromaanile** ning samuti räägib romaan **lootusest**.

Estofiili Cornelius Hasselblatti „Eesti kirjanduse ajaloos“ mainitakse teost vaid põgusalt: „Romaan käsitleb eestlaste relvastatud vastupanu pärast Teist maailmasõda partisanisõjas Nõukogude okupatsiooni vastu.“ (2016: 499). Relvastatud vastupanu rõhutamine viitab **võitlusromaanile** ning „partisanisõda“ ütleb, et teos räägib ka **sõjast** ja **partisanidest**. Kuigi Hasselblatt kasutab metsavendade puhul mõistet „partisan“, on see sisuliselt sama. Nõukogude okupatsiooni mainimine aga toob esile ka teose **poliitilise aspekti**.

Enamasti iseloomustatakse Viirlaiu loomingut üldiselt, kuid kuna „Ristideta hauad“ on üks osa tema loomingust, kehtivad need hinnangud ka sellele romaanile. Piret Kanguri järgi protesteerib Viirlaid oma teostega stalinliku vägivaldasüsteemi vastu, mistõttu on tema teostes palju **poliitilist kirge** (1991: 62). Vägivalla mainimine aga viitab ka **kannatusromaanile**. Anne Valmas ütleb, et Viirlaiu looming on „tema hinge puudutanud ülekohtu väljendajaks, protest toimunu vastu“, mis viitab teose **võitluslikule** aspektile. Viirlaid on üritanud oma loominguga võidelda eestlaste vabaduse ja inimõiguste eest ning ühtlasi tahtnud sellega koputada ka „maailma südametunnistusele“. Valmas ühineb Viirlaiu mõttega: „Oma rahva olemasolu heitluses peame tegema kõik, et Eesti hääl inimõiguste ja vabaduse nõudjate hulgas puudutaks kaugeleulatuvate tagajärgedega maailma südametunnistust.“ (Valmas 1994: 125). Seega võib Valmase järgi teost lugeda ka kui **poliitilist romaani**. Arno Oja järgi on Viirlaiu looming eelkõige „vabadusvõitluse eepos“ või eesti rahva „kommunismivastase võitluse eepöä.“ (Oja 1997: 4). Siinkohal ilmneb lugemismudelina lisaks **võitlusromaanile** ka **poliitiline tähendustasand**, kuna mainitakse kommunismi. Eerik Purje järgi kujutab Viirlaiu looming „pidevat **võitlust** Eesti vabaduse eest.“ (Purje 2012). Siit ilmneb, et Viirlaiu loomingut puhul tõstetakse esile eelkõige selle

eesmärki – võidelda kommunismi vastu ning vabaduse, õigluse ja inimõiguste eest koputades Lääne südametunnistusele. Seega võib öelda, et Viirlaiu loomingust üldiselt rääkides tõstetakse esile teose poliitilist mudelit.

„Ristideta haudade“ retseptiooni uurimisel taasiseseisvunud Eestis võtsin aluseks kakskümmend üheksa sekundaarteksti, millest ilmnes, et „Ristideta haudade“ domineerivateks lugemismudeliteks sel perioodil on olnud poliitiline teos, romaan metsavendadest, võitlustest, kannatustest, põgenemistest ning tegemist on ka ajaloodokumendiga. Neid võib pidada käsitletava perioodi eestikeelse retseptiooni kollektiivseteks lugemismudeliteks. Tekstidest ilmnes väga palju lugemismudeleid, mida võib aga pigem individuaalseteks pidada.



**Joonis 10.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid eestikeelses retseptioonis pärast taasiseseisvumist.

Pärast Eesti taasiseseisvumist on „Ristideta haudade“ lugemismudelitest rõhutatud kõige enam poliitilist lugemismudelit, mille puhul tuuakse välja erinevaid tahke. Nimelt on „Ristideta haudasid“ peetud kommunismivastaseks teoseks, mis on nii tõend kui ka süüdistusakt nõukogude režiimi terrori kohta. Samuti hoiatab teos maailma ning on üleskutse oma maa kaitseks ning võitluseks Eesti vabaduse eest. Samuti on domineerivateks lugemismudeliteks romaani metsavendadest, võitlus- ja kannatusromaan ning ajaloodokument. Enamasti on teost käsitletud pinnapealselt, kuid leidub ka sisukamaid käsitlusi, mille tulemusena on ilmnenu tohutu hulk lugemismudeleid, millest paljusid aga on harva mainitud. Individuaalsetest tähendustasanditest on põhjalikumalt analüüsitud müüti, lunastustegu, autobiograafiat ja biograafiat. Kollektiivsetest mudelitest on põhjalikumalt käsitletud poliitilist mudelit ja romaani metsavendlusest. Teost pole pärast ilmumist arvustustes eriti palju käsitletud, kuid samas on teosest räägitud väga järjepidevalt. Alates 1997. aastast kuni praeguseni on teost kajastatud mõnes artiklis või raamatus peaaegu igal aastal. Enamasti on küll tegu kirjutistega, mis räägivad Viirlaiust ja tema loomingust üldiselt, kuid igatahes näitab selline järjepidevus, et leidub ikkagi inimesi, kes tahavad, et Viirlaidu ja tema looming elaks edasi.

### 3.2.2. VENEKEELNE RETSEPTSIOON – TÕDE VIIRLAIU NOORUSAJA KOHTA

2005. aastal avaldas Eesti Kultuurikeskus Vene Entsüklopeedia „Ristideta haudade“ venekeelse tõlke ning samal aastal ilmus kolm teost tutvustavat ajaleheartiklit, mis peegeldavad eesti kultuuriruumis elavate venelaste retseptsiooni. Vladimir Fridland toob oma artiklis välja, et Viirlaid on ise 1940–1945 aastail Eestis toimunud sündmuste tunnistajaks olnud ja paljutki ise läbi elanud. Ta nimetab romaani „dokumentaalkunstiliseks tunnistuseks“ ühe põlvkonna eestlaste saatusest, kes on sattunud võõrvõimu alla. Viirlaiu eesmärk on rääkida maailmale oma rahva tragöödiast (Fridland 2005). Siinkohal tuuakse välja, et romaani võib lugeda kui **autobiograafiat, ajaloodokumenti, kannatusromaan**i ning tunnistust eestlastele osaks saanud ebaõiglusest. Viimane viitab poliitilisele lugemismudelile.

Fridland toob välja, et tegelased on tavalised inimesed, kes pidid 1944. aastal otsustama, kas jääda Eestisse või põgeneda ning Eestisse jäänud varjusid metsadesse. Tegelaste

elusaatus kannab endas ajastu vaimu ja romaan aitab mõista, mis tegelikult Eestis nendel aastatel toimus (Fridland 2005). Väite kaudu, et romaan aitab minevikku mõista, esitletakse taas ajaloolist lugemismudelit. Metsavarjumine toob esile **metsavendade teema** ja põgenemise mainimine viitab **põgenemisromaanile**.

„Romaan algab rahuliku idüllilise pildikesega, kuid siis hakkavad sündmused arenema nii Tallinnas kui ka rannikualadel ja taludes. Veri, armastus, reetmine ja eneseohverdus. Lootusetus olukorras jääb üle vaid loota, et ühel päeval saab Eesti ikkagi uuesti vabaks. Seniajani aga on vaja kuidagi elus püsida, end NKVD eest peites või kuidagimoodi läände põgenedes... Igaüks tegi oma valiku – mõned lahkusid välismaale, teised jäid. Paljud, kes polnud uue valitsusega nõus, tapeti kas põgenemiskatsetel või metsades. Osad kandsid karistust selle eest, et olid teeninud soomlaste ja sakslaste juures“ (Fridland 2005). Selle järgi räägib teos ka **armastusest, reetmisest, lootusest, eneseohverdusest** ning veelkord tuuakse välja põgenemise-ja kannatusteema.

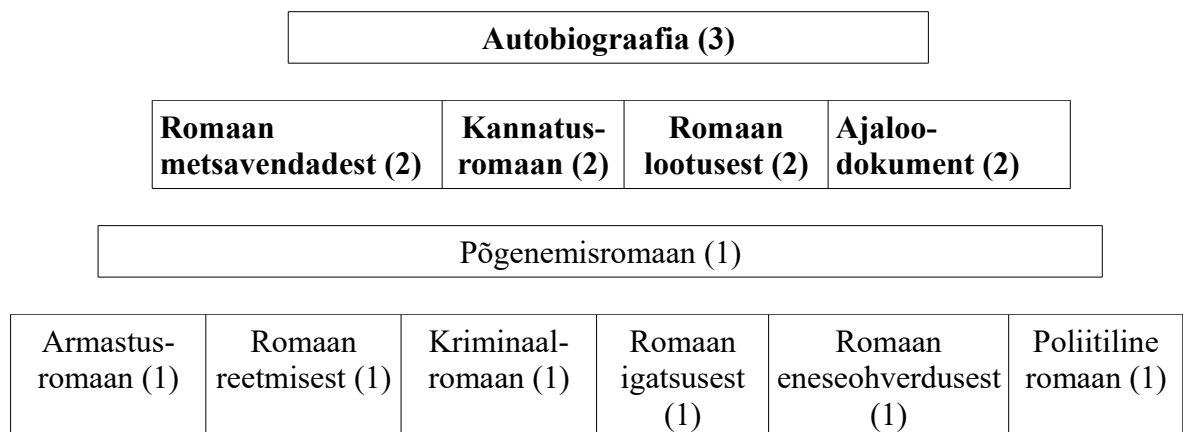
Frindlandi meelest puudub teosel poliitiline välikest ja pigem on see lihtne „tõde sõjast ja rahust“, milles ilmnevad lihtsad ja elutargad mõtted sõduritelt ja talupoegadelt (Fridland 2005). Kuna ta on eespool välja toonud, et teos on tunnistus maailmale rahvale osaks saanud tragöödiast, siis järelikult on sellel ikkagi poliitiline välikest olemas, kuid siinkohal tuleks seda tähendustasandit käsitleda pigem kui ajaloodokumenti, sest rõhutatakse tõepärasust. Tundub, et Fridland ei taha teost „süüdistada“ poliitilisuses, vaid tahab teost vaadelda „tänapäevase“ pilguga, mitte mineviku „poliitilise silmaga“. Seda kinnitab ka see, et Fridland leiab, et veel praegugi ollakse justkui tolleaegsete sündmuste vangistuses, justkui polekski uut Eesti Vabariiki. Ta toob välja, et tõepoolest ohverdati Teise maailmasõja ajal Balti riigid Suurbritannia ja Prantsusmaa poolt Hitlerile ja Stalinile, kuid „ajalugu ei saa ümber kirjutada, ajaloole ei saa esitada arvet katkiste saatuste ega surmude eest, tekitatud kahju eest.“ (Fridland 2005).

Ühes ajalehereklaamis tuuakse välja, et romaan räägib metsavendadest Nõukogude okupatsiooni ajal ning et autor võttis sündmustest ise osa. Peategelaseks on kirjaniku *alter ego* Taavi Raudoja, kes on endine soomepoiss ning tuli koju tagasi lootuses kodumaa iseseisvumisele. Tema peamine motiiv on igatsus vabaduse ja iseseisvuse järele.

Katkendeid teosest on ilmunud ajakirjas „Võšgorod“, mille peatoimetaja Ljudmila Gluškovškaja ütleb, et romaani süžee on lausa kriminaalne (Igatsus iseseisvuse järele 2005: 7). Kirjutises käsitletakse teost kui romaani **metsavendadest** ja kui **autobiograafilist** teost ning kui **kriminaalromaan**i. Mainitakse ka iseseisvuse ja vabaduse teemat, kuid siinkohal ei ole tegu mitte vabadusvõitlusliku romaaniga, vaid pigem **romaaniga igatsusest ja lootusest**. Nõukogude okupatsiooni välja toomine viitab teose **poliitilisele lugemismudelile**.

Vitali Andrejev toob välja, et Viirlaiu venekeelse tõlke eesmärk on lugejaskonda suurendada. Nimelt võib teos vene keele kaudu sattuda ka teiste slaavi keelt kõnelevate rahvaste tõlkijate huviorbiiti. Ta toob välja, et Viirlaiul endal tuli üle elada paljusid asju, mida tema kangeline läbi elab. Viirlaid usub, et teos on tõde tema noorusaja kohta ning see väärib lugupidamist. Romaani tegelasteks on rasketesse olukordadesse pandud tavalised inimesed, kelle ellujäämissoovi kõrval seisavad ka kohustused (Andrejev 2005: 15). Seega tuuakse siin välja teose **autobiograafilise aspekt** ning et tegemist on ka **kannatusromaaniga**. Tõe rõhutamine viitab taas **ajaloodokumendile**, kuna selle all mõeldakse pigem tõepärasust mitte tunnistust maailmale.

Kõigis kolmes arvustuses ilmneb teose autobiograafilisuse tasand ning kahes artiklis ilmneb, et tegu on ajaloodokumendiga, romaaniga metsavendadest, lootusest ja kannatustest. Neid võib pidada perioodi venekeelse retseptiooni pigem kollektiivseteks tähendustasanditeks ja ülejäänud mudeleid pigem individuaalseteks.



**Joonis 11.** „Ristideta haudade“ lugemismudelid venekeelses retseptioonis pärast taasiseseisvumist.

Venekeelne retseptsioon on olnud pigem teost tutvustav kui analüüsiv. Kõige enam on pööratud tähelepanu teose autobiograafilisele tähendustasandile, kuid samuti on esile toodud kannatusromaan ja romaan lootusest ning metsavendadest. Venekeelses retseptsioonis ilmneb, et kõrvale jääb teose omaaegne poliitiline eesmärk ning selles nähakse pigem ajaloodokumenti.

### **3.2.3. „RISTIDETA HAUDADE“ LUGEMISMUDELID PERIOODIL 1991-2017**

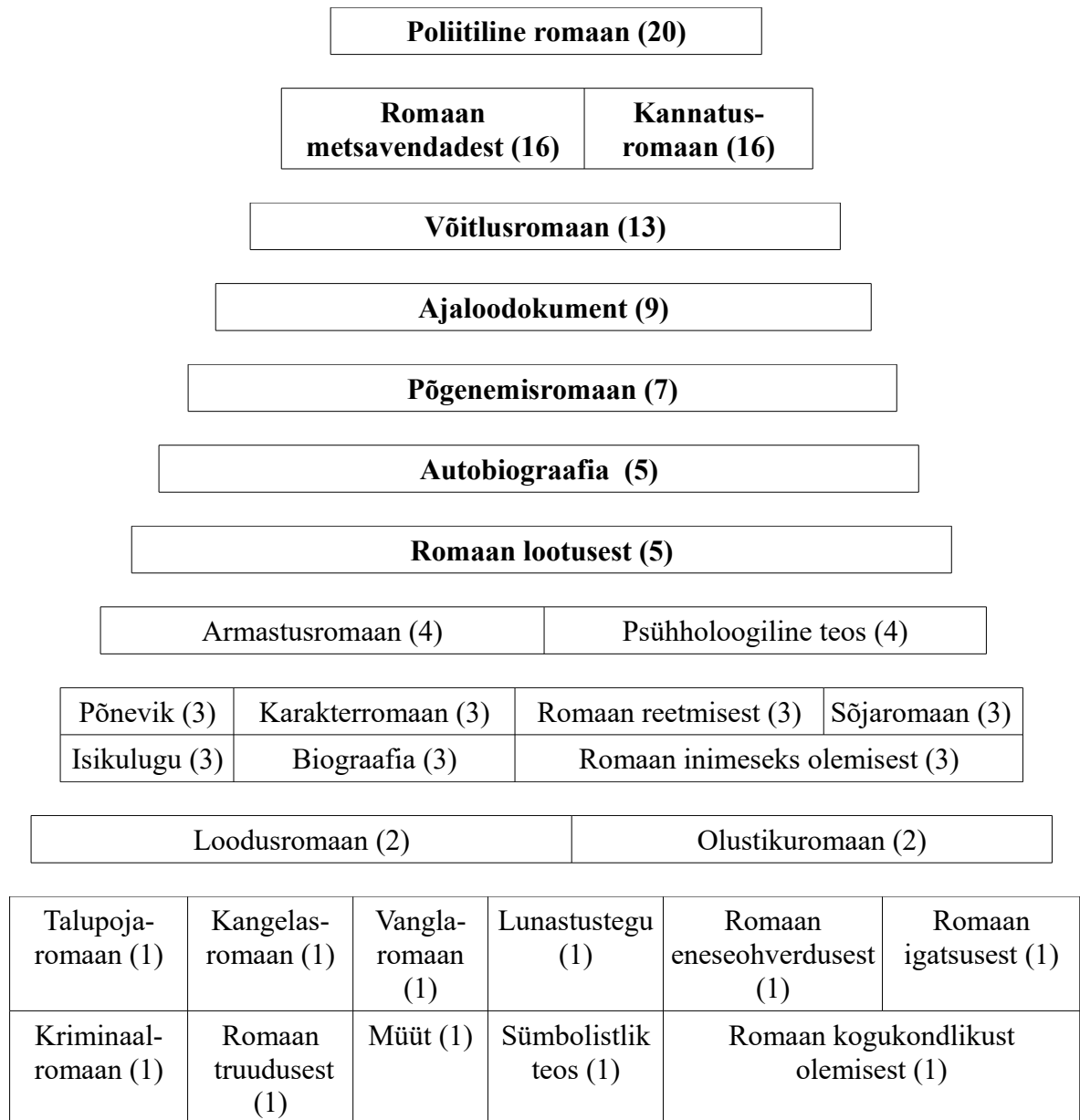
1990. aastate esimesel poolel „Ristideta hauad“ eriti tähelepanu ei pälvinud. Kodumaine huvi väliskirjanduse vastu oli Nõukogude okupatsiooni ajal väga suur ning olude vabanemisel 1988. aastal muutus see huvi mõneks aastaks veelgi tugevamaks, kuid juba 1990. aastate esimesel poolel see rauges. Põhjus võis olla selles, et eesti kultuur muutus väga kiiresti ja noores kapitalistlikus ühiskonnas jäi kirjandus tervikuna tagaplaanile (Olesk 2014: 144). Kui varem asus kirjandus väärtussüsteemides kesksel kohal, siis 1990. aastatel vähenes kõrgkultuuri tähtsus ning kasvas popkultuuri roll. Olulisemaks muutusid auditiivsed ja visuaalsed alad nagu film, teater ja muusika (Velsker 2001a: 609). Samuti on võimalik, et teose kajastamist 1990. aastate esimesel poolel võis mõjutada see, et siis oli eesti ühiskonnas justkui üleminekuaeg, mil kogeti maailmas avanevaid võimalusi. Majanduslikud olud halvenesid järsult kiire inflatsiooni tõttu ning see mõjutas ka kultuuritarbimist. 1990. aastate keskpaigas poliitiline olukord stabiliseerus, inflatsioon pidurdus ja rahva elujärg paranes (Velsker 2001a: 608) ning siis hakati ka „Ristideta haudadest“ rohkem kirjutama.

Ajalehes Kultuurimaa ilmus 1997. aastal Arno Oja artikkel, milles ta toob välja, et kui „Ristideta hauad“ Eestis ilmus, oli teose jaoks juba hilja: „Teemaga polnud enam võimalik lugejat köita“ ning häiriv oli ka Viirlaiule omane „romantiline realism“ (Oja 1997: 4). Karl Hein aga väidab, et Eesti okupeerimisest Teises maailmasõjas ja sellele järgnevast ajast on kirjutatud palju romaane ja pidevalt pöördutakse Eesti okupeerimise temaatika juurde tagasi (Hein 2012: 273). Näiteks kujutab 1944. aasta sõjasündmusi ja sellega seotut Vaino Kallase raamat „1944 ehk viimane katse“ (2016). Samuti käsitlevad Teisele maailmasõjale

järgnevat aega näiteks Ene Mihkelsoni „Ahasveeruse uni“ (2001), „Katkuhaud“ (2007), Holger Kaintsi „Uinuv maa“ (2016) ja Ilmar Taska „Pobeda 1946“ (2016) jpt. Seega ei saa küll väita, et „Ristideta hauad“ oma temaatikaga vaid minevikku sobib. Pekka Erelt oma Eesti Ekspressis avaldatud artikliga „Arved Viirlaid – mineviku legend“ Viirlaiu loomingut just minevikku aga paigutab. Tema järgi sai „Ristideta hauad“ nõukogude ajal legendaarseks oma keelatus tõttu ning pärast iseseisvumist teost kätte võttes märkab lugeja, et teos on ülepingsatult patriootlik. Aeg aga on muutunud ja „iseseisvus ning isamaa kaotus on unustatud probleemid“ (Pekka 1997). Sellist suhtumist väljendavate arvustuste põhjuseks võib olla see, et 1990. aastatel levis teatav identiteedikriis, kus eestlased pidid „iseendaks olemise tähendusi muu maailma taustal ümber mõtestama“ (Velsker 2001a: 609). Lääne kultuuris oli sel ajal rõhk rahvuslikult identiteedilt kandunud üle teistele ühtekuulumisvormidele. Oluliseks olid muutunud väikesed huvigrupid ning vähemusliikumised. Postmodernses maailmas olid olulisel kohal demokraatlikud õigused ja valikuvõimaluste paljusus, millest tulenes ka väärtushinnangute killustumine. Eestis võimendas seda veelgi järsk hüpe tehnoloogilisse maailma. (Velsker 2001a: 609)

Pärast Eesti taasiseseisvumist on „Ristideta haudade“ eestikeelses retseptsioonis lugemismudelitest rõhutatud kõige enam poliitilist mudelit ehk teose eesmärki – teavitada maailmale tõde Eestis toimunu kohta, hoiatada maailma, võidelda kommunismi vastu ning inimõiguste ja oma maa vabaduse eest. Samuti vaadeldakse teost eelkõige kui ajaloodokumenti, romaani metsavendadest, võitlus- ja kannatusromani. Enamasti on teost käsitletud pinnapealselt, kuid leidub ka sisukamaid kirjutisi, mille tulemusena on ilmnunud tohutu hulk lugemismudeleid, millest paljusid aga võib pigem individuaalseteks pidada. Venekeelne retseptsioon on olnud pigem teost tutvustav kui analüüsiv. Kõige enam on pööratud tähelepanu teose autobiograafilisele tähendustasandile, kuid esile on toodud ka, et romaan räägib kannatustest, lootusest ning on ajaloodokument.

Vene- ja eestikeelse retseptsiooni lugemismudelite koondhierarhia on moodustatud selle põhjal, mitu korda on tekstides mingeid lugemismudeleid välja toodud. Arvesse on võetud ka lugemismudeli asukohata eesti- või venekeelse retseptsiooni lugemismudelite hierarhias.



**Joonis 12.** „Ristideta haudade“ lugemismudelite hierarhia pärast taasiseseisvumist.

Venekeelsete arvustuste osakaal on võrreldes eestikeelsete tekstidega väga väike, sest teose venekeelne tõlge ilmus neliteist aastat hiljem, mistõttu on võimaliku retseptsiooni aeg olnud palju lühem. Hoolimata sellest mõjutab venekeelne vastuvõtt vähesel määral ka koondhierarhiat. Üldiselt jäävad eestikeelse retseptsiooni põhjal järelstatud domineerivad lugemismudelid samasse järjestusse. Küll aga tõusevad hierarhias venekeelse retseptsiooni mõjul pigem kollektiivsete mudelite sekka ka romaan lootusest ja autobiograafia. Need olid venekeelse retseptsiooni lugemismudelite hierarhias kõige kõrgemal, kuid

eestikeelses retseptioonis olid need pigem individuaalsed lugemismudelid. Venekeelse retseptiooni puhul ei rõhutata teose poliitilist külge nii palju kui seda tehakse eestikeelsetes sekundaartekstides. Venekeelse vastuvõtu puhul rõhutatakse veel, et romaan räägib metsavendadest ja kannatustest, on ajaloodokument ning kõik kolm tähendustasandit on tähtsal kohal ka eestikeelses retseptioonis.

Perioodil 1991–2017 on „Ristideta haudasid“ käsitletud peamiselt eesti keeles, kuid pärast venekeelse tõlke ilmumist on kirjutatud ka mõned venekeelsed artiklid. Kõige tugevamalt ilmneb selle perioodi retseptioonis, et tegemist on poliitilise teosega. Veel on domineerivateks tähendustasanditeks romaan metsavendadest ja lootusest, võitlus- ja kannatusromaan, ajaloodokument, põgenemisromaan ning autobiograafiline teos. Tekstidest on ilmnenud aga väga suur hulk lugemismudeleid, mis näitab, et pärast taasiseseisvumist on hakatud teost rohkem käsitlema ja on püütud märgata teose erinevaid tähendustasandeid.

# KOKKUVÕTE

Antud töö eesmärk oli uurida Arved Viirlaiu romaani „Ristideta hauad“ retseptsiooni erinevatel aegadel ja erinevates kultuuriruumides ning lähtudes lugemismudelite teooriast analüüsida, kuidas ja miks teoses peituvate tähenduste olulisus on ajan ja ruumis muutunud. Samuti oli eesmärgiks retseptsiooni analüüsimise kaudu jõuda järelduseni, millised lugemismudelid on teose püsiväärtusteks. Töö alaeesmärgiks oli anda ülevaade kirjaniku elukäigust ning tema luule- ja proosaloomingust.

Kogu Viirlaiu looming käsitleb Teise maailmasõjaga seotud teemasid ja kannab endas vastavaid meeleolusid. Viirlaiu jaoks on nii luule- kui ka proosaloomingus väga olulisel kohal tõde, õiglus, ülekohtu vastu väljaastumine ning iga inimese õigus vabaduses elada. Sõda on Viirlaidu nii tugevalt mõjutanud, et on justkui tema hinge vangistanud, mistõttu jääb ta eestlastele osaks saanud üleelamiste kujutamisele truuks lõpuni. Tema teostes vahelduvad usk inimsusse ja usu kaotamine nii inimeste, maailma kui Jumala vastu. Viirlaid otsib oma teostes inimest ka siis, kui ta enam ei usu, sest ta tahab uskuda. Kui kirjaniku proosateostes vahelduvad võitlusvaim ning allaandmine, pettumus ja masendus, siis luules toimub hüplemine melanhoolia, igatsuse, kaotusvalu ning eufooria ja võitlusvaimu vahel. Jõudu, usku ja lootust ammutab Viirlaid eelkõige lapsepõlve- ja kodumaamälestustest. Tema teosed pole üksteisega seotud ainult ühiste teemade või meeleolude kaudu, vaid mitmete teoste tekstid põimuvad otseselt ning esineb palju korduvaiaid motiive.

Paguluses on Viirlaid pälvinud neljal korral Henrik Visnapuu kirjanduspreemia, kuid Eestis pole teda tunnustatud ühegi kirjandusauhinnaga (Kiin 2015). Eestis on Viirlaid tõepoolest vähem tähelepanu pälvinud kui paguluses. Juba 1994. aastal esitas Jaan Kruusvall (1994) küsimuse:

„/.../ kas Viirlaid on üksnes ühe põlvkonna, petetud, reedetud, muserdatud, kuid vabandage väga, elujõulise põlvkonna kirjanik? Kas loevad teda noored, kas tsiteerivad teda aja- ja kirjanduslõulased?“ Samuti vastab ta ise sellele küsimusele: „Vastupidi, teda juba kritiseeritakse. /.../. Kahju, kui ta oma põlvkonna hulka surutaksegi. Kas peab ajalugu jälle

korduma, et Viirlaid oleks aktuaalne. Ei tea.“ (Kruusvall 1994)

Samuti on Viirlaiu loomingust Eestis välja antud vaid romaanid „Märgitud“ (1990), „Ristideta hauad“ (1991), „Vaim ja ahelad“ (1998), „Põhjatähe pojad“ (2009) ning jutukogud „Saatuse sõlmed“ (1994) ja „Ajajal on mitu nägu“ (2005). Viimane on esimene Viirlaiu teos, mille esmatrükk on välja antud Eestis. Viirlaiu kõige tuntumaks teoseks on „Ristideta hauad“, mis ilmus esmakordselt Lundis ning mida on tõlgitud üheksasse võõrkeelde (Eesti kirjanike 2000: 670). Eestis ilmus teos alles 1991. aastal, sest oli nõukogude perioodil siin keelatud (Arved Viirlaid 2015: 1206), kuid ilmudes jäi teos praktiliselt tähelepanuta (Lauring 1997: 16). Töö üheks uurimisküsimuseks oli, miks „Ristideta hauad“ pole Eestis saanud eriti suurt kõlapinda?

„Ristideta haudade“ retseptsiooni uurimisel töin välja kahel ajaperioodil (1952–1990 ja 1991–2017) sekundaartekstidest ilmnenuid lugemismudelid ning koostasin iga kultuuriruumi kohta lugemismudelite hierarhiad lähtudes lugemismudelite ilmumise arvust ja nende rõhutamisest. Sellest lähtudes aga moodustasin hierarhiad eraldi ajaperioodide kohta, et ilmneks teose ajalooline lugemismudel.

Aastatel 1952–1990 vaadeldi „Ristideta haudasid“ eelkõige kui kannatus- ja võitlusromaanid ning kui poliitilist teost. Domineerivateks lugemismudeliteks olid veel romaan metsavendadest, inimeseks olemisest, ajaloodokument ja Taavi isikulugu. Kõige rohkem käsitleti teost võõrkeelses retseptsioonis ning kõige vähem kirjutati sellest Nõukogude Eestis ning sedagi selleks, et lugejatele teost nõukogude ideoloogiat järgides väärtusetuna näidata. Väliseestlased ise nägid teost eelkõige kui tõendit nõukogude režiimi kuritegudest, mis võiks aidata välisriikide tähelepanu Eesti olukorrale tõmmata. Seega oli teos justkui poliitiline relv võitlemaks Nõukogude okupatsiooni ja kommunismi vastu. Võõrkeelse retseptsiooni puhul vaadeldi teost eelkõige kui poliitilist teost ja kui kannatusromaanid, kuid teose poliitiline külg ei ilmnenu nii tugevalt kui väliseesti või Nõukogude Eesti retseptsioonis. Perioodi jooksul avastati teoses üha uusi aspekte ning perioodi lõpuks oli ilmnenu kakskümmend kolm lugemismudelit, millest paljud olid pigem individuaalsed. Lugemismudeleid pigem nimetati ja põhjalikke analüüse ilmus vähe, mistõttu võib öelda, et teost käsitleti sel perioodil pigem pinnapealselt.

Perioodil 1991–2017 on „Ristideta haudasid“ käsitletud teadaolevalt vaid Eestis nii eesti kui ka vene keeles keeles. Selle põhjuseks on ilmselt see, et pärast 1991. aastat tõlgiti romaan vaid leedu (1996) ja vene keelde, varasemad teose tõlked olid aga juba kajastust leidnud. Kõige tugevamalt ilmneb selle perioodi retseptsioonis, et tegemist on poliitilise teosega. Veel on domineerivateks tähendustasanditeks romaan metsavendadest, võitlus- ja kannatusromaan, ajaloodokument, põgenemisromaan ning autobiograafiline teos. Kokku on tekstides ilmnenud kolmkümmend lugemismudelit, mis viitab sellele, et pärast taasiseseisvumist on hakatud teost rohkem ja sügavamalt käsitlema. Lisaks tutvustavatele artiklitele on ilmunud ka mitu sisukamat analüüsi, kuid siiski jääb viimase osa retseptsioonis väikeseks. Venekeelne retseptsioon on olnud pigem teost tutvustav kui analüüsiv, kõige enam on pööratud tähelepanu teose autobiograafilisele tasandile ning poliitiline lugemismudel on jäänud tagaplaanile.

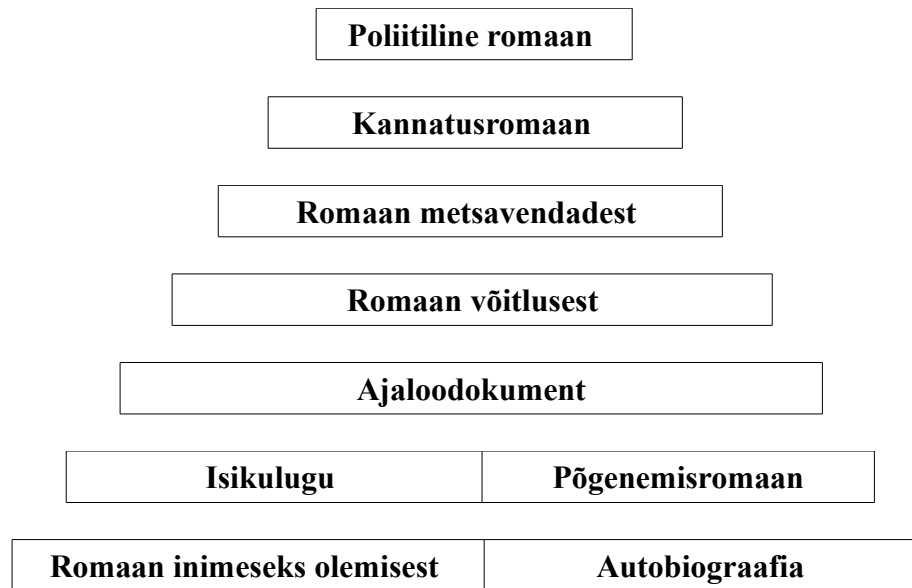
**Tabel 1.** „Ristideta haudade“ levinumad lugemismudelid perioodidel 1952–1990 ja 1991–2017.

| <b>Periood</b>  | <b>1952–1990</b>              | <b>1991–2017</b>            |
|---|-------------------------------|-----------------------------|
| <b>Levinumate lugemismudelite hierarhia (kõige kõrgemal asetseb kõige rõhutatud tähendustasand)</b> | 1. Poliitiline teos           | 1. Poliitiline romaan       |
|   | 2. Kannatusromaan             | 2.-3. Romaan metsavendadest |
|   | 3. Võitlusromaan              | 2.-3. Kannatusromaan        |
|   | 4. Romaan metsavendadest      | 4. Võitlusromaan            |
|   | 5. Ajaloodokument             | 5. Ajaloodokument           |
|   | 6. Isikulugu                  | 6. Põgenemisromaan          |
|   | 7. Romaan inimeseks olemisest | 7. Autobiograafia           |

Tabelist ilmneb, et läbi aegade on erinevates kultuuriruumides rõhutatud enamasti samasid tähendustasandeid. Mõlemal perioodi domineerivate lugemismudelite seas korduvad poliitiline romaan, romaan metsavendlusest, võitlus- ja kannatusromaan ning ajaloodokument, kuigi nende tähtsustamine on olnud veidi erinev. Perioodil 1991–2017 on tunduvalt rohkem hakatud rääkima sellest, et teos käsitleb metsavendade elu. Kui perioodil 1952–1990 peeti oluliseks ka Taavi isikulugu ja seda, et teos räägib eelkõige inimesest, siis teisel perioodil ei olnud need tähendustasandid nii olulised ning rõhutati hoopiski teose autobiograafilist aspekti ja põgenemislugu. Esimesel perioodil aga ei vaadeldud teost eriti kui autobiograafiat ning ka põgenemise temaatika jäi võrreldes teise

perioodiga tagaplaanile.

Perioodide kohta käiva ühise domineerivate lugemismudelite hierarhia koostamisel lähtun lugemismudelite asetsemisest tabelis äratoodud hierarhias – liidan iga lugemismudeli puhul kokku perioodide hierarhiates tema poitsiooni näitavad arvud. Koondhierarhias paikneb kõige kõrgemal kõige väiksema arvuga tähendustasand.



**Joonis 13.** „Ristideta haudade“ domineerivate lugemismudelite hierarhia läbi aegade.

Seega võib öelda, et läbi aegade on erinevates kultuuriruumides „Ristideta haudasid“ käsitletud eelkõige kui poliitilist romaani ning oluliselt on rõhutatud ka seda, et romaan räägib metsavendadest, kannatustest ja võitlusest. Samuti on teistest tähendustasanditest esile kerkinud ka ajaloodokument, autobiograafia, romaan inimeseks olemisest, Taavi isikulugu ja põgenemisromaan. Siit ilmneb, et tähelepanu on pööratud eelkõige teose pinnakihtides peituvatele tähendustasanditele ja teosevälisele tasandile – teose eesmärgile teavitada maailma Eestis toimuvast, võidelda vabaduse eest ja kommunismi vastu. Seega on „Ristideta haudade“ vastuvõtt domineerinud seos tegelike ajalooliste sündmustega ning väga vähe on tähelepanu pööratud teose ilukirjanduslikele aspektidele, mistõttu on kirjandusteoreetiline analüüs tagaplaanile jäänud.

Ilmar Talve toob välja, et kuigi poliitika puudutab igat inimest ja kirjanikku, on eksiilkirjandus poliitikaga alati rohkem seotud, sest paguluse põhjuseks on ju poliitilised

sündmused. Seega ei saakski eksiilkirjandus juba oma tausta tõttu olla neutraalne või ebapoliitiline. Samas mainib Talve, et eesti pagulaskirjanduses esinenud protest pole mitte niivõrd poliitilis-ideoloogiline, vaid pigem rahvuslik ja üldinimlik. (Talve 1989: 993–994)

Samas on Viirlaid oma teost ise reklaaminud kui poliitilist kommunismivastast teost. Näiteks avaldas ta 1966. aasta 15. jaanuaril prantsuse ajakirjas *La Letter d'Information* kirjutise, milles rõhutab, et Teises maailmasõjas võitis kõige rohkem kommunism ning kommunistlik agressioon puudutab kogu maailma rahvaid. Ta toob ka faktilisi näiteid, kuidas Eesti on pidanud silmitsi seisma kommunistliku tegelikkusega (Eesti probleemid 1966). Viirlaid ei kirjuta selles artiklis otseselt „Ristideta haudadest“, vaid üritab prantslastele teatavaks teha, mida kõike on eestlased Nõukogude Liidu tõttu pidanud läbi elama ning üritab kogu maailma hoiatada kommunismi eest. See aga siiski ilmestab seda, kuidas ta ise oma loomingusse suhtub. Selliste poliitiliste sõnavõttudega reklaamib kirjanik paratamatult ka „Ristideta haudasid“ kui poliitilist teost ning see on ilmselt tugevalt mõjutanud ka teose retseptiooni.

Hans Robert Jaussi järgi määratletakse kirjandusteose ajalooline tähtsus ja selle esteetiline väärtus esimeste lugejate hinnangute kaudu, mida edasised generatsioonid retseptiooni kaudu pidevalt ja jätkuvalt rikastavad. (Jauss 1970: 8–10). „Ristideta hauad“ pälvis tuntuse eelkõige oma poliitilise tähenduse tõttu ning tundub, et lugejates on teose algusaegadel romaanile omistatud hinnang justkui kinnistunud. Alates teose ilmumisest on teost tugevalt seotud ajaloos toimunud sündmustega ning seetõttu on lugemismudelitena kinnistunud ka romaan metsavendlusest, kannatus- ja võitlusromaan. Samuti on neid justkui kinnistunud lugemismudeleid enamasti vaid nimetatud ja seda ilmselt seetõttu, et neisse on suhtunud kui iseenesestmõistetavatesse lugemismudelitesse. Teose edasise retseptiooni puhul on rikastamine seisnenud enamasti vaid sügavamal paiknevate tähendustasandite põgusas mainimises. Rein Veidemann toob välja, et tihti kiputakse eirama enda maitseotsustusi ning võetakse automaatselt omaks teiste otsused:

„Usaldamatus oma maitseotsustuste suhtes, millele järgneb käibetõe kergekäeline omaksvõtt, tekib iseäranis siis, kui ei proovitagi teost mõista, otsida selles keskset, vaid pealispinnaliselt, ühinenud juba mingi hinnanguga, püütakse seda üldkehtivana esitada.“ (Veidemann 2000: 19)

Tundub, et ka „Ristideta haudade“ puhul on võetud automaatselt omaks minevikuhinnag. Praeguses vabas Eestis ei ole enam vaja võidelda kommunismiga ja samuti on teos juba oma missiooni – viia sõnum vabasse maailma – täitnud. Kuna aga ka 21. sajandil veel rõhutatakse retseptsioonis pidevalt Viirlaiu loominguga ja ka „Ristideta haudade“ poliitilist aspekti, siis võib öelda, et tõepoolest on see lugemismudel justkui käibetõeks saanud. Tänapäeva inimesed elavad teistsugustes oludes, muutunud on nii maailm kui meie ühiskond, muutunud on inimene ise ning tänapäeva lugeja ilmselt loeks teost teisiti, kui ei kantaks edasi seda „kommunismivastase võitluse“ tasandit. Sellest vaatevinklist lähtudes tundub olevat õigus nendel taasiseseisvumisjärgsetel arvustajatel (Vaher 1994; Oja 1997; Pekka 1997), kes leiavad, et teose jaoks on hilja. Tõepoolest on hilja väärtustada teost, mis võitleb kommunismi vastu. Kunstiteosel on absoluutsed ehk püsivad ja relatiivsed ehk ajutised väärtused. Kui teoses on ülekaalus absoluutsed väärtused, siis ei leia ta mingis ajas eriti suurt kõlapinda, kui aga domineerivad relatiivsed väärtused, jääb teos oma aega. Teose poliitiline külge on relatiivne väärtus (Kaints 1994: 19) ning selle tugev rõhutamine ongi ilmselt jätnud enamuse jaoks „Ristideta hauad“ pigem minevikuteoste hulka.

„Ristideta haudasid“ on rõhutatud ka kui kannatusromaanini ning kuigi tänapäeval pole enam päevakorral NKDV terror, siis ühtede inimeste poolt teistele tekitatavad kannatused on aegumatu teema. Just see NKVD terror, mida tänapäeva inimene ei pea taluma, on aga tajusid automatismist äratav. Viirlaiu tekst justkui elab ja tõmbab lugeja enda sisse, mislõbi annab teos lugejale võimaluse kogeda midagi, mida ta pole kogunud. Siinkohal võiks romaani kannatustest rääkivat tähendustasandit käsitleda ka kui eneseabiromaanini. Nimelt suunab romaan mõtlema sellele, mis on siin elus tegelikult oluline ning kõiksugu igapäevased probleemid muutuvad teose mõjul palju väiksemateks. Samuti paneb romaan rohkem mõtlema sellele, mida esivanemad on pidanud läbi elama, mislõbi aitab ta mõista vanemat põlvkonda ja vähendab seelõbi põlvkondadevahelist distantsi. Seega on teose käsitlemine kannatusromaanina üks teose püsiväärtustest.

Läbi aegade on üheks „Ristideta haudade“ domineerivaks lugemismudeliks olnud romaan metsavendadest, kuid see tähendustasand omab pigem reaktiivset väärtust. Tänapäeval pole enam metsavendasid ja keda ajalugu ei huvita, seda see teema ka ei paelu. Vastupidi – teos võib lugeja just eemale peletada. Tegelikult ju näiteks „Ristideta haudade“ esimeses köites

peaaegu ei räägitagi metsavendlusest ja kirjeldatakse vaid meeste ettevalmistumist metsa siirdumiseks. Teises köites ilmneb see temaatika küll selgemalt, kuid eelkõige on tegelased siiski inimesed, mitte niivõrd metsavennad. Metsavennad on nad eelkõige ilmselt ajaloo huvilise lugeja jaoks, kuid ülejäänud inimesed võiksid teost lugeda ka ilma sellele teemale olulist tähelepanu pööramata.

Domineerivaks lugemismudeliks on erinevatel aegadel ja erinevates kultuuriruumides olnud ka võitlusromaan. Arvustustest ilmneb, et võitluse all nähakse eelkõige võitlust vabaduse ja iseseisvuse eest, kommunismi ja Nõukogude okupatsiooni vastu, samuti on silmas peetud otsest relvavõitlust. Kuna aga Eesti on nüüd iseseisev, ei ole võitlustasand ilmselt enam sel kujul aktuaalne, kuid võitlustemaatika laiemas mõttes on aegumatu ja aktuaalne igal ajal, sest igal ajal tuleb igal inimesel silmitsi seista raskustega ja nendega võidelda. Seni kuni elab inimene, leidub neid, kes teevad teistele ülekohut, mille vastu tuleb võidelda. Oma teoses peituvat võitlusvaimuga annab kirjanik mõista, et ülekohtu vastu tuleb välja astuda ka siis, kui ollakse vähemuses. Seega võiks ka teoses peituv võitlustasand olla püsiva väärtusega. Ka Martin Neithal peab teose üheks püsiväärtuseks Viirlaiu võitlejahoiakut. (Neithal 1997: 256)

„Ristideta haudadele“ on ette heidetud selle kehva kunstilist kvaliteeti (nt Vaher 1994), kuid kuna selles ei olda üksmeelel, on teosest kirjutajate vahel puhkenud justkui diskussioon. Näiteks leiab Epp Annus, et teose tekst pole küllaldane, tegelased jäävad visandlikuks ning rohkem peaks olema viivitust, protesti ja psühholoogiat – siis oleks see päris romaan. „Teoses pole tähenduse ülejääki ega mingit saladust.“ (2002: 249). „Eesti kirjandusloos“ tuuakse ka välja et „kirjutatus pole oma olemasolu naudingut“ ehk siis leitakse, et teos ei ole kunstiliselt kõrgel tasemel (Annus 2001: 393). Jüri Talvet aga leiab, et selle kirjandusloo autorid pole „osanud kuulekalt tänapäeva postmodernistlikele käsukirjadele kuuletudes väarikalt hinnata Viirlaiu panust eesti kirjanduses ja maailmakirjanduses.“ (Talvet 2005: 418). Rein Veidemanni järgi hinnatakse realismi puhul teose kunstilisust „tegelikkuse peegeldumise tõepärasuse“ lähtekohast (2008: 18). „Ristideta haudasid“ aga on kiidetud just selle realistliku elukujutuse eest (nt Tonts 2008; Laar 2009 jpt), mistõttu ei saa rõhutada selle „madalat kunstilist kvaliteeti“. Viirlaiu „Seitset kohtupäeva“ on peetud kunstiliselt väärtuslikuks (nt Willmann 1982: 138; Oja

1997: 4; Neithal 1997: 257; Lillepuu 2005: 88), kuid sellest ei teata Eestis peaaegu midagi. Seda tõendab see, et teost pole Eestis üldse välja antudki, nii nagu paljusid Viirlaiu teoseid. Miks? Ilmselt sellepärast, et kogu Viirlaiu loomingule on omistatud kommunismivastase võitluse märk, mis peletab tänapäevased lugejad eemale, sest kommunism on iganenud teema.

Mihhail Bahtin toob välja, et iga autor eeldab alati ka vastumõistmise mingit kõrgemat instantsi ja iga dialoog sünnib justkui kellegi kolmanda juuresolekul, kes seisab kõigi dialoogis osalejate kohal. See kolmas pole midagi müstilist, vaid tuleneb sõna loomusest – sõna soovib alati, et teda kuuldaks ja mõistetakse ega rahuldu pealiskaudse mõistmisega. Sellises sõnumis avalduvad kirjaniku kõige sügavamal asuvad mõtted ja maailmakäsitluse tuum ning „kolmandat“ otsivad tekstid on kunstiväärtuslikud (Bahtin 1987: 233). „Ristideta hauad“ on kahtlemata üks sellistest teostest ning selleks otsitavaks "kolmandaks" on INIMENE. See INIMENE, kes väärtustab iga elusolendit, teab, mis on õiglus ning on valmis selle eest välja astuma. Romaan justkui suunab iseenda sisse vaatama ning otsima sealt INIMEST. Holger Kaintsi järgi mõjuvad teoses relatiivsed ja absoluutsed väärtused koos ning väärtuslikumad on teosed, mille absoluutsete väärtuste ümber võivad igal ajal tekkida oma relatiivsed väärtused (Kaints 1994: 19). „Ristideta haudade“ puhul on selleks absoluutseks väärtuseks INIMENE ja inimeseks olemine. Inimeseks olemine on olnud samuti perioodil 1952–1990 üks oluline tähendustasand, kuid lisaks sellele on erinevatel aegadel ja erinevates ruumides välja toodud veel väga palju lugemismudeleid, mis selle tähendustasandiga põimuvad (nt romaan reetmisest, kannatusest, armastusest, lootusest, igatsusest, lunastusest, kogukondlikust olemisest, truudusest, eneseohverdusest jne). Seega võib öelda, et Viirlaiu romaanis leidub väga palju üldinimlikku, mis on aegumatu ning näiteks Tiina Kirss (1998) ongi rõhutanud romaani inimlikku suurust.

Teos elab edasi vaid siis, kui leidub lugejaid, kes minevikuteost uuel moel tõlgendavad või kui leidub autoreid, kes seda teost jäljendada või ületada soovivad. Mineviku lugemismudelid aga on „Ristideta haudade“ puhul nii tugevalt kinnistunud, et leidub vähe tõlgendajaid, kes teost oma tõlgendamisega ka rikastavad. Siinkohal võib näitena välja tuua selle, et 2005. aastal (Rebane 2005: 84) tutvustatakse kirjandusõpikus teost ikka veel

samamoodi nagu seda tehti 1991. aastal või nõukogude perioodil paguluses.

Kui üht teost mitu korda lugeda, siis avaneb teksti mitmekesisus ning lugeja võib enda olukorra või hoiakute muutumise ning täienenud teadmiste tõttu teksti teisiti tajuda. Teksti asetamisel uuele taustale märgatakse teoses uusi aspekte (Iser 1990: 2096–2100). Positiivseks näiteks on Tiina Kirsi (1998) põhjalik analüüs, milles ta mainib, et on „Ristideta haudasid“ mitu korda lugenud ning teisel korral märkas teose uusi aspekte. Ta on välja toonud romaani täiesti uusi tähendustasandeid – nt müüt, teos kogukondlikust olemisest – ning neid ka analüüsinud.

„Ristideta haudadel“ on väga palju tähendustasandeid, mida on aga väga vähe analüüsitud, mistõttu võiks teost uuesti lugeda ja seda tehes lahti lasta minevikuhinnangutest ning vaadelda teost ja kogu Viirlaiu loomingut uue pilguga. Läbi aegade ja ruumide on domineerivaks lugemismudeliks olnud teose poliitiline tähendustasand, mistõttu võib öelda, et teose puhul on rõhutatud eelkõige selle relatiivseid väärtusi ja absoluutsed väärtused on jäänud tähelepanuta. Kui Viirlaiu muu looming on jäänud „Ristideta haudade“ varju, siis võib öelda, et „Ristideta hauad“ on jäänud oma eesmärgi varju.

## KASUTATUD ALLIKAD

- Allas, Liana** 2014. Viivi Luige „Varjuteater“ ja Erik Tohvri „Peeqlikillud“: kahe kirjandusteose võrdlev analüüs retseptiooni ja omaeluloolisuse taustal. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide insituut. Tartu. – [http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42440/Liana%20Allas\\_BA.pdf](http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42440/Liana%20Allas_BA.pdf)
- Andrejev** 2005 = Андреев, Виталий 2005. Роман с предисловием. – Молодежь Эстонии, 3 окт., с. 15. – <http://www.moles.ee/05/Oct/03/16-1.php> (16.02.2017)
- Annus, Epp** 2002. Kuidas kirjutada aega. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Annus, Epp** 2001. Sõja- ja põgenemisromaanid. – Eesti kirjanduslugu. Koost. E. Annus, L. Epner jt. Tallinn: Koolibri, lk 392–394.
- Arved Viirlaid 2015 = Arved Viirlaid 11.IV.1922 – 21.VI 2015. 2015. – Looming, nr 8, lk 1206.
- Bahtin, Mihhail** 1987. Teksti probleem lingvistikas, filoloogias ja humanitaarteadustes üldse. – Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 212–234.
- Barthes, Roland** 2002. Autori surm. – Autori surm: valik kirjandusteoreetilisi esseid. Tallinn: Varrak, lk 117–125.
- Barthes, Roland** 1990. S/Z. Suurbritannia: Blackwell Publishing. – [https://monoskop.org/images/d/d6/Barthes\\_Roland\\_S-Z\\_2002.pdf](https://monoskop.org/images/d/d6/Barthes_Roland_S-Z_2002.pdf) (28.01.2017)
- Davis, Todd F., Womack, Kenneth** 2002. Formalist Criticism and Reader-Response Theory. New York, Hampshire: Palgrave.
- Diefenbaker, John G.** 1972. Preface. – Graves without crosses. Toronto, Vancouver: Clarke, Irwin.
- Eesti kirjandust 1963 = Eesti kirjandust läbi vene silma 1963. – Tulimuld, nr 3, lk 197–200.
- Eesti kirjanike 2000 = Eesti kirjanike leksikon. Koost. O. Kruus, H. Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 669–670.
- Eesti probleemid 1966 = Eesti probleemid prantsuse ajakirjas 1966. – Eesti Päevaleht (Stockholm), 12. veebruar, lk 1, 3.
- Eklundh, Bernt** 1959. Ristideta hauad. – Mana, nr 4, lk 295–296.
- Erelt, Pekka** 1997. Arved Viirlaid – mineviku legend. – Eesti Ekspress, 11. aprill.
- Fridland** 2005 = Фридлянд, Владимир 2005. Свобода умирает последней. –

Молодежь Эстонии , 4 июля, с. 9.

**Gadamer, Hans-Georg** 1997. Mõistmise ringist. Filosoofilise hermeneutika klassikat. Tartu: Ilmamaa, lk 183–194.

**Grabbi, Hellar** 2007. Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid.– Looming , nr 1, lk 112–124.

**Grünthal, Ivar** 1962. Aktuaalne Viirlaid. – Mana, nr 2, lk 162–164.

**Hasselblatt, Cornelius** 2016. Eesti kirjanduse ajalugu. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

**Hein, Karl** 2012. Vabadusvõitleja Eerik Heine Teises maailmasõjas.– Ajaloolised isikud eesti ilukirjanduses. Tallinn, lk 271–286.

**Hennoste, Tiit** 1999. Kuidas me uurime kirjandust? – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 297–309.

**Hinrikus, Rutt** 1999. Eriti keelatud kirjanik. – Eesti Päevaleht, 12. aprill.

**Holub, Robert C.** 1984. Reception Theory: A Critical Introduction. Great Britain.

Häid arvustusi Viirlaiu raamatule 1962 = Häid arvustusi Viirlaiu raamatule Prantsusmaal 1962.– Eesti Päevaleht (Stockholm), 17. september, lk 1–2.

Häid arvustusi Viirlaiu romaanile 1962 = Häid arvustusi Viirlaiu romaanile prantsuskeeles 1962 .– Eesti Päevaleht (Stockholm), 7 august, lk 1–2.

Igatsus iseseisvuse järele 2005 = Тоска по независимости 2005. – Вести Недели 30 сент., с.7.

**Ingarden, Roman.** 1976. The Life of Literary Work. – The Literary Work of Art. Evanston: Northwestern University Press, lk 332–355.

**Iser, Wolfgang** 1990. Lugemine. Fenomenoloogiline lähenemisviis. – Akadeemia, nr 10, lk 2090–2117.

**Jaakson, Ernst** 1972. Foreword to the Special Edition. – Graves Without Crosses. Toronto, Vancouver: Clarke, Irwin.

**Jauss, Hans Robert** 1970. Literary History as a Challenge to Literary Theory. – New Literary History, Vol. 2, No. 1, lk 7–37. The Johns Hopkins University Press. – <http://www.rlwclarke.net/Theory/SourcesPrimary/JaussLiteraryHistoryasaChallengetoLiteraryTheory.pdf> (28.01.2017)

**Jõgi, Mall** 2007a. Arved Viirlaid. Ränkade aegade kroonik. – Kõnelesid. Tallinn: Tänapäev, lk 269–279.

- Jõgi, Mall** 2007b. Eerik Heine. Võitlus lõpuni. – Kõnelesid. Tallinn: Tänapäev, lk 280–314.
- Jõgi, Mall** 1994. Novellikirjanik Viirlaid.– Keel ja kirjandus, nr 8, lk 506–507.
- Kaints, Holger** 1994. Poliitikast puudutatud. – Kultuurileht, 30. september, lk 19.
- Kangro, Bernard** 1978. Reedetud generatsiooni nägu. – Häitsemehi ja pärlipüüdjaid: esseed ja märkmed pagulaskirjanikest. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 130–137.
- Kangro ja Viirlaid 1965 = Kangro ja Viirlaid Visnapuu-laureaadid 1965. – Eesti Päevaleht, 25. märts.
- Kangur, Piret** 1991. Väliseesti kirjandus. Tallinn:Eesti Raamat.
- Kapten 1953 = Kapten E. Jakobsoni nimeline auhind A. Viirlaiule 1953.– Tulimuld, nr 2, lk 125.
- Kaup, Johannes** 1953. Kes oled sina, väljavalitu? – Tulimuld, nr 1, lk 54–56.
- Kiin, Sirje** 1994. Arved Viirlaiu käesirutus.– Looming, nr2 , lk 279–281.
- Kiin, Sirje** 2015. Sirje Kiin: Suur-Eesti kirjanikud lahkuvad. – Postimees, 28. juuli.– <http://arvamus.postimees.ee/3275889/sirje-kiin-suur-eesti-kirjanikud-lahkuvad> (19.10.2016)
- Kiitust 1968 = Kiitust A.Viirlaiule Soome suures ajalehes. 1968. – Eesti Päevaleht (Stockholm). 16. detsember, lk 1.
- Kirss, Tiina** 1998. Arved Viirlaiu looming rahvuslikus perspektiivis. – Sirp, 22. mai.
- Kronberg, Janika.** 2009. Eesti lugu: Arved Viirlaid „Ristideta hauad“. – Eesti Päevaleht, 30. aprill. – <http://epl.delfi.ee/news/kultuur/eesti-lugu-arved-viirlaid-ristideta-hauad?id=51167171> (16.02.2017)
- Kronberg, Janika** 2012. Ideelised eestlased. – Eesti Elu, 5. aprill.– <http://www.eestielu.com/et/kultuur/kultuur/66-ideelised-eestlased> (16.02.2017)
- Kruus, Oskar** 1998. Metsapunkrites ja vangilaagrites. – Eesti Päevaleht, 14. aprill.
- Kruusvall, Jaan** 1994. Välismaa „kaitstuses” kirjutatud raamatud. – Postimees, 16. august.
- Kõvamees, Anneli** 2013. Tabud ja reeglid: sissevaateid eesti laagriromaani. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 12, lk 122–135.
- Laar, Mart** 2009. Järelsõna. Arved Viirlaid ja „Ristideta hauad“. – Ristideta hauad.

Tallinn: Eesti Päevaleht, lk 515–523.

**Laar, Mart** 2005. Vastupanuliikumine. – Eesti ajalugu VI. Tartu: Ilmamaa, lk 320–337.

**Lauring, Sirje** 1997. Arved Viirlaid – mees, kes keeldus riiklikust autasust. – Sõnumileht, 18. aprill.

**Lilja, Pekka** 1994. Head ja pahad soomlased Arved Viirlaiu romaanis „Märgitud“. – Looming, nr 7, lk 948–957.

**Lillepuu, Kalju** 2005. „Raamat on relv,“ ütleb Eesti PEN-klubi esimees Arved Viirlaid. – Trükikirjad: mõtteuiteid kirjandusradadelt. Viljandi: K. Lillepuu, lk 82–89.

**Loodus, Mihkel** 1997. „Ristideta hauad“ Leedus. – Sõnumileht, 5. märts.

**Merilai, Arne** 2012. Kompromissitu võitleja Arved Viirlaid – 90. – Postimees, 7 aprill.

**Mägi, Arvo** 1973. Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

**Mägi, Arvo** 1989. Eesti kirjandus välismaal 1944–1989. – Looming, nr 7, lk 978–985.

**Neithal, Martin** 1997. Arved Viirlaid prosaistina.– Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 256–259.

**Ney, G** 1963. Viirlaid prantsuse keeles. – Tulimuld, nr 1, lk 66–68.

**Nutt, Mart** 2005. Teine maailmasõda. – Eesti ajalugu VI. Tartu: Ilmamaa, lk 141–152.

**Oinas, Felix** 1986. Kuidas kirjanikud kirjutavad.– Tulimuld, nr 3, lk 128–131.

**Oja, Arno** 1997. Reedetud generatsiooni hääl. Arved Viirlaid 75.– Kultuurimaa, 9. aprill.

**Oja, Eda** 2016. Tormilised aastad elus ja raamatuveergudel: meenutame Arved Viirlaidu. – Eesti Elu, 11. november. – <http://www.eestielu.com/en/organizations/229-tartu-college-events-sundmused/5994-tormilised-aastad-elus-ja-raamatuveergudel-meenutame-arved-viirlaidu> (16.02.2017)

**Olesk, Sirje** 2001a. Eesti kirjandus vabas maailmas. – Eesti kirjanduslugu. Koost. E. Annus, L. Epner jt. Tallinn: Koolibri, lk 352–356.

**Olesk, Sirje** 2014. Eesti pagulaskirjanduse keskus ja perifeeria. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 13, lk 134–147.

**Olesk, Sirje** 1999. Kahe Eesti kahekõne. – Looming, nr 5, lk 738–755.

**Olesk, Sirje** 2008. Kirjandus ja kirjanduselu Eestis okupatsioonide ajal. – Kannatuste aastad 1940–1991. Tallinn: Sihtasutus Valge Raamat, lk 83–113.

**Olesk, Sirje** 2001b. Kirjandusest kahes ruumis. – Eesti kirjanduslugu. Koost E. Annus, L. Epner jt. Tallinn: Kirjastus Koolibri, lk 343–344.

**Org, Andrus** 2009. Ferdinand de Saussure, strukturalism ja semiootika. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim. E. Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 647–669.

**Ots, Liis** 2012. Jaan Krossi romaan „Keisri hull“ : lugemismudelid ja nende rakendamine kooliõpikutes. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, Eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu. – [http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita\\_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal\\_id=D1745&sari=D](http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1745&sari=D) (02.04.2017)

**Pruuli, Tiit** 1990. Lootusrikkalt. – Edasi, 28. juuli.

**Purje, Eerik** 2010. Arved Viirlaid – reedetud põlvkonna südametunnistus. – Eesti Elu, 15. jaanuar. – <http://www.eesti.ca/arved-viirlaid-reedetud-polvkonna-sudametunnistus/article26894> (16.02.2017)

**Purje, Eerik** 2012. Sõnarelvaga. – Eesti Elu, 31. august. – <http://www.eestielu.com/et/kultuur/109-kirjandus/610-sonarelvaga> (16.02.2017)

**Püvi, Jüri** 1995. Kirjanik Arved Viirlaiu kasvatuslikud vaated tema loomingu põhjal.– Õpetaja ja õpetamine. Tallinn: Haridustöötajate Koolituskeskus.

**Raju, Mart** 1960. Rahvuslikud müsteeriumid ehk üks rüütu revüü. – Looming, nr 2, lk 308–313.

**Raudsepp, Vladimir** 1957. Suure juubeli aastal. – Looming, nr 5, lk 754–760.

**Rebane, Mihkel.** 2005. Eesti kirjandus kutseõppeasutusele. Tallinn: Ilo.

**Richards, Emma S.** 1973. An Epic of the Heroic Struggle of a People: Arved Viirlaid's Graves Without Crosses. – Journal of Baltic Studies, 4, lk 148–154. – <http://dx.doi.org/10.1080/01629777300000181> (16.02.2017)

**Riismaa, Pille** 2006. Eelmise sajandi eesti kirjandus. Tallinn: Künnamees.

„Ristideta hauad“ ilmus 1962 = „Ristideta hauad“ ilmus prantsuskeelses tõlkes 1962. – Eesti Päevaleht (Stockholm), 10. mai.

„Ristideta hauad“ ja soome 1969 = „Ristideta hauad“ ja soome kriitik 1969. – Eesti Päevaleht (Stockholm), 26. märts.

**Ristikivi, Karl** [1953] 1996 . Õuduste aasta. – Viimne vabadus. Koost. Janika Kronberg. Tartu: Ilmamaa, lk 391–393.

Rootsi arvustus 1961 = Rootsi arvustus „Ristideta haudadele“ 1961.– Eesti Päevaleht (Stockholm), 13. märts.

**Saro, Anneli** 2004. Madis Kõivu näidendite teatritretsepsioon. Doktoritöö. Tartu Ülikool,

- filosoofiateaduskond, Kirjanduse ja rahvaluule osakond. Tartu. –  
<https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/834/SaroA.pdf?sequence=5&isAllowed=y>  
 (02.04.2017)
- Sõgel, Endel 1963.** Eesti emigrantlikust kirjandusest ja kirjanduspoliitikast. – Kirjandusloo lehekülgedelt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 266–338
- Šklovski, Viktor [1916/1917] 1993.** Kunst kui võte. – Vikerkaar, nr 8, lk 55–64.
- Talve, Ilmar 1989.** Kirjandus ja poliitika. – Looming, nr 7, lk 991–994.
- Talvet, Jüri 2006.** Neorealismlik ja tunnistuslik mees Arved Viirlaid. – Eesti Päevaleht, 2. september.
- Talvet, Jüri 2009.** Kurbumäng Euroopa ajaloo teatri väikelaval: Arved Viirlaiu lugu soomepoistest. – Sirp, 5. juuni.
- Talvet, Jüri 2005.** Teises kaanonis: Viirlaiu luule inglise keeles. – Tõrjumatu äär: [artiklid]. Tartu: Ilmamaa.
- Tamm, Kudrun 2013.** Translation as Bearing Witness in Arved Viirlaid's poetry. Magistritöö. Tartu Ülikool. Tartu. –  
[http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/31954/Tamm\\_Kudrun\\_2013.pdf](http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/31954/Tamm_Kudrun_2013.pdf)
- Tammiste, Mari-Liis 2014.** Mats Traadi epopöa "Minge üles mägedel": retseptioon, aja- ja ruumipoeetika. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, Kultuuriteaduste ja kunstide instituut. Tartu. – [http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42434/Mari-Liis\\_Tammiste\\_MA.pdf](http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42434/Mari-Liis_Tammiste_MA.pdf) (02.04.2017)
- Tode, Emil 1993.** Piiririik. Tallinn: Tuum.
- Tonts, Ülo 2008.** Arved Viirlaid. – Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Toim. P. Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 180–185.
- Tool, Andrus 2009.** Hermeneutika. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim. Epp Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 379–383.
- Undusk, Jaan 2000.** Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – Vikerkaar, nr 8-9, lk 105–115.
- Uustalu, Linda 1991.** Saateks. – Ristideta hauad II. Tallinn: Perioodika, lk 247–249.
- Vaher, Vaapo 1991.** Valgus tähendab lootust. – Looming, nr 11, lk 1571–1572.
- Vaher, Vaapo 1994.** Viirlaid kui tendents-kirjanik. – Eesti Päevaleht, 20. juuli.
- Vaiksoo, Jaanus 1994a.** August Gailiti romaani „Toomas Nipernaadi“ lugemismudelid. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 460–475.

- Vaiksoo, Jaanus** 1994b. August Gailiti romaani „Toomas Nipernaadi“ lugemismudelid: magistritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Vaiksoo, Jaanus** 1994c. Lugeja ja lugemismudelid. – Keel ja kirjandus, nr 3, lk 164–173.
- Vaino, Maarja** 2015. Uusi lugemismudeleid kirjandusklassika käsitlemisel. – Oma Keel, nr 1. – [http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2015\\_1/OK\\_2015-1\\_07.pdf](http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2015_1/OK_2015-1_07.pdf) (16.02.2017)
- Valmas, Anne** 1990. Arved Viirlaiust. – Märgitud. Tallinn: Perioodika, lk 218–219.
- Valmas, Anne** 1992. Arved Viirlaid 70: väliseesti kirjanik.– Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 242.
- Valmas, Anne** 1994. Missioonitundega kirjanik. – Kodutanumast kaugemal. Tallinn, lk 122–127.
- Valmas, Anne** 2009. Uurimine keelatud!: Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu erihoiu osakonna arhiivsektori tegevusest 1974–1989. – Accessing the History of the Baltic Diaspora: Baltic Heritage Network'i konverents 7.-10. juuli 2009. Tartu, lk 40–47.– [https://www.balther.net/wp-content/uploads/2016/12/Valmas\\_EST.pdf](https://www.balther.net/wp-content/uploads/2016/12/Valmas_EST.pdf) (16.02.2017)
- Valmas, Anne** 2012. Sakilise eluteega kirjamees. Arved Viirlaid 90. – Sirp, 13. aprill.
- Vastukajasid 1991 = Vastukajasid „Ristideta haudadele“ erinevate maade väljaannetes 1991. – Ristideta hauad II. Tallinn: Perioodika, lk 251–252.
- Veidemann, Rein** 2015. In memoriam Arved Viirlaid. – Postimees, 26. juuni.
- Veidemann, Rein** 2000. Kriitikakunst. Tallinn: Avita.
- Veidemann, Rein** 2011. Arved Viirlaid „Ristideta hauad“. – 101 Eesti kirjandusteost. Tallinn: Varrak, lk 98–99.
- Velsker Mart** 2001a. Kirjandus ja ühiskond. – Eesti kirjanduslugu. Koost. E. Annus, L. Epner jt. Tallinn: Kirjastus Koolibri, lk 608–623.
- Velsker Mart** 2001b. Kirjandus ja ühiskond: sulaaja kirjandus. – Eesti kirjanduslugu. Koost. E. Annus, L. Epner jt. Tallinn: Kirjastus Koolibri, lk 412–419.
- Viidang, Juhan** 1975. Tõeotsija Toonela kaldal. – Tulimuld, nr 3, lk 159–162.
- Viik, Tõnu** 2009. Fenomenoloogia. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim. E. Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 215–227.
- Viirlaid, Arved** 1959. Gravar utan kors. Stockholm: Andromeda förlag.
- Viirlaid, Arved** 1972. Graves Without Crosses. Toronto, Vancouver: Clarke, Irwin.

- Viirlaid, Arved** 1948. Hulkuri evangeelium. London.
- Viirlaid, Arved** 1967. Höllalaulud. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1982. Igaviku silmapilgutus. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1962. Jäätanud peegel. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1965a. Kustuvad tuled. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1978. Käsikäes. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1991a. Ristideta hauad I. Tallinn: Perioodika.
- Viirlaid, Arved** 1991b. Ristideta hauad II. Tallinn: Perioodika.
- Viirlaid, Arved** 2009. Ristideta hauad. Tallinn: Eesti Päevaleht.
- Viirlaid, Arved** 1965. Sadu jõkke. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1957. Seitse kohtupäeva. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Viirlaid, Arved** 1949a. Tormiaasta I. Vadstena: Orto.
- Viirlaid, Arved** 1949b. Tormiaasta II. Vadstena: Orto.
- Viirlaid, Arved** 1998. Vaim ja ahelad. Tallinn: Virgela.
- Viirlaid, Arved** 1949c. Üks suveõhtune naeratus. London.
- Partisan 2009 = Võõrsõnastik 2009. Toim. R. Mägi jt. Tallinn: TEA Kirjastus, lk 421.
- Väike eesti kirjanike leksikon 1998. Toim. H. Nigols, M. Rebane. Tallinn: Virgela.
- Väljataga, Märt** 2014. Kirjandus kui mehhanism ja süsteem ehk sada aastat vene formalismi. – Kirjandus kui selline: valik vene vormikoolkonna tekste. Koost. Märt Väljataga. Tallinn: TLÜ kirjastus, lk 339–365.
- Wellek, Rene; Warren, Austin** [1968] 2010. Kirjandusteose olemisviis. – Kirjandusteooria. Tallinn: Ilmamaa, lk 197–218.
- Willmann, Asta** 1982. Arved Viirlaid, rahvuskirjanik inimsuse nimel. – Tulimuld, nr 3, lk 136–142; nr 4, lk 184–189.
- Üks vapustav 1963 = Üks vapustav raamat. Prantsuse arvustusi A.Viiralaiule 1963.– Eesti Päevaleht (Stockholm), 6. september.

## **SUMMARY**

### **„GRAVES WITHOUT CROSSES“ BY ARVED VIIRLAID: READING MODELS IN TIME AND SPACE**

Arved Viirlaid is one of the most famous and translated Estonian writers in exile. His novels and poetry are mostly about the life of Estonian people during the Second World War and the time after that. His writings are not related only by themes, but also by frequent motives. There is a very important place for humanity, truth and justice in Viirlaid's literary works. With his writings he stands up against the injustice and stands for every persons right to live in freedom and without terror. He believes in humanity even when he has lost his faith in it, because he refuses to admit that there is no humanity in the world. He does not give up on humans and in his works he always searches for the HUMAN. The writer obtains his strength, faith and hope from the memories of childhood and homeland. In exile the author has got literary prizes for his writings several times, but in Estonia he has earned less attention.

Viirlaid's most famous work is the novel „Graves without crosses“, which was first published in 1952, in Sweden. It has been translated into nine languages and because of that the novel has introduced Estonia, Estonians and Estonian literature to the world. Because of the Soviet occupation, the novel was forbidden in Estonia until the 1991, when Estonia came independent again. Then the book was published also in Estonia and it was reprinted in 2009 and 2015. But when it came out, it did not get practically any attention, compared to the attention it got in other countries.

The aim of this Master's thesis was to study the reception of „Graves without crosses“, analyze how and why the reception has been changed in time and in different cultural spaces. This research is based on the theory of reading models, which is part of reception aesthetics. Based on this, one of the aim of this work was to get to know, which reading models could have permanent value and why the novel (or Viirlaid's literary works) has not got as much attention as some other exile writers works.

In the first chapter I give an overview about the forerunners of reception theory, reception theory and about the theory of reading models. Reception theory was formed in Europe

during the 1960s and the ideas of the theorists, who were involved with the University of Konstanz, were called reception aesthetics. In reading process they emphasized the importance of the reader and his surrounding. It was important for them to search, how the reading process is influenced by the reader, his time and his living environment. Reading model is a main meaning level of a literary work and according to the theory of reading models, for the reader some meaning levels are more important and apparent than other reading models. One dominant reading model does not exclude the other reading models. So the reader could read a story paying attention to several meaning levels at the same time. People are different, their reading experiences are different, they live in different cultural conditions and that is why they can see the meanings of a novel differently. A literary work can include many meanings and because of that different people can understand the same novel very differently. The more meanings the novel includes, the more people can find something important or interesting in that writing. This determines, how long the book is going to live.

In the second chapter I give an overview about Arved Viirlaid's life and his literary works, because there are so few writings about him regardless of his fame in exile. In the third chapter I point out the reading models, which the novel has been given during the time and analyze the changes during the time and space. I proceed from two periods: Soviet occupation period (1952–1990) and the period after that (1991–2017), because during these periods the living conditions for Estonians were very different. In exile people could express their opinions freely, but in Soviet Union people were allowed to express only what was suitable for ideology.

During the period 1952–1990 the novel was seen primarily as a story about suffering and fighting, but also as a political work. Readers also found that the novel is about partisans, personal story of Taavi Raudoja, document of history and a story about being a human. In Estonia it was only allowed to say something cruel about this book, and that is why the novel was seen as a fascist propagandist story. In exile it was mainly seen as a proof of Soviet terror against Estonian people and the aim was to expose this terror to the world. Among the Swedish, Finnish and English readers, the novel was seen primarily as a literary work about humans and the political emphasis was not especially dominant. Among the

French and Russian readers prevailed the political aspect of the novel. During this period there were found a lot of new reading models, but they were rather individual meaning levels. There were very few deeper analyzing texts and therefore it can be said that during this period the novel was read superficially.

During the 1991–2017 „Graves without crosses“ got feedback only in Estonia. The dominant reading model was political, but novel was also seen as a story about partisans, hope, fighting, suffering, escaping and as a historical document and an autobiography. During this period there were discovered thirty reading models, but there has been only few deeply analysing articles. Because of that the reading models are mostly named, not analyzed. Among Russian readers the dominant reading model was an autobiography and the political aspect has been pushed to the background.

Appears that through the time and space there has been emphasized the same reading models. „Graves without crosses“ has been seen as a political novel about partisans, suffering and fighting. Important reading models are also historical document, personal story of Taavi and that it is about escaping. All these models lie near the surface or out of the text related to the aim of the book – show the world the injustice and terror, what Estonian people had to struggle with. So it can be said that in reception of „Graves without crosses“, there has been paid most attention to the history and its relations to the novel. Because of that the theoretical literature analyze has remained on the background.

Literary works in which dominate the relative values, remain in their time and do not live long and emphasizing the political aspect of the novel, emphasizes also its relative values. So it may be the reason, why „Graves without crosses“ has got less attention than it deserves. Readers are stuck in opinions that has been given to the novel in past and they still see this novel primarily as a political literary work.

The absolute values of this book are that it is about suffering and fighting, because even if there is no war right now, people are suffering of something else. There are always people who do injustice to other people and so is there always something to fight against or for. In Viirlaid's novel lives a strong spirit, which encourages people to stand against the injustice,

even if they are in minority and that is certainly permanent value of this novel. Also the permanent value of „Graves without crosses“ is that a lot of named reading models are related with being an human (for example love, hope, betrayal, longing, redemption, suffering, loyalty, self-sacrifice and so on). It can be said that this novel includes a lot of humane, which is timeless.

„Graves without crosses“ has a lot of reading models, which has not been analyzed enough. The large number of reading models, that have been discovered during the time, show that this novel has a great potential left and discovering its values lie in the future, not in the past. So the novel should be read over and doing that, readers or critics should let go of the opinions from the past and read it without prejudice. Right now can be said that Viirlaid's other literary works have stayed in the shadow of „Graves without crosses“, but the novel itself has been overshadowed by its purpose.